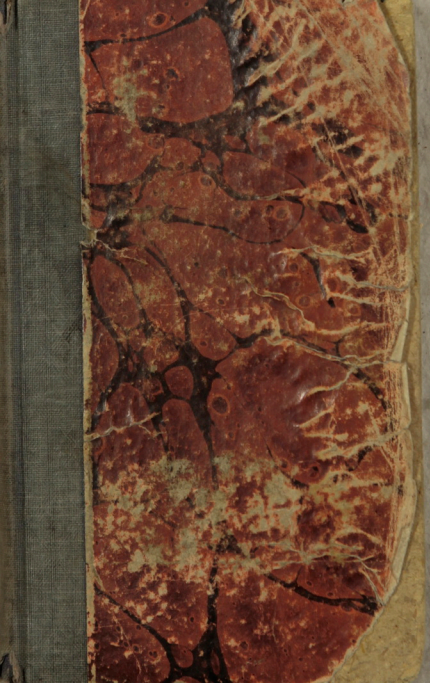

ՀԱՄԱՐՈՏ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԶԵՅՈՅ

1710-62

ՀԵՄԵՌՈՏ

ՊԵՏԱՌԱԳԻՏԻՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՐԱԳՐԵՑ

Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ԹԵՐԺՈՒՄԱՆԵԱՆ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆՑ

ՎԵՆԵՏԻԿ

ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐՈՒ ՎԱՆՔԸ

1848

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ
ԳԼԽԱՎՈՐ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ
ԳԼԽԱՎՈՐ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ

589.2007

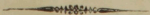
ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ

ՅԱՅՏՆԻ ու ամենէն ծանուցեալ ճշմարտութիւն մըն է, թէ գործք մը ամենուն միօրինակ հաճոյ ընելը՝ եթէ անկարելի ալ չըսենք, բայց ամենադժուար բան է։ Աս դժուարութիւնս տարակոյս չկայ որ անհամեմատ կ'աւելնայ գրքի մը համար, մանաւանդ այնպիսի գրքի մը որ յատուկ ազգային ըլլալով, ինչպէս է ազգային սլաւութիւն մը, բոլոր ազգը իրաւունք ունի վրան, ևս առաւել որ դասատետր ալ ըլլալով ինքը պիտի ըլլայ բոլոր ազգին տղոցը ազգայնութեան հոգին տալաւորող. և չէ թէ միայն ընդհանուր ազգին՝ հապա իւրա-

քանչիւր երևելի ու կերպով մըն ալ անուա-
նի եղող անհատիցն ալ արժանաւոր գաղա-
փարը տուող ու յարգը ճանչցնող: Աս պատ-
ճառաւ որչափ ջանք և փոյթ ըլլայ ասանկ
գրքի մը կատարելութեանը՝ դեռ քիչ է: Եւ
մենք որ այս պզտիկ բայց դժուարին գործ-
քիս ձեռք դարկինք, չգիտեմ թէ կրցանք մի
առջինէն աւելի կատարելութիւն մը տալու
ասոր: Ջանացինք իրաւ եւեջնեւ ըստ
տեղւոյն յարմար ու հարկաւոր խորհրդա-
ծութիւններ, առանց որոնց անօգուտ ու
նիւթական ուսմունք մը կ'ըլլար պատմու-
թիւնը տղայոց: Ջանացինք նմանասպէս
յայտնել ու ատելի ընել չարաց, որ ամէն
ազգի մէջ չեն պակսիր, փաստակար պակա-
սութիւններն ու ախտերը առանց անիրա-
ւելու և ընդհանուր ազգին տալու այն
մասնաւորաց պակասութիւնները: Ջանա-
ցինք վերջասպէս փոխանակ ընդունայն պար-
ծանքներու՝ յայտնել այն ամէնայն ազ-
գային կատարելութիւնները ու գեղեցիկ
յատկութիւնները որ ազգի մը ճշմարիտ
պարծանք են և որոնցմով սիրելի ու յար-

գոյ կ'ըլլայ պատմութիւնը ազգայնոց ու
օտարաց : Եւ որովհետեւ մեր վախճանն էր
տղայոց և ժողովրդեան առ հասարակ դիւր-
նութեան ընել ազգային պատմութիւնը ,
աւելորդ սեպեցինք ծանրաբեռնել զանի
երկրորդական պարագաներով ու այնպիսի
մասնաւոր ու առանձնական դէպքերով , որ
ազգային պատմութեան հետ անմիջապէս
վերաբերութիւն մը չունին :

Բախտաւոր կը համարինք զմեզ՝ թէ որ
կրցանք քիչ շատ դիտած վախճաններնուս
հասնելով օգտակար ընել զասիկայ եթէ
տղայոց և եթէ վարժապետաց , որոնց 'ի
դիւրութիւն ընծայելով , կը յանձնենք որ
պակասը իրենք լեցնեն :

Die Kunst der Buchführung ist eine
wesentliche Vorbedingung für den
Erfolg jedes Unternehmens. Sie ist
die Grundlage für die Verwaltung
des Geschäfts und die Kontrolle
des Vermögens. Ohne sie ist
jede Rechnung unvollständig
und jede Bilanz unzuverlässig.

Die Kunst der Buchführung ist eine
wesentliche Vorbedingung für den
Erfolg jedes Unternehmens. Sie ist
die Grundlage für die Verwaltung
des Geschäfts und die Kontrolle
des Vermögens. Ohne sie ist
jede Rechnung unvollständig
und jede Bilanz unzuverlässig.

ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՄԸՄՆ ԵՌԱԶԻՆ

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ

ԳԼ. Ա

Մեր ազգին «իւրեւ» հայկայ աղագամբանինը,
Բեւայ հեք ըրած պարբերակը, և իրեն իսկա-
րեւանիններն ու հանը:

Սեր ազգը 'նոյ նահապետին Յարեթ
որդիէն կը սկսի ջըհեղեղէն քիչ վերջը: Եր-
բոր 'նոյայ որդիքը ան աստիճան բազմա-
ցան հայաստանի կողմերը որ տեղերնին քիչ
գալով սկսան ասդին անդին երթալ, աս
գնացողներուն հետ մէկտեղ գնացնաւ հայկ
անունով մէկը որ Յարեթին երբորդ սե-
րունդն էր, այսինքն Յարեթին տղուն Գա-
մերին, Գամերին տղուն Թորգոմին տղան էր:
Աս գաղթականները երթալու ատեն մէկ

մեծ դաշտի մը հանդիպեցան Սենաարը, սուլաժ տեղը և հոն ամբարտաւանութիւն ու զեցիկն բարձր աշտարակ մը շինել, ինչպէս որ սուրբ գիրքը կը պատմէ. բայց Աստուած բարկանալով լեզուներն խառնակեց ու զիրենք ալ ցիր ու ցան ըրաւ:

Աս հսկաներուն մէջէն Բէլ անուանով մէկը ուրիշներէն աւելի զօրաւոր գտնուելով, կէս մը բռնութեամբ կէս մ'ալ խոստմունքով անոնցմէ շատը իրեն հնազանդեցուց և կ'ուզէր Աստուծոյ պէս սլաշտուիլ ամենէն և անոնց Թագաւոր եղաւ: Աս բանս երբոր իմացաւ Հայկ չուզեց Բելայ հնազանդիլ¹. ուստի ժողովեց տղաքն ու Թոռները, որ իրեք հարիւրի չափ կային, և իրեն ուրիշ ծառաները ու ելաւ նորէն Հայաստան դարձաւ. հոն իրեն առջի բնակութեան անունը Հարբ դրաւ և շինած քաղքին անունն ալ Հայկաշէն. բոլոր ան կողմի բնակիչները սիրով հնազանդեցան աս կըտրիճ և վեհանձն հսկային (2107):

Բէլ երբոր լսեց Հայկայ ապստամբութիւնը իսկոյն սլատգամաւոր խաւրեց ետեւէն որ գայ նորէն իրեն հնազանդի, թէ չէ՝ անով տեղով կը ջնջէ զինքը. բայց Հայկ աներկիւղ վստահութեամբ մերժեց Բելայ անիրաւ սպառնալիքը ու խաւրած սլատգամաւորները ետ դարձուց. ասով Բէլ մեծ

1 Մեր վարդան պարսիւն իւր շէնքի հայկ ճշմարիտ պարսաւորութեամբ Բելայ արշաւը չպաշտելու համար ապստամբեցաւ Բելէն:

ու ահէղ պատրաստութեամբ Հայկայ վրայ
պատերազմի ելաւ :

Հայկ փոխանակ վախճալու ժողովեց իրեն
թուռներն ու տղաքը և ուրիշ հաւատարիմ
մարդիկը ու զանոնք յորդորելով Վանայ ծո-
վուն քովերը պատերազմի պատրաստուե-
ցաւ : Բէլ իրեն ուժին վրայ վստահացած
ու ամբարտաւանութեամբ լցուած , առան-
ձին խումբով մը զատուած եկաւ Հայկայ
բանակը դիտելու : Քաջաղեղն Հայկ ա-
սիկայ յարմար ատեն սեպելով՝ զօրքերը
շարեց ու պատերազմիլ սկսաւ , և այնպէս
քաջութեամբ պատերազմեցաւ իրեններու
վը՝ որ Բէլ զարհուրած ուզեց ետ դառնալ
ինչուան որ իրեն մէկալ զօրքերը օգնու-
թիւն հասնին . բայց Հայկ Բելայ յանդըգ-
նութենէն իրեն օգուտ քաղելով , քաշեց
աղեղը ու այնպէս թափ անցուց նետը Բե-
լայ կուրծքին , որ երկաթէ շերտաշերտ զը-
րահներուն մէջէն անցնելով կռնկէն դուրս
ելաւ ու ան ահագին և վիթխարի հսկան գե-
տին պառկեցուց : Հայկ վսեմ խորհրդով
Բելայ մարմինը առաւ ու զմռսել տալով
բարձր տեղ մը թաղեց . որպէս զի ամենուն
ցուցնէ Աստուծոյ դէմ ապստամբողին ու
հպարտութեամբ լցուած մարդուն վիճա-
կը . և իրեն ալ աշխարհքիս ըրած բարեքը
յայտնի ընէ որ զինքը այսպիսի բռնաւորէ
մը խալսեց . իսկ պատերազմին տեղւոյն
անունը Գերեզմանք դրաւ :

Աս բաներու մէջ աղէկ կը տեսնուի Հայ-
կայ հոգւոյն կատարելութիւնները : Վե-

Հանձնութիւնը կը տեսնուի որ երբոր Բէլ անհամար բազմութեամբ վրան պատերազմի ելաւ, Հայկ ազատութեան և իր որդւոցը սիրոյն համար լաւ համարեցաւ պատերազմով մեռնիլ քան թէ բռնաւորի մը տակ գերի ըլլալ: Խոհեմութիւնն ու խելացիութիւնը կը տեսնուի անով որ այնչափ քիչ մարդով անթիւ բազմութեան յաղթեց յարմար ժամանակը, գիւրքը և աեղը դիտելով: Քաջութիւնը նոյն իսկ իրեն ըրած պատերազմը կը քարոզէ. իսկ անհպարտ կամ անաշխարհակալ հոգին անկէ կ'իմացուի, որ եթէ ինքն ալ ուղենար՝ կրնար Բէլայ պէս բռնութեամբ ուրիշներուն վրայ տիրել, որուն ամենեւին բան մը չէր պակսեր, մանաւանդ ան ատեն որ Բէլայ յաղթեց, կրնար զանոնք հալածել ու իրեն թագաւորութիւնը մեծցնել, ինչպէս ըրած են բոլոր աշխարհակալները. իսկ ընդհակառակն ինքը թշնամին վռնտելէն վերջը դարձաւ իրեն տունը աս բանիս վրայ ուրախացած, որ աշխարհքիս վրայէն ջնջեց Աստուծոյ, և մարդկան և իրեն անձին թշնամին:

Տարակոյս չկայ որ Հայկայ տեսնն ու գեղեցկութիւնն ալ համեմատ էր հոգւոյն կատարելութիւններուն, որով և մեր Մովսէս Խորենացին Մարիբատայ գրուածքէն հանելով կ'ըսէ. « Այս Հայկ գեղապատշաճ և անձնեայ, քաջագանգուր, խայտակն և հաստաբազուկ » . աս բառերովս յայտնի կը ցուցնէ Հայկայ մարմնոյն արտաքին գեղեցկութիւնը ու պատշաճ հասակը, և

ինչպէս որ խորենացին կը զըռցէ նոյն ատենուան հսկայից և դիւցազանց մէջը քան զամենը աւելի երևելի էր . ուրեմն պէտք է աղէկ ճանչնանք այսպիսի նահապետի մը յարգը ու մեղի պարծանք սեպենք իրեն անուանը մեր վրայ կրելը :

Հայկ հայրաբար կառավարեց իր տէրութիւնը ու շատ կարգեր կանոններ դրաւ և շինութիւններ ըրաւ : Պատմութիւնը որոշ քան չզուրցեր Հայկայ մահուանը վրայ . բայց հաւանական է որ չորսհարիւր տարիի չափ ապրած ըլլայ . որովհետեւ սուրբ գրոց խօսքերուն նայելով՝ նոյն միջոցներուն մարդիկ ինչուան 400 տարի կ'ապրէին . խաղաղութեամբ մեռաւ Հայկ իր ազգին իշխանութիւնը յանձնելով Արմենակ որդւոյն (2027) :

Հայկայ իշխանութեան ատենները Նոյ և իրեն Նեմզար կամ Նոյեմզարա կ'ինը՝ մեռան . Նոյ Նպատեալան վրայ թաղուեցաւ կ'ըսեն, ու Նոյեմզարա ան լեռան մօտիկները Մարանդ ըսուած տեղը :

ԳԼ . Բ

Հայկայ յաջորդները ինչուան Արամ :

Արմենակայ վրայ պատմութիւնը երկայն յիշատակութիւն չըներ . բայց որովհետեւ կ'ուզէր որ Հայաստանի ամէն կողմը մարդաբնակ ըլլայ, ուստի իր Մահաւաղ ու խոռ եղբայրները հարք գաւառը թողուց ու ինքը Հայաստանի հիւ-

սիսային կողմը գնաց, ուր որ իր բնակութեան տեղին անունը Արագած դրաւ: Իսկ խոռ, Մանաւազ և Բազ եղբայրքը իրենց բնակութեան տեղերնին բազմանալով, ցեղերնին ալ իրենց անուամբը խոռխոռունիք, Մանաւազեանք ու Բզնունիք ըսուեցան:

Արմենակ քառասունըւէց տարի իշխելէն վերջը խաղաղութեամբ մեռաւ՝ իր Արամայիս որդւոյն յանձնելով ազգին իշխանութիւնը: Նոյնպէս ասոր վրայ ալ մասնաւոր բան մը չպատմուիր, բայց եթէ աս բանս որ իր անունովը Արմաւիր քաղաքը շինեց, որ վերջէն Թագաւորանիստ քաղաք եղաւ. քառասուն տարի իշխելէն վերջը մեռաւ հանգստեամբ: Վ'ըսեն թէ ասիկայ շատ տղայ ունի եղեր՝ որոնց մէջէն Հարա անունով մէկը սաստիկ շատակեր ըլլալով՝ Արամայիս Երասիս գետին քովի դաշտերը կը խաւրէ զինքն որ բերրի ըլլալով հանգստեամբ ապրի հոն. ուստի իրեն անունովը ան տեղերն ալ Հիրակ ըսուեցան: Ասկէ ելած է ան առածը որ ինչուան խորենացւոյն ասենը կ'ըսեն եղեր շատակեր մարդկանց. « Թէ քո Հարայի որկորն է, մեր Հիրակայ ամբարբն չեն »:

Ամասիա Արամայիսին որդին իշխեց անոր տեղը ազգին վրայ երեսունուերկու տարի. ետքը Գեղամ Ամասիային անդրանիկ որդին՝ որ յիսուն տարի իշխեց ու իրեն անուամբը կոչուեցաւ Գեղարբունի գաւառը ու Գեղամայ ծովը: Ետքը հարմա Գեղամայ

որդին երեսունըմէկ տարի իշխանութիւն
քշեց, իր Արամ որդւոյն յանձնելով ազ-
գին կառավարութիւնը (1827):

ԳԼ. Գ

Արամ և իրեն գաղտնիները:

Որովհետեւ ատեն անցնելով Հայկայ քա-
ջութիւնները մոռցուեր էին, ուստի Հար-
մային վերջի տարիները այլ և այլ թշնամի-
ներ Հայաստանի վրայ վազել սկսան ու զա-
նազան մասերուն տիրեր էին, ասով սկսեց
էր որ մէկ ուրիշ Հայկայ պէս քաջ մ'ալ
ելլելով նորէն թշնամիները վախցնէր. և
ահա ասիկայ եղաւ Արամ որ հօրը տեղ նրա
տեղուն պէս հարկ եղաւ որ աս թշնամի-
ները Հայաստանէն դուրս հանէ. շուտ մը
զօրք ժողվեց, քաջութիւնը ու իրեն բնա-
կան խելացիութիւնը և պատերազմի յարմա-
րութիւնը սկսաւ բանի բերել. որով չէ թէ
միայն թշնամիները իր երկրէն հանեց, հա-
սկանաւ հեռաւոր աշխարհքներ հալածեց,
և կամ բռնելով սպաննեց: Աս թշնամիներ
ուն առջինն ու աւելի զօրաւորն էր՝ Նիւ-
քար անունով Մարաց իշխանը որն որ հը-
սկարտ մարդ մըն էր, ու Հարմային վերջի
տարիները Հայաստանին մէկ կողմին վրայ
վազելով հարկատու ըրեր էր. և որովհե-
տեւ Հարմա նոյն տարիները մեռաւ, ուստի
ասիկայ երկու տարիի չափ տիրեց ան մա-
սին: Արամ հօրը տեղն անցնելուն պէս յի-

սուն հազար զօրք ժողվեց կայծակի պէս վրայ հասաւ . ջարդեց անոր զօրաց բազմութիւնը, զինքն ալ բռնեց Արմաւիր բերաւ, և նոյն ժամանակի քաղաքականութեանը համեմատ, հրաման տուաւ որ բարձր աշտարակի մը ծայրը հանելով երկաթե ցիցով ճակոէն դամեն ազգին անիրաւ թըշնամին . և Նիւքարին ըրած առջին անիրաւութեանը փոխարէն՝ անոր երկրին մէկ մասը հարկատու ըրաւ :

Լւ Արամայ երկրորդ թշնամին էր Բարչամ Բաբելացոց իշխանը որն որ քառասուն հազար հեռակով և հինգ հազար ձիաւոր զօրքով հայաստանի վրայ վազեց, Նիւքարին պէս ուղեւորով որս մը ձեռք ձգել . բայց Արամ աս բանս իմանալուն պէս, մէկէն զօրքերը ժողվեց և շուտով մը վրան հասաւ, թշնամոյն զօրքերուն կէսը կոտորեց, կէսն ալ ցրուեց ու զինքն ալ բռնելով սպաննեց . աս եղաւ Արամին երկրորդ յաղթութիւնը :

Ժք Արամայ քաջութիւններուն համբաւը մերձակայ ազգերուն սիրտը վախ ձգած ըլլալով, երբոր Ասպուղովկացոց Պայապիւս անուհով իշխանը լսեց որ Արամ քառասուն հազար զօրքով իր երկրին մօտերը եկեր է, վախնալով որ չըլլայ թէ Ասպուղովկիոյ ալ տիրէ, բոլոր ուժովը Արամայ գէմ պատերազմի ելաւ . բայց Արամ վրան հասաւ սաստիկ կոտորածով քչեց հաւածեց զինքը ու Միջերկրական ծովուն կզզիներուն մէկուն մէջը փախուց : Իսկ Պայապիւսին երկրին տիրելով Մշակ անու

նով Հայ մարզպան մը դրաւ ան տեղերուն՝ տասը հազար զօրք տալով իրեն . բայց աս կէ հրաման հանեց որ ամէնքն ալ հայերէն խօսին :

Իսկ Մշակ մարզպանը Վապագովկիայի մէջ քաղաք մը շինեց ու իրեն անուանովը Մշակ անուանեց . բայց բնակիչները չկրնալով աղէկ հնչել Մաժակ կը զրուցէին . վերջէն աս քաղաքը Հռովմայեցւոց Յուլիոս կէսար ինքնակալէն նորոգուելով՝ Վեսարիա ըսուեցաւ, որ է հիմակուան Ղայսերի ըսուածը :

Արամ բոլոր Թշնամիները Հայաստանէն վանելէն վերջը՝ երբոր տեսաւ որ ամէն կողմանէ տապահով է, սկսաւ կարգաւորել Հայաստանը կարգեր կանոններ դնելով, և այնչափ երևելի եղաւ ու անունը օտարաց մէջ տարածեցաւ որ բոլոր ուրիշ ազգերը մեր ազգը իրեն անուամբը սկսան Արամեան կամ Արմէն կոչել, ինչպէս նաև ինչուան հիմա նոյն անունը կուտան մեզի իրենք :

1 Աս պատմութեան Յոյները Փոփ Ասիային ան ճառը Արմէնիա անուանեցին . իսկ Հայերը Առաջին Հայտ Գրին ան ճառին անունը, ու անկէ վերջը Հայոց Գրեթ Գրեթեան անունը Երեւոյտ Հայտ, Երեւոյտ Հայտ, ու ամէն Տէկաթէ Փոփ Հայտ . իսկ Չորրորդ Հայտը ասոնց ճառը չէ, հապաքուն Հայաստանին հնգեգոստան նահապետներէն Տէկն է որ ասոնց սահմանակից ըլլաւ . Չորրորդ Հայտ ըսուել է :

257 Աս միջոցին Ասորեստանեայց Նինոս Թա-
գաւորը կարգաւորվ իրմէ առաջ եղած քա-
ջերուն պատմութիւնը, կ'ուզէր որ անոնց
նմանի ու միայն իրեն անունը յիշուի աշ-
խարհքիս վրայ. աս խորհրդով բոլոր իրմէ
առաջ եղած քաջերուն պատմութիւնները
այրել տուաւ. ու ինքն ալ շատ զօրք Ժող-
վելով այլ և այլ տեղերու տիրեց, առաւ
Եգիպտոսը ու անոր չըջակայ սահմանները :
Անցաւ անկէ Հնդկաստան, բայց հոն չա-
րաչար յաղթուելով ետ դարձաւ : Նոյնպէս
պատմութիւններուն մէջ կարգաւորվ որ
Հայկ Բէլը սպաններ է, ուզեց Արամէն վը-
րէժը առնել. բայց Արամայ քաջութիւն-
ներէն վախնալով ետ կեցաւ իր խորհրդ-
դէն, հաշտութիւն խօսեցաւ Արամայ հետ
և Թող տուաւ որ մարգարտէ պսակ գոր-
ծած է :

Խորենացին Արամայ վրայ խօսելու ատեն
ասանկ կը զուրցէ Մարիբասայ խօսքերէն
հանելով. « Սա այր աշխատասէր և հայրե-
նասէր եղեալ, որպէս ցուցանէ նոյն պատ-
մագիր, (այսինքն Մարիբաս Վատինա) լաւ
համարէր զմեռանէն ի վերայ հայրենեացն,
քան թէ տեսանէլ զորդիս օտարածնաց
կոխելով զսահմանս հայրենիս, և հարա-
զաւից արեան նորա տիրել արանց օտա-
րածնաց » : Յիրաւի կարճ և քիչ բան կը
դնէ, բայց աս կատարելութիւններն ու
առաքինութիւններն են որով ազգին Թըշ-
նամիներուն յաղթեց և իրեն անունը անմա-
հացուց, ազգին սիրելի ու միանգամայն

պատկառելի ըրաւ զինքը , և կարգաւորեց
տէրութիւնը՝ կարգեր կանոններ դնելով :
Աս գլխաւոր առաքինութիւններէն զատ կը
տեսնուի Արամայ վրայ աս կատարելու
թիւններն ալ . բարեխառն կեանք , հմտու-
թիւ պատերազմական բաներու մէջ , աշխար-
հակալուծի անյադ սիրոյն չափ դնել , արա-
գութի 'ի գործս և ուրիշ կատարելութիւն-
ներ : Պատերազմական հմտութիւնը կ'իմացուի
իրեն պատերազմներու մէջ յաղթելէն , և
այնպիսի թշնամեաց , որոնք նոյն ատենը
չատ երևելի էին , մանաւանդ Բարչամբ որ
խորենացոյն ըսածին նայելով , Ասորիք եր-
կար ատեն պաշտեցին զինքը իրեն քաջու-
թիւններուն համար :

Արամայ աշխարհակալութեան սերը ա-
մենկին անոնց պէս չէր որոնք շատ անգամ
օտար ազգերուն վրայ կը յարձակէին ա-
ռանց իրաւանց , միայն իրենց անյադ փա-
փաքը լեցնելու համար . Արամ անոնց եր-
կրին միայն տիրեր է՝ որոնք որ ուղեցին իրեն
և կամ իր հայրենեացը փնաս մը հասցնել .
որ ամենայն կերպով արդարացի է : Դար-
ձեալ երբոր իր թշնամիներուն յաղթեց՝ ալ
անկէջ վերջը փոյթ չըրաւ աշխարհակալու-
թեան : Ահա այսպիսի գեղեցիկ կատարելու
թիւններով զարգարուած էր աս մեծ մար-
դը , որ յիսունը ութ տարիի չափ իշխելէն
վերջը՝ խաղաղութեամբ մեռաւ , յանձնե-
լով կառավարութիւնը իր Արայ որդւոյն :

Գ.Լ. Գ.

Արային Համիրամայ հետ ըրած պատերազմը, ու
Համիրամայ գործքերը:

Արայ Նինոսի վերջի տարիները իր հօրը
յաջորդելով նոյն պատիւը ունեցաւ Նինո-
սէն, ինչ որ ունեցեր էր Արամ իր հայրը.
ասիկայ գեղեցկութեանը համար Արայ
Գեղեցիկ ըսուեցաւ: Իշխան նստելուն պէս
մէկէն շինութիւններու ետեւ սկսաւ ըլլալ
և ան պատճառաւ Արմաւիր քաղաքը իրեն
չըջակայ տեղերովը Արարատ կամ Այրա-
րատ ըսուեցաւ:

Երբոր Նինոս Ասորեստանցւոց թագա-
ւորը մեռաւ, Համիրամ¹ իր կինը տեղը
յաջորդեց. ու ըսելով Արային գեղեցկու-
թիւնը ուղեց կարգուիլ հետը, խոստանա-
լով Արային որ իրեն հետ մէկտեղ Ասո-
րեստանի վրայ ալ թագաւորէ: Բայց Ա-
րայ խմանալով Համիրամայ անկարգ ու չար
միտքը, մերժեց իրեն խնդիրքը, և աւելի
յանձն առաւ պատերազմով մեռնիլ քան
թէ իրեն առաքինութիւնը ու բարեխառ-
նութիւնը ոտքի տակ առնել: Փռւճ տեղը
չառ աշխատեցաւ Համիրամ համոզելու
զինքը այլ և այլ անգամ պատգամաւորներ

¹ Ասիկայ եղաւ աշխարհքիս մէջ առջի Բա-
գուհին որ Լափաւորէց, և Ռանգամայն էն կարիճը
ու էն երեւելին:

խաւրելով, և ամէն անգամ իրեն աներե-
տութիւնը խաղբ եղաւ, բայց դիմացինին
համեստութենէն չամչցաւ. վերջապէս յու-
սահատութեամբ ու բարկութեամբ լցուած
պատերազմով Արայի վրայ եկաւ ու Այ-
րարատայ դաշտին մէջ պատերազմի պա-
տրաստուեցան երկու կողմէն: Շամիրամ
իրեն զօրացը և զօրավարներուն խստիւ ար-
դիւէց որ զԱրան չսպաննեն, հասլա ողջ
բռնեն: Բայց պատերազմին տաք միջոցները
Արան զարնուելով մեռաւ, որ շատ ա-
ւելի մեծ յաղթութիւն էր քան թէ Շամի-
րամայ անկարգ խնդիրքը կատարելը ու հա-
րիւրաւոր տարի ալ թագաւորութիւն ընելը:

Շամիրամ երբոր խմացաւ Արայի մեռնի-
լը շատ ցաւեցաւ որ իր գէշ կամքը չկրցաւ
կատարել, ու իրեն ամսլարիշտ ախտովը
կուրցած, կ'ուզէր դիւթութեամբ ողջըն-
ցընել: Բայց որովհետև դին սկսաւ հոտիլ
և հայոց զօրքն ալ Արային մահուանը վրայ
բարկացած կ'ուզէին նորէն պատերազմ բա-
նալ, Շամիրամ իրեն մարդիկներէն մէկը,
որ քիչ մը Արայի կը նմանէր, զարգարելով
ձայն հանեց հայոց զօրաց մէջ որ աստուած-
ները Արան լգելով ողջացուցին: Իսկ Ա-
րայի մարմինը խորունկ վիհ մը նետել
տուաւ, որպէս զի հայերը չգտնան. ասով
թէպէտ և բոլոր հայերը զխաբուեցան, բայց
զօրաց մէջ շփոթութիւն իյնալով Շամիրա-
մայ գէմ չդրին, ու անով Շամիրամ հայա-
ստան մտաւ (1743):

Արայի վրայ ունեցած գլխաւոր տեղե-

կութիւննիս աս է , և խորենացին ուրիշ բան չպատմեր վրան . բայց տարակոյս չկայ որ բոլոր աշխարհքի տիրելէն շատ աւելի վեր է իրեն համեստութեան առաքինութիւնը . մանաւանդ այնպիսի դարու և կռակաշտութեան խաւարին մէջ : Արայ ընդամէնը 26 տարի իշխեց ազգին վրայ իրեն յաջորդ թողլով իր Կարգոս որդին :

Ինչպէս որ խորենացին կը զուրցէ , ամառ ատեն ըլլալով Շամիրամայ հայաստան մտնելը , Շամիրամ տեսնելով օգին մաքրութիւնն ու զովութիւնը , գիրքին ազուորութիւնը , աղբիւրներուն ու գետերուն շատութիւնն ու յստակութիւնը , ուղեց իրեն ամառուան բնակութեան տեղ մը շինել հայաստանի մէջ . ուստի աս բանիս համար ընտրեց Ալթամարայ ծովուն եզերքը ու հոն քաղաք մը շինեց որ իրեն անուամբը Շամիրամակերտ ըսուեցաւ ու վերջէն Վան . աս շէնքիս համար քսանուերկու հազար գործաւոր ու վեց հարիւր ճարտարապետ կ'աշխատին եղեր : Շամիրամ Արային սիրոյն համար անոր տասուերկու տարուան Կարգոս որդին յաջորդ նստեցուց անունն ալ Արայ դրաւ , և ինքը ամառը կուգար հայաստան կը բնակէր , իրեն տեղը փոխանորդ դնելով Զրադաշտ անունով մոզը որ Մարաց իշխան էր : Բայց Շամիրամայ որդեքը չկրնալով իրենց մօրը անկարգութիւններուն դիմանալ , զինքը այլ և այլ անգամ խրատեցին . երբոր խմացաւ Շամիրամ որ զինքը կ'ուզէն սպաննել , ինքը փութաց ու բո-

լոր որդիքը թրէ անցուց, բայց ի պզտի տղէն
որ Նինուաւս կըսուէր: Ատեն անցնելով 77
Զրադաշտ Նինուասին հետ միացած պա-
տերազմի ելաւ Շամիրամայ դէմ, պատե-
րազմը երբոր սաստկացաւ՝ Շամիրամ հայա-
ստան փախաւ ու Վարդոսին հետ միա-
նալով անոնց դէմ պատերազմի ելաւ. բայց
յադթուեցան ու երկուքն ալ պատերազմի
մէջ ընկան մեռան, Շամիրամ վաթսուհու-
երկու տարուան ու Վարդոս երեսուն տա-
րուան տասնըութը տարի իշխելէն վերջը:
Նոյն պատերազմին մէջը գերի ընկաւ նաև 78
Վարդոսին Անուշաւան որդին որ տասնը-
չորս տարուան էր, ու աս պատճառաւ քիչ
մը ատեն հայաստան Նինուասայ իշխանու-
թեան տակը մտաւ, ուստի քիչ մը ատեն
հայերը առանց իշխանի մնացին, ինչուան
որ Անուշաւան մեծցաւ ու պալատին մէջի
եղած մեծերուն շատին սիրելի ըլլալով, ա-
նոնց միջնորդութեամբը ու ազաւանքովը
հայաստանին մէկ մասին տիրեց խոստանա-
լով որ տարուէ տարի տօւրք տայ. բայց
վերջէն իրեն խոհեմութեամբը մէկալ մասե-
րուն ալ տիրելով, բոլոր հայաստանի բաց-
արձակ ուէր եղաւ. շատ բարեկարգու-
թիւններ ըրաւ ու վաթսուհուիրեք տարի
իշխելէն վերջը խաղաղութեամբ մեռաւ: Աս
փառաւոր իշխանին վրայ թէպէտ և քիչ
պատմութիւն ունինք, բայց Խորենացին
աղէկ կ'իմացնէ իրեն երևելիութիւնը և կա-
տարելիութիւնները աս երկու տողովս. « Ա-
րայեանն Արայ մեռանի ընդ Շամիրամայ,

Թողով արու զաւակ ամենահարուստ և
շատահանձար յիր և ի բան զԱնուշաւանն :
Բայ ի Խորենացւոյն աս մեծ գովեստէն ,
իրեն խելացիութիւնը յայտնի կը տեսնուի
իր գործողութեանը մէջ ալ որ այնպիսի
մեծ տէրութեան մը ձեռքէն հայրենական
Ժառանգութիւնը առաւ առանց արիւն
հեղութեան , և ինչպէս որ Խորենացւոյն
վերի գրած խօսքէն կ'իմացուի , բոլոր իրեն
բաղցրաբանութեամբ : Կ'ըսէ Խորենացին
որ երբոր ծնաւ Անուշաւան՝ Կարդոս իր
հայրը նուիրեց զինքը ան Սօսեաց անտա-
ռին որն որ տնկած էր Արմենակ . ասկէ
Անուշաւանը Սօս կամ Սօսանուէր կոչուե-
ցաւ : Կը կարծէին հայերը որ աստուածներ
կը բնակին ան անտառին մէջ , որով անոր
նըւիրուողը անարատ կտրիճ ու սուրբ կը
համարուէր (1685) :

Գ Լ Ե

Պարեպէն սկսեալ ինչո՞ւն մեծն Տէգրան :

Որովհետեւ Անուշաւանին ցեղէն իշխա-
նութեան օրինաւոր յաջորդ չէր մնացած ,
ուստի հարկ եղաւ որ հայկայ մէկալ որ
գւոցը ցեղէն Պարեպանունով իշխանը տիրէ
հայոց վրայ . որուն վրայ երկայն ծանօթու-
թիւն չունինք , բայց միայն գիտենք որ շատ
պատերազմներ ըրեր է յիսուն տարի իշ-
խելով հայոց վրայ : Ասկէց սկսեալ ինչո՞ւն
Պարոյր առաջինին միջոցները , Խորենացին

բան չստատմեր աս իշխաններուն վրայ, հա-
տիա ազգին թագաւոր ունենալուն վրայ ու-
րախութեամբ լցուած մէկէն թագաւորու-
թեան սկսելուն վրայ կը խօսի, մէկաշնոնք
զանց առնելով : Միայն ասոնցմէ մէկ
քանիին վրայ համառօտ տեղեկութիւններ
ունինք :

Կը զուրցեն մեր ստատմիչները որ Զար-
մայր նահապետը Տրոյիոյ մեծ պատերազ-
մին աստէն Տրոյացւոյ Պրիամոս թագաւո-
րին օգնութիւն գնացեր է ու հոն շատ քա-
ջութիւններ ընելէն վերջը պատերազմին
մէջը մեռեր է . խորենացին կը զուրցէ ա-
սոր համար . « Մեռանի ի քաջացն Ելե-
նացւոյ » : Նոյնպէս նաև կը տեսնուի որ
Սկայորդին ալ քաջ մարդ եղած պիտի ըլ-
լայ ինչպէս որ խորենացւոյն խօսքէն ալ կ'ի-
մացուի որ զինքը « Քաջ նախնին մեր » կ'ա-
նուանէ . բայց վրան ամենեւին բան չստա-
մեր (749) :

Բաց ի գլխաւոր աս երկուքէն մէկալ

1 Անուշաւանէն վերջը իւրօրէն եփեւե ե-
պեւ նստած իշխաններուն անունները ասոնք են .
Պարէպ, Արբաի, Զաւան, Փառնաի ւ, Սուր,
Հաւանաի, Վաշյաի, Հայկաի, Արբաի ւ, Առնաի,
Շաւարշ ւ, Նորայր, Վսփամ, Կար, Գոռաի,
Հրանդ, Ընթաի, Գղաի, Հօրոյ, Զարմայր, Շաւարշ
Ք, Պերճ ւ, Արբուան, Պերճ Ք, Բաղաի երկայնա-
իւնը, Հոյ հրաշաի երբ, Եռաւաի, Արբաի Ք, Կայդաի,
Փառնաւաւ, Փառնաի Ք, Սկայորդի աս իրեն քաւան
Պարոյր :

589-2007

նոնց վրայ որոշ տեղեկութիւն մը չունինք .
բայց յայտնի կը տեսնուի որ անոնց մէջն
ալ շատ քաջ մարդիկներ եղած պիտի ըլ-
լան, ինչպէս որ իրենց անուններէն կամ քո-
վի դրած մակդիրէն կիմացուի, ինչպէս
Սուր, Վաչտակ, Առնակ, Կար, Հրանտ,
Պերճ, Բազուկ, Հոյ հրաշակերտ և այլն :
Աս անունները որոնք նշանակութի ունին,
կը տեսնուի որ իւրաքանչիւր մարդուն կա-
տարելութեանը համեմատ դրուած են, և
ոչ եթէ ըստ դիպաց . դարձեալ գրեթէ հա-
զար տարուան միջոց է այսչափ իշխանաց ե-
տեւէ ետեւ յաջորդելը, որոնց ատենը Հայաս-
տան ամենևին գերութեան տակ չմտաւ թէ-
պէտ և հարկատու եղաւ այլ և այլ անգամ .
այս բանս յայտնի կը տեսնուի սլաշազատ-
ներուն շարունակութենէն որոնց անուն-
ները վարը դրինք :

Պարոյր իր հօրը Սկայորդւոյն տեղը յա-
ջորդելով հինգ տարի ազդը կառավարեց
ամէն տեսակ բարեկարգութիւն ընելով :
Նոյն միջոցին Ասորեստանի վրայ կը թագա-
ւորէր Սարգանաբադ որ զեղծ ու անխեղ
մարդ մը ըլլալուն համար, իշխանները իրմէ
ապստամբեցան Վարբակէս անունով իշխա-
նին առաջնորդութեամբ : Վարբակէս ի-
րեն կողմը զօրացնելու համար Պարոյր մեր
նահապետը որսաց, խոստանալով որ եթէ
Սարգանաբադին յաղթեն, զինքը թագաւոր
ընէ Հայաստանի : Աս սլաշազատ Ժողովեց
Պարոյր իրեն քաջ ու աղեղնաւոր զօրքերը
ու Վարբակէսին օգնութեան գնաց . հոն

Սարգանաբաղին յաղթելով Վարդակէս բռնոր Ասորեստանի թագաւոր եղաւ, ու ինչպէս որ խոստացեր էր, Պարոյրին ալ թագկապեց ու թգրական գաւազան տուաւ: Պարոյր ուրախութեամբ Հայաստան գառնալով քառասունը ութը տարի խաղաղութեամբ թագաւորելէն վերջը մեռաւ:

Պարոյրի ատեն Սենեքերիմին երկու տղաքը Ադրամէլէք և Սանասար Հայրերնին սպաննելով Հայաստան փախան, որոնք ընդունեցաւ Պարոյր մեծ հիւրասիրութիւն: Ասոնցմէ սերեցան Սանասուկէ կամ Սասուկ ըսուածները և Արծրունիք ու Գընուկիք: Հոս պատմութիւնը նորէն կ'ընդհատի, որովհետեւ որ Պարոյրէն սկսեալ ինչուան մեծին Տիգրանայ թագաւորութիւնը գրեթէ ամենեւին պատմութիւն չունինք. վն զի խորենացին համառօտութեան համար բոլոր ան թագաւորներուն ըրած գործքերը ձգելով միայն անուննին կը յիշէ ու մէկէն մեծին Տիգրանայ քաջութիւնները կ'ըսկսի պատմել: Բայց այսու ամենայնիւ իրեն մեծ համարմունքը կը ցուցնէ Հայոց թագաւորութեան աս մասին վրայ աս խօսքովը. « Սիրելի էր ինձ յայնժամ գալ Փրկչին և զիս դնել, և առ նոքօք յաշխարհ ըզմուտն իմ առնել, և նոցա տեսութեամբն խրախճանալ »: Շատ մեծ զօրութիւն ունի այսպիսի խօսք մը՝ մանաւանդ խորենացւոյն պէս մարդուն բերնէն ելլայ, որն որ ազգին ամէն ատենուան վիճակները աղէկ ըմբռնելէն վերջը, աս միջոցս ուզեր է աշ-

խարհք գալ: Իսկ Թագաւորները ասոնք են.
Պարոյր, Հրաչէայ, Փառնաւաղ, Պաճոյճ,
Կոռնակ, Փաւոս, Հայկակ, Երուանդ ու
Երուանդայ տղան Մեծն Տիգրան: Ասոնց
մէջ միայն Հայկակին վրայ գիտելիք մը կայ
թէ Նաբուգոդոնոսորայ հետ մէկտեղ պա-
տերազմի գնաց Երուսաղեմի վրայ: Երբոր
յաղթեցին ու ետ պիտի դառնար Հայկակ՝
ինքրեց Նաբուգոդոնոսորէն որ Հրէից գե-
րիներէն ուզածը առնէ. ուստի Համբատ
անուանով իշխանը առաւ ու իրեն ընտանի-
քովը Հայաստան բերաւ. վերջը Վաղարշա-
կայ ասէն Բագարատ Երևելի նախարարին
անուանովը բոլոր ցեղն ալ Բագրատունիքը
սուեցաւ (§80):

ԳԼ. Զ

Մեծն Տիգրան ու իրեն ասընթիւնները:

Մեծն Տիգրան Երուանդայ որդին պար-
ծանք մեր Թագաւորութեանը և պայծառա-
ցուցիչ ազգին, մեր ամէն Թագաւորներէն
աւելի Երևելի ու անուանի եղաւ՝ չէ թէ
միայն իրեն արտաքին քաջութիւններովը,
հասլա նաև իրեն հոգւոյն կատարելու
թիւններովը: Խորենացին ալ բոլոր Հայ-
կազանց պատմութեան մէջ, մեծին Տիգրա-
նայ մասը ամենէն ընդարձակ կը պատմէ.
անոր համար կ'արժէ որ մենք ալ քիչ մը
ընդարձակ խօսինք ասոր վրայ:

Խորենացին միայն ճաշակ մը կ'ուռայ

Տիգրանայ առաջին քաջութիւններուն վերայ, առանց պատմելու թէ որոնց յաղթեց և թէ ան պատերազմներուն մէջը ինչ կերպ բռնեց. ուստի առանկ կը զուրցէ. «Արանց կացեալ գլուխ, և արութիւն ցուցեալ, զազգս մեր բարձրացոյց. և զընդ լծով կացեալս՝ լծադիրս և հարկապահանջս կացոյց բազմաց»: Ասկէց բնականապէս կրրնանք մակաբերել թէ շատ քաջութիւններ բրած պիտի ըլլայ, և աս բանս յայտնի կը զրուցէ որ Յոյները նուաճեց և հայաստանի առաջին սահմանները նորոգեց:

Կիւրոս Պարսից թագաւորը լսելով Տիգրանայ քաջութիւնները՝ ուզեց անոր հետ բարեկամութիւն հաստատել. արդէն Տիգրան ալ կ'ուզէր Կիւրոսին բարեկամութիւնն ու օգնութիւնը, անով մէջերնին բարեկամութիւն հաստատեցին: Աս բանս երբոր իմացաւ Աթդահակ Մարաց թագաւորը, որ նոյն օրերը Կիւրոսի հետ թշնամացեր էր, կասկածի գնաց որ չըլլայ թէ աս երկուքը միաբանեցով իրեն գէմ պատերազմի ելլեն: Քանի որ աս վախովս կը ծփէր, գիշեր մը սաստիկ խռոված երազ մը տեսաւ որ ձիւնով ծածկած բարձր լեռան մը ծայրը, կին մը նստած իրէք գիւցազն ծնաւ. առաջինը առիւծի վրայ նստելով գէմ՝ ի արեւմտեան կողմը կը վազէր, երկրորդը ընձու վրայ նստած հիւսիսային կողմը կը նայէր, իսկ երրորդը վիշապի վրայ հեծած իր թագաւորութե վրայ կը վազէր: Երբոր իր խորհրդականներն ու պաշտօ-

նեաները լսեցին առ բանս՝ խորհուրդ տր-
ւին իրեն որ այլևայլ ազգերէ զօրք ժող-
վելով անոնց դէմ պատերազմի ելլայ .
բայց Աժդահակ գիտնալով Տիգրանայ քա-
ջութիւնները, վախցաւ անոր դէմ պատե-
րազմի ելլելու . հապա վարպետութեամբ
մտածեց որ նախ զՏիգրանը սպաննէ ու վեր-
ջը Վիւրոսին դէմ պիտրղմի ելլէ . առ պատ-
ճառաւ խաբէութեամբ՝ Տիգրանայ Տիգրա-
նուհի քոյրը իրեն կին առաւ, որպէս զի
անոր ձեռքովը սպաննել տայ զՏիգրանը :
Աս ամէն բաներս ընելէն վերջը սկսաւ Տի-
գրանուհիին յայտնել իրեն սրտին չարու-
թիւնները, ըսելով որ Տիգրան նախանձե-
լով իր մեծնալուն վրայ, միացեր է Վիւրոսին
հետ ու կ'ուզէ նախ թագաւորութիւնը ձեռ-
քէն առնել մեռցնել զինքը ու վերջը զՏի-
գրանուհին . ուստի պէտք է որ եղբայրդ
մէջ տեղէն վերցուի որպէս զի մեր կեանքը
ապահովուի, ապա թէ ոչ զքեզ տիկնու-
թենէ կը ձգեմ : Աս բաներս փոխանակ
վախցնելու վսեմախոհ թագուհին, աւելի
քաջալերեցին զինքը որ ինքն ալ ուրիշ որո-
գայթներ լարէ Աժդահակայ դէմ :

Ուստի իմանալով որ եթէ չհաւանելու
կերպ ցուցնէ առ բանիս մէջ գէշ բաներ
կրնան հետեիլ, անոր համար առջի բերան
չէ թէ միայն համոզուիլ ցրցուց, հապա նաև
ինքն ալ վրայ տուաւ . բայց վերջը վարպե-
տութեամբ մը իմացուց իր եղբօրը՝ Աժդա-
հակայ սրտին չարութիւնը : Նոյն միջոցին
Աժդահակ ալ խարդախութեամբ Տիգրա-

նայ պատգամաւոր խաւրեց որ իրեն տե-
սութեան գայ Մարաց երկրին սահմաննե-
րուն մօտիկ . բայց Տիգրան գիտնալով Աժ-
դահակայ դաւաճանութիւնը , ետ խաւրեց
պատգամաւորները ըսելով որ իրաւցնէ կու-
գայ , բայց չէ թէ տեսութե՝ հապա պտորզմե-
լու , ու մէկէն Վիւրոսին իմացուց . և դեռ
ան չեկած Տիգրան ժողովեց հայոց , Վապա-
դովկացւոց , Աղուանից ու Վրաց աշխարհքին
զօրքերը ու Մարաց կողմերը գնաց : Հոն
հինգ ամիսի չափ պատերազմը ուշացուց
որպէս զի Վիւրոս օգնութեան գայ , ու Տի-
գրանուհին ալ խալըսի առանց մնասուելու :
Խոհեմ ու քաջ թագաւորին վարպետու-
թեամբ երկուքն ալ եղաւ . Տիգրանուհին
խալըսեցաւ , ու հինգ ամիսէն վերջը Վիւ-
րոս ալ օգնութեան եկաւ հասաւ : Մէկէն
Տիգրան պատերազմը սկսաւ , ու պատե-
րազմին սաստկութեան ատենը Տիգրան և
Աժդահակ իրարու հանդիպելով , Տիգրան
այնպէս ուժով խոթեց իրեն տէգը Աժդա-
հակայ սիրտը , որ դուրս հանելու ատեն
թոքն ալ հետը դուրս հանեց : Ընկաւ Աժ-
դահակ ու հոգին փչեց . բայց Տիգրան պա-
տերազմը առաջ տանելով վանեց թշնամիներ
ըր , ու տասը հազար հոգիի չափ գերի բռնե-
լով յաղթութեամբ հայաստան դարձաւ :
Աս պատերազմիս մէջ գրեթէ բոլոր յաղ-
թութիւնը Տիգրան ըրաւ . վասն զի ինչպէս
որ Խորենացին կը զրուցէ քաջ քաջի հան-
դիպելով՝ պատերազմը անպարտելի կը մնար ,
ինչուան որ Տիգրան զարկաւ մեռցուց Աժ-

դահակը : Նորէն աս գործողութեւս մէջն ալ Հայոց դիւցադին սահուած էր ջնջելու աշխարհքիս վրայէն Աստուծոյ օծելոյն և աշխարհքիս թշնամին , որն որ թէսկէս Վիւրոսին բազուկն ալ կարող էր աս բանս ընելու , բայց տարակոյս չկայ որ քաջագունին սահուած էր աս սարժանքս՝ երկնաւոր կանխագիտութիւն : Ասկէ վերջը երբոր Վիւրոս Բաբելոնացոց վրայ սլաակ բազմի ելաւ , իրեն օգնութեան գնաց մեր Տիգրան թագաւորն ալ , որոնք երկուքը մէկտեղ Բաբելոնը առին ու յաղթութիւն իրենց տեղը դարձան : Տիգրան այսպիսի փառաւոր յաղթութիւններով քառասունըհինգ տարի թագաւորելէն վերջը իսաղաղութեամբ մեռաւ , իրեք որդի թողլով որ են Բաբ , Տիրան ու Վահագն :

Խորենացին Տիգրանայ համար կը զուրցէ ճշմարիտ և իրաւացի կերպով գովելով : Առաջին գովեստը աս է . “ Ամենեցուն որ առ իւրովքն էին ժամանակօք նախանձելի , և յետնոցս ըղձալի՝ ինքն և ժամանակ իւր , , : Աս խօսքերէս վերջը կը գնէ Հայաստանի երջանիկ վիճակը , թէ ազգը ինչ հարստութեան մէջ էր , զինուորութիւնը ինչ աստիճան առաջ գացած էր , արդարութիւնն ու խաղաղութիւնը որչափ ծաղկած էին , որոնք աղէկ բացատրելու համար այսպէս կը զրուցէ . “ Խաղաղութեան և շինութեբերող , իւղով և մեղու զհասակս ամենայն պարարեալ , , : Ասոնցմէ զատ կը գնէ նաև այնպիսի գովեստներ ալ որ ամենայն կա-

տարեւուծեամբ զարգարեալ մարդու մը
հարկաւոր են . “ Զորմէ ասէին ’ի հինան
մեր որք բամբուամբն երգէին՝ լինել սմա
և ’ի ցանկութիւն մարմնոյն չափաւոր , մեծ
խնաստ և պերճաբան , և յամենայն որ ինչ
մարդկութեանս պիտանի , , : Խորենա-
ցւոյն այսպիսի նշանաւոր և գեղեցիկ գո-
վեստներուն ճշմարտութեանը վրայ չենք
տարակուսիր . միայն աս բանիս իրաւունք
ունի ցաւելու մարդ , որ այսպիսի ընտիր ,
խելացի , ազատամիտ , վեհանձն ու ազգասէր
Թագաւորի մը բարեխնամ հովանաւորու-
թիւն քառասունհինգ տարի վայելէ հայա-
ստան , որն որ հազարաւոր տարի ալ վայե-
լելով միշտ գոհ , միշտ ուրախ և միշտ շնոր-
հակալ պիտի ըլլար զինքը պարգևողին :

ԳԼ . Է

Վահագն ու անոր յաջորդները : — Հայկազանի
Լափաւորութեան վերջնաւը :

Տիգրանայ իրեք որդւոցը մէջ Վահագն
Թէպէտ ամենէն պզտիկն էր , բայց ուրիշնե-
րէն աւելի զօրաւոր գանուէլով հայոց վրայ
իշխեց : Ասիկայ խիստ քաջ մարդ էր , որուն
վրայ հայերն ու Վրացիք այլ և այլ երգեր շի-
նելով կ'երգէն եղեր , ինչուան նաև Խորե-
նացւոյն աստեններն ալ , որ կ'ըսէ նաև ասոր

համար թէ Վրացիք արձանը կանգնեցնուէր . կար ատեն պաշտեցին զինքը : Ասոր ցեղը Վահունիք բսուեցան որ քրմութեամբ իրեն պաշտամանը հուիրուած էին :

Վահագնէն վերջը ետէ ետև յաջորդեցին հինգ վեց թագաւոր ալ, որոնց վրայ պատմութիւն չունենալով՝ կը ստիպուինք միայն անուննին յիշեցնու անցնելու, որ են ասոնք . Առաւան, Ներսէհ, Զարեհ, Արմոգ, Բայգամու Վան՝ որ Համիրամակերտ քաղաքը նորոգելով իր անունովը Վան կոչեց (352) :

Ասոր որդին Վահէ հօրը տեղը անցնելով շատ քաջութիւններ ըրաւ իրեն թշնամիներուն դէմ՝ որոնք կ'ուզէին հայաստանի տիրել : Նոյն միջոցներուն Աղեքսանդր Մակեդոնացոց թագաւորը սաստիկ զօրացած ըլլալով Պարսից վրայ պատերազմի ելաւ . Վահէ օգնութիւն խաւրեց անոնց . բայց տեսնելով որ Պարսիկք չարաչար յաղթուեցան և Աղեքսանդր իր վրայ պիտի գայ, աս դիէն անդիէն զօրք ժողովեց ու Աղեքսանդրի դէմ ելաւ, և պատերազմի մէջ մեռնելով բոլոր զօրքերը ցրուեցան և Աղեքսանդր հայաստանի տիրեց (327) :

Ահա այսպիսով վերջացաւ հայկազանց թագաւորութիւնը որ 1800 տարի գիմացեր էր : Անկէց ետքը 300 տարիի չափ հայերը երբեմն Սելևկիացոց կողմանէ խրկուած կուսակալներու, երբեմն ալ հայ իշխաններու կը հնազանդէին . ան հայ իշխաններուն մէջ երևելի եղան քանի մը հոգի, և ամե-

նէն երևելին Ագուարդ Սիւնեաց նախա-
րարը, որ Կապագովկացւոց Թագաւորին
Արիթէոս տղուն խորհրդովը ապստամբե-
ցաւ Մակեդոնացւոց աէրութենէն: Աս
բանս երբոր լսեց Պերդիկկաս, Եւմենէս
անուանով իշխանը Ագուարդին վրան խաւ-
րեց, որ Ագուարդին հէա դաշինք դրաւ
ու հաշտութի ըրաւ: Ագուարդ խաղաղու-
թեամբ երեսունը իրեք տարի իշխեց ու մե-
ռաւ: Երկրորդ՝ անուանի եղաւ Արտա-
ւազ Հայոց մեծ իշխանը, որ Սելևկիացւոցմէ
ապստամբելով ինքնագլուխ սկսաւ Հայա-
ստանի տիրել. բայց երբոր Անտիոքոս շատ
զօրքով վրան վազեց, Արտաւազ վախնա-
լով դէմը ելլելու՝ ընծաներ խաւրեց Ան-
տիոքոսին ու սիրաւ առաւ խոստանալով որ
բոլոր հարկը վճարէ. ասիկայ յիսուն տա-
րի իշխեւէն վերջը մեռաւ (212):

Արտաւազին տեղը մեծ Հայոց վրայ կու-
սակալ դրաւ Անտիոքոս՝ Արտաշիաս անու-
նով իշխանը, որուն ատենը Աննիրազ Հայա-
ստան փախաւ: Արտաշիաս անոր խորհրդովը
Արտաշատ քաղաքը շինեց, ու ինքնագլուխ
սկսաւ Թագաւորել: Երբոր լսեց այ բանս
Անտիոքոս Եպիփան, վրան պատերազմի ե-
լաւ ու յաղթելով անոր՝ բռնագաստեց որ
սովորական հարկը տայ:

Արտաշիաս կ'ուզէր փոքր Հայոց վրայ ալ
իշխել, որուն կուսակալն էր Զահրատ ա-
նունով մէկը. բայց մահը վրայ գալով՝ չկրցաւ
առաջ տանիլ իր խորհուրդը, և իր տեղը յա-
ջորդեց Արտաւազդ որդին, որ տասը տարի

իշխեւէն վերջը՝ Արշակ Պարթևաց Թագա-
ւորը վրան պատերազմի ելլելով՝ զինքը վարն
տեց ու իր Ազգարշակ եղբայրը Հայոց Թա-
գաւոր դրաւ, ուսկից սկսաւ Արշակունեաց
Թագաւորութիւնը (149) :

Մ Ա Ս Ն Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

Ի ՀԽՍՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ

ԳԼ. Ա

Արշախանեայ Թագաւորութեան սիւզբը: — Վա-
շարշաի, Արշաի Ա:

Երբոր Սեղեկիացիք Մակեդոնացւոց
ձեռքովը արևելեան ազգերուն մեծ մասին
տիրեցին, այսինքն Պարսից, Մարաց, Հայոց
և Պարթևաց վրայ, երկար ատեն կուսակալ
ներու ձեռքով աս ազգերը կառավարեցին:
Բայց Քրիստոսէ 247 տարի առաջ Պար-
թևաց մէջէն Արշակ անունով քաջ իշխանը
սաստիկ զօրանալով՝ ապստամբեցաւ Սեղե-
կիացւոցմէ ու շատ երկիրներու տիրեց: Ու-
րիշ շատ մեծամեծ յաղթութիւններ ալ
ընելով այլ և այլ զօրաւոր ազգերու դէմ,
շատ երևելի եղաւ ու ամէն տեղ անունը
հռչակուեցաւ: Ասոր թուր Արշակ Բ, նոյն
պէս քաջութեամբ շատ տեղերու տիրեւէն
վերջը, եկաւ Հայաստանի վրայ ալ՝ երբոր
Հայոց վրայ կուսակալ էր Արտաւազդ իշ-

խանը , հալածեց զինքը հոնկէց , ու հայոց վրայ իր Վաղարշակ եղբայրը թագաւոր դրաւ : Ասիկայ ազգին վրայ սաստիկ սէր կապելէն վերջը՝ մասնաւոր ջանքով ուսումնասիրութեան ետեւէ եղաւ . ազգին պատմութիւնը գտնելու առանձին փոյթ ունեցաւ , քաղաքական կարգերն ու կառավարութիւնը շատ ծաղկեցուց և ազգին ամէն տեսակ յառաջագիմութեանը վրայ հոգ ունեցաւ : Աս ամէն բաներս ըրաւ առանց քաջութիւնը ձեռքէ ձգելու : Եւ տարակոյս չկայ որ այսպիսի կերպով սկսած թագաւորութիւն մը շուտով պիտի զօրանար ու շուտով ալ պիտի ծաղկէր , ինչպէս եղաւ Արշակունեաց թագաւորութիւնը :

Վաղարշակ Բ թողը Մծբին դրաւ՝ ինչպէս որ իրեն եղբայրը ապսպրեր էր . բայց իմանալով որ Մորփիւղիկէս անուանով իշխան մը փոքր հայոց տիրեր է , շատ մը զօրք ժողովեց ու անոր վրայ դնաց , երբոր անիկայ բոլոր Պոնտոսի ազգերուն առաջնորդ եղած առաջ կուգար : Պատերազմի ատեն , որովհետեւ Մորփիւղիկէս քաջ մարդ էր , շատ ջարդ ընելով Վաղարշակայ վրայ կատաղաբար վազեց , բայց Վաղարշակայ քովի կտրիճ հայերը անոր վրայ վազեցին զարկին ու գետինը պառկեցուցին զինքը . ասով մէկալ զօրքերն ալ սիրտ առնելով յարձակեցան Մորփիւղիկէսին մնացած զօրացը վրայ ու այնպէս չարաչար կտորեցին , որ անձրևի հեղեղի պէս արիւնը կը վազէր , ինչպէս կ'ըսէ Խորենացին : Աս պատերազմէն վերջը տի-

րեց Վաղարշակ ան կողմի ազգերուն ու
անոնց առջևը ահաւոր եղաւ :

Տեսնելով Վաղարշակ Հայոց աս ազգին
սիրասիրութիւնը և ուրիշ կատարելութիւն
ները և Հայաստանի ծաղկած վիճակը, իրեն
ազնիւ բարբոժը բնական հետաքրքրութիւն
մը ունեցաւ թէ արդեօք ո՞վ եղեր է աս ազ-
գին գլխաւորը, որո՞նք իրմէն առաջ թագա-
ւորեր են, և արդեօք ինքը քաջերո՞ւ տեղ կը
թագաւորէ՝ չէ՞ նէ վատերու . ուստի աս
բանիս համար Մար Աբաս Կատինայ անու-
նով Ասորի մը գտաւ, և անոր ապստրեց
որ Հայոց պատմութիւնը գրէ . Մար Աբաս
Կատինայ երբոր Հայաստանի մէջ ամբողջ
պատմութիւնը չգտաւ, Վաղարշակայ հրա-
մանովը Նինուէ գնաց, ու հոն թագա-
ւորական գրատան մէջ գիրք մը գտաւ որ
բոլոր ազգերուն պատմութիւնը կը գրէր,
ու Մեծին Աղեքսանդրի հրամանովը Յու-
նարէն թարգմանուած էր . անոր մէջէն
հանեց բոլոր Հայոց պատմութիւնը՝ Հայկէն
ինչուան Վահէ : Վաղարշակ տեսնելով
աս բանս՝ տաստիկ ուրախացաւ որ քաջ
մարդկանց տեղ ու քաջերու վրայ կը թա-
գաւորէ, և իբրեւ իրեն ամենէն աւելի մեծ
հարստութիւնը ըլլար այն մատեանը՝ իր
գանձատան մէջ պահէց : Աս պատմութեան
վրայ աւելցուց Մար Աբաս Վաղարշակայ
և անոր որդւոյն Արշակայ գործքերը :

Ամէն կողմանէ եղած յաջողութիւննե-
րը տեսնելով Վաղարշակ, սկսաւ ուրիշ
բարեկարգութիւններու ալ ձեռք զար-

նել . քանի մը հարկաւոր օրէնքներ դրաւ , նախարարութիւններ բաժնեց , զինուորութեան կարգ դրաւ , ամէն բանի սլաշտոնատէրներ որոշեց , և արհեստաւորներու կարգ կանոն դրաւ : Բայց ամենէն աւելի Վաղարշակայ խելացի գործքը և իրեն հոգին յայտնողը աս երկու օրէնքն է որ դրաւ . մէկումը իշխանութիւն տուաւ՝ որ երբոր Թագաւորը անիրաւ գաղտնաստան մը կամ հրաման մը հանէ , իրեն իմացընէ տուած հրամանին անիրաւութիւնը . իսկ ուրիշի մը իշխանութիւն տուաւ որ եթէ Թագաւորը անհոգ ըլլայ չարագործները պատժելու՝ միտքը ձգէ : Բագարատ անունով իշխանին ալ Արշակունեաց Թգրներուն Թագադիր ըլլալու պատիւը տուաւ : Որդւոցը մէջէն միայն անդրանիկը քովը պահեց , ու մէկաշնոնք բոլոր Թագաւորական ընտանիքով հաշտենից գաւառը խաւրեց : Աս կարգը պահեցին ինչուան վերջը Արշակունեաց Թագաւորները : Վաղարշակ ասանկ խելքով քսանունքի ոտարի Թագաւորեւէն վերջը խաղաղութեամբ մեռաւ :

Մեր ազգին երևելի մարդկանց մէջ առաջին աստիճանի յիշատակի արժանի մարդիկն ենք մէկն է Վաղարշակ , որ հաստատուն հիմ մը դրաւ կործանեալ տէրութե մը , որ մէկէն զօրացաւ և ամէն բանի մէջ , յամանակին համեմատ , չափէն դուրս աւելի առաջ գնաց : Վաղարշակայ գործքերէն յայտնի կ'իմացուի իրեն բնութիւնը , և մանաւանդ պարզ կը տեսնուի ուսումնասիրութիւնը , խաղա-

զասէր և աշխարհաշէն հոգին . դարձեալ կը տեսնուի այնպիսի վեհանձնութիւն մը որուն նմանը պատմութիւններու մէջ քիչ կայ . աւելի դուրս կը ցառքէ ան կարգադրութեան մէջ որ մասնաւոր պաշտօնատէր կարգեց իրեն տուած անիրաւ հրամանները միտք ձգելու համար : Աս բանիս մեծութիւնը ամէն մարդ կրնայ խմանալ մտածելով թէ որչափ ծանր բան է թագաւորի մը լսել իրեն ըսած խօսքին ծռութիւնը, տուած հրամանին անիրաւութիւնը՝ մասնաւանդ որ հին ատենը թագաւորին խօսքերը պատգամի տեղ կ'ընդունէին հրապատակները : Երգարութիւնն ալ նոյն պէս կը փայլի աս երկու մարդկանց իշխանութիւն տալուն վրայ որոնց վախճանն է անիրաւ գործողութիւն մը չընել :

Վաղարշակայ տեղը յաջորդեց իր անդրանիկ որդին Արշակ Ա . որ հօրը առաքինութեանցը նմանելով՝ անոր պէս քաջ ու խելացի եղաւ , և ինչպէս որ Խորենացին կը զրուցէ , շատ բարեկարգութիւններ ըրաւ :

Ասոր ատենը Պոնտացիք ապստամբելով հայերէն՝ պատերազմ բացին . բայց Արշակ իրենց չարաչար յաղթեց , և ծովեզէք ըրեն ըրած յաղթութեւն նշան՝ կոթող մը անկեց : Ա՛րսէն թէ Արշակ նիզակ մը ունի եղեր օձի արիւնով ջուր տուած . անգամ մը աս նիզակը անանկ ուժով նետեց կոթողին վրայ որ մէջը գնաց խրեցաւ : Աս կոթողը երկար ատեն պաշտեցին Պոնտացիք իբրեւ Աս-

տուժոյ գործք . բայց երբոր իր տղուն Արտաշէսին հետ նորէն պատերազմ բացուեցաւ՝ բարկանալով ծովը նետեցին :

Արշակ կուոյ սաստիկ պաշտօնասէր ըլլալով՝ Բագրատունեաց մէջէն երկու հոգինա հատակեց կուռք չպաշտելնուն համար . մէկալնոնք ալ ստիպեց որ ԹլփատուԹիւնը ձգեն , շաբաթ օր որսի և պատերազմի երթան և ուրիշ խորական օրէնքները Թողուն . անոնք ալ յանձն առին աս բաներս՝ բաց 'ի կուռք պաշտելէն : Արշակ տասուիրեք տարի Թագաւորեւէն վերջը մեռաւ , ու իրեն տեղը անցաւ Արտաշէս (114) :

ԳԼ . Բ

Արտաշէս Ա :

Բայց Արտաշէս Ա , բնութեամբ կտրիճ , պատերազմող ու աշխարհակալութիւն սիրող ըլլալով մեծամեծ յաղթութիւններ ըրաւ , շատ երկիրներու տիրեց ու հայաստանը ընդարձակեց , և դրեթէ բոլոր աշխարհք դողացուց : Ինչուան իր ատենը Պարսից Թագաւորը աթոռով պատուով ու մեծութեամբ առաջին կը սեպուէր , ու հայոցը երկրորդ . բայց Արտաշէս Պարսիցը երկրորդ ըրաւ ու հայոցը առաջին : Պարսկաստանի տիրեց , իր անունովը ստակ կոխել տուաւ ու հոն ալ իրեն արքունիք շինեց : Իր Տիգրան աւանունով որդին՝ Վարաթ ըսուած իշխանին յանձնեց , որ զինուորական արհեստ սոր-

վեցրնէ, որով ան իշխանին ցեղին անուան
ալ Վարաժնուհիք ըսուեցաւ: Իսկ Արտա-
շատա աղջիկն ալ Միհրդատայ տուաւ, որ
Պարսից Դարեհ թագաւորին նախարարնէ-
րուն ցեղէն էր ու Վրաց բռնաշէն, և զինքը
բոլոր Պոնտոսի կողմերուն կուսակալ դրաւ
իրեն քաջութեամբ համար:

Թէպէտ և մանրամասնաբար չենք գի-
տեր Արտաշէսին ըրած պատերազմները,
բայց Խորենացին կ'ըսէ թէ արեւելէն ու
արեւմուտէն այնչափ զօրք ժողովեց՝ որոնց
և ոչ թիւը գիտէր: Ասանկ բազմութեամբ
բոլոր Յունաստանի տիրեց և զամէնքը վախ-
ցուց. Միջերկրական ծովուն մէջ շատ նա-
ւերով կողմներու տիրեց և ուրիշ շատ աշ-
խարհակալութիւններ ըրաւ: Կ'ըսէ Խո-
րենացին թէ երբոր բազմութեամբ զօրաց
քարոտ տեղէ մը կ'անցնէին, հրաման կու-
տար Արտաշէս որ ամէնքը մէյմէկ քար նե-
տեն, և անոնցմով բլուր մը կը ձևանար:
Նոյնպէս նաև արևու տուն եթէ ամէնը մէ-
կէն նետ նետէին՝ բոլոր գետինը շուք կ'ը-
լար կ'ըսէ: Այսչափ անթիւ բազմութեամբ
շատ յաղթութիւններ ընելէն ետքը մեծ
փառքով ու յաղթանակով հայաստան
դարձաւ. բայց որովհետեւ կ'ուզէր Պարս-
կաստանի բոլորովին տիրել, ինքը հոն
գնաց թագաւորելու և իր Տիգրան որդին
թագաւոր դրաւ հայաստանի վրայ: Բայց
անկէց ալ նորէն զօրք ժողովեց ու դէպ
'ի արեւմտեան կողմերը սկսաւ արշաւել:
Արտաշէս Յունաստանէն դառնալու ա-

տենը Արտեմիսի, հերակլի ու Աստղոնի
սղնձէ արձանները դտաւ ու իրենց քուրմե-
րովը Արմաւիր խաւրեց: Չգիտցուիլ ի՞նչ
պատճառաւ զօրացը մէջ խռովութի իյնա-
լով՝ զօրքերէն սպաննուեցաւ, քսանըհինգ
տարի թագաւորելէն վերջը:

Աղէկ գիտնալով խորենացին որ օտար
աղգիի մը բերնէն ելած գովեստը աւե-
լի զօրաւոր և աւելի յարգի է, քան թէ
համազգիի մը բերնէն, թէպէտ և ճմարտա-
խօս ըլլայ, անոր համար Յունաց մատենա-
գիրներուն տուած գովեստը առաջ կը բե-
րէ, որոնց մէջէն մէկ երկուքը գնենք հոս.
“Վեհ ինձ Արտաշէս պարթև քան զմա-
կեդոնացին Աղէքսանդր. զի կալով յիւ-
րում աշխարհին, իշխեաց թեբայ և Բաբե-
լոնի Աւաղ բաղգին. միայն թէ 'ի տէ-
րութեանն և ոչ 'ի փախստեան էր վախճա-
նեալ”: Աս խօսքս կը զըուցէ Պողիկրատէս
յոյն պատմագիրը: Նոյնպէս նաև Փլեդո-
նիոս պատմագիրը կ'ըսէ. «Ամենայն թագա-
ւորաց հուժկու եղեալ պարթևն Արտա-
շէս . . . յԵլլեսպոնատոս և 'ի Թրակէ զտա-
րերացն փոխեաց զբնութիւն. ծովագնաց
ընդ երկիր բերեալ ընէր, և ընդ ծով հե-
տևակելով . . . առ հասարակ նմա Ելլա-
դա մատուցանէր զահն»: :

Անաչառ խօսիլ ուղեւով չենք կրնար
չպարտաւել Արտաշէսի աշխարհակալու-
թեան հոգին, որ ըստ ինքեան անիրա-
ւութիւն ու բռնաւորութիւն է, և կըր-
թեալ ու քաղաքականացեալ թագաւորի մը

զվայելէր . բայց աս ալ խոստովանելի է որ հին ատենը իրաւունք ազգաց ըսածը և արդարութեան սահմանները ինչպէս որ պէտք է չէին հասկըցած . աս պատճառաւ է որ Արտաշէսներ, Կիւրոսներ, ու Աղէքսանդրներ ամէն հին ազգի մէջ աւելի գրունուած են, քան թէ աս վերջի ատեններս . և ըսածներնուս մեծ ապացոյց մը կրնայ ըլլալ հռովմէական հզօր պետութիւնն որ անիրաւ աշխարհակալութեամբ, այսինքն ըստ արդի իրաւանց ազգաց բռնաւորութեամբ, այնչափ մեծցաւ, գիրացաւ ու պարարտացաւ : Իսկ Արտաշէսի իր զօրքերէն սպաննուելուն վրայ որոշ բան մը չենք կրնար ըսել, որովհետեւ որչափ որ իր բռնաւորութեանը համար կրնան սպաննուած ըլլալ զինքը, նոյնչափ ալ կրնան ըրած ըլլալ զօրքերը աս բանս իրենց անկրթութենէն, և կամ նաեւ առանձնականաց չարութենէն :

Ալէկ ճանչցեր էր Արտաշէս որ աշխարհակալութիւնն ընելէն վերջը՝ պէտք է նաեւ պահել և օգուտը քաղել . և թէ ազգին հանդերձեալ վիճակին հաստատուն օգուտ մը չունի . անոր համար ըսաւ . « Աւաղ փառացս անցաւորի » : Աս պատճառաւ Արտաշէս անխոյթ չեղաւ ազգին քաղաքական կառավարութեանը և ապագայ բարւոյն վրայ, հապա ան մտածելով՝ ուղեց որ իր Տիգրան որդին աղէկ կրթուի, ու չեղաւ ան աշխարհակալներուն պէս որ իրենց մեռնելովը՝ տէրութիւնն ալ մեռուցին և կամ ստոսիկ տկարացուցին :

ԳԼ. Գ.

Տիգրան Բ, և իրեն +աջ-ընկերները:

Յոյները և ուրիշ հարկատու ազգեր լսելով Արտաշէսի մահը և իրենք բոլի եղած զօրաց ցրուիլը, սկսան ասպատակել և հայաստանի վրայ վազել. Տիգրան որ երկու տարիէ 'ի վեր թագաւորած էր, միանգամայն պատերազմական բաներու վարժ բլլալով և հօրը պէս քաջ պատերազմող, մէկէն զօրք ժողովեց և Միհրդատայ հետ մէկտեղ վրանին պատերազմի ելաւ, զամէնքը ցրուեց հալածեց, և սրտերնուն մէջ իր հօրը սպաւորած վախը ժամանակ չթողուց որ հանեն, հասպա աւելի հաստատեց:

Անկէց դառնալու ատեն Կեսարիա հանդիպելով տիրեց բոլոր փոքր Ասիոյ, և բոլոր ան կողմերը Միհրդատայ յանձնեց ու Պոնտոսի թագաւոր անուանեց զինքը, որ պէս զի ուրիշ անգամ չկարենան ասպատակել: Այլ և այլ պատերազմներով ուրիշ շատ ազգերու ալ տիրեց, և ամէն պատերազմներու մէջ քաջութիւն յաղթող դնուեցաւ. իր անունէն գրեթէ բոլոր աշխարհք կրդողար, անանկ որ շատ օտարազգի պատմիչներ կարծեցին թէ հայոց թագաւորութիւնը Տիգրանէն սկսած ու Տիգրանով լմնցեր է: Հռովմայեցւոց պատմիչներէն շատը կը սեն թէ խել մը դերի թիւրներ կը ծառայէին իրեն, որոնց մէջէն չորսը միշտ քովն էին,

և երբոր ձիով տեղ մը երթար, անոնք իրենց
Թագաւորական զգեստովը ոտքով կ'եր-
թային չորս դիէն. նոյնպէս նաև ամէն դա-
տատտանական և քաղաքական հանգէսնե-
րու մէջ գիմացը ոտքի վրայ կը կենային:

Տիգրան աս պատերազմներէս վերջը
Հայաստան դառնալով, մեհեաններ շինեց,
և Յունաստանէն բերած Արամազդայ, Ա-
թենասայ, Արտեմեայ, Ափրոդիտեայ և
Հերակլի արձանները այլ և այլ քաղաքներ
դրաւ, նախարարներուն ալ խստիւ ապրա-
պրեց որ կուռքերուն աղէկ պատիւ տան.
և որովհետեւ Բագրատունիք առջի բերան
յանձն չառին կռասկալատութեան բաները,
անոր համար Ասուդ անուանով նախարարին
լեզուն կտրել տուաւ, աստուածները նա-
խատելուն համար՝ ասով մնացածները յան-
ձըն առին զոհեալ խողի միս ուտել:

Աս միջոցներուս գրգռուեցան ան սոս-
կալի ու երկարատեւ պատերազմները որ
Միհրդատ ու Տիգրան ըրին Հռովմայեցւոց
դէմ. վասն զի Միհրդատ որ Պոնտոսի Թա-
գաւոր էր՝ Տիգրանայ օգնութեամբը շատ
Թագաւորութիւններու տիրեց, և ինչպէս
որ Հռովմայեցւոց պատմիչները կը զրուցեն,
քսանուերկու Թագաւոր կը ծառայէին ի-
րեն և ամենուն հետ իրենց լեզուովը կը
խօսէր. ասոնցմէ զատ տիրեց նաև Կասա-
ղովկիոյ, և հոն Թագաւոր դրաւ իր Արիա-
րաթ որդին, ու Արիոբարդանը որ Հռով-
մայեցիք Թագաւորեցուցեր էին՝ վճնտեց:
Բայց որովհետեւ ութը տարեկան էր Ա-

ըրիարաթ , Գորդիաս անունով իշխան մը
խնամակալ դրաւ անոր :

Կապադովկացիք Հռովմայեցւոց ապա-
ւինեցան որպէս զի դան ազատեն զիրենք
Միհրդատայ ձեռքէն . անոնք Կուսնեւիոս
Սիդղա քաջ զօրապետը խաւրեցին , որ եկաւ
Արիարաթը հալածեց անկէ , ու Արիոբար-
զանը նորէն թագաւորեցուց :

Սաստիկ բարկանալով Միհրդատ՝ Տի-
գրանայ իմացուց , որպէս զի օգնութիւն
խաւրէ իրեն . Տիգրան ալ իր երկու երևե-
լի զօրագլուխները խաւրեց . որոնց դալը
երբոր լսեց Արիոբարզան՝ Հռովմափախաւ ,
որով դիւրաւ տիրեցին Հայերը և նորէն
Արիարաթը թագաւորեցուցին Կապադով-
կիոյ : Աս տեսնելով Միհրդատ սիրտ ա-
ռաւ , և բազմութեամբ զօրաց ու շատ նաւե-
րով սկսաւ վանել Հռովմայեցիները և ու-
րիշ թշնամիները և տիրել շատ տեղերու .
բայց Հռովմայեցիք նորէն երկու հարիւր
հազարի չափ զօրք խաւրեցին Միհրդատայ
վրայ , որոնք շատ հեղ յաղթուեցան , և Մի-
հրդատ անոնց Ակիւղաս անունով զօրա-
պետը բռնեց ու բերնէն վար հալած ոսկի
լեցընելով մեռուց , ուղեւորով ցուցընել թէ
ինքը քան զՀռովմայեցիները աւելի ճոխ
ու առատաձեռն է : Նոյնպէս նաեւ Տիգրան
ուրիշ տեղեր մեծամեծ ջարդեր ըրաւ Հռ-
ովմայեցւոց զօրացը վրայ ինչուան որ ե-
կաւ Ղուկուղղոս :

Երբոր Տիգրան Հռովմայեցւոց պատե-
րազմներէն քիչ մը դադրեցաւ , Սեւեկացւոց

Թագաւորութեւն մէջ խռովութիւն իյնալով իշխանները ուղեցին որ Տիգրանայ յանձնեն իրենց Թագաւորութիւնը : Տիգրան շատ զօրքով գնաց Անտիոքոսը վռնտեց հոնկէ և գրեթէ բոլոր Ասորւոց երկրին տիրեց և Անտիոքիայի մէջ իրեն տեղապահ դրաւ Մաղդատ անուանով իշխան մը (79) :

Ասորւոց Թագուհին բոլոր Ասորիները գրգռեց որ Տիգրանէն ապստամբին . բայց Տիգրան շուտ մը անհամար զօրքով վազեց Ասորւոց վրայ , առաւ Պաղմայիսը և Սեղենէ Թագուհին բռնեց ու սպաննեց : Երբոր լսեցին Հրեայք որ Տիգրան ան կողմերն է , վախնալով որ չըլլայ թէ Հրէաստանի վրայ ալ վազէ՝ դեռսպան խաւրեցին Տիգրանայ որ գծայ իրենց վրայ և չարիք մը չընէ . աս բանիս համար մասնաւոր աղաչանքներ ըրին Բագրատունիք ալ , և Տիգրան խոստացաւ չարիք մը չընել իրենց Աղեքսանդրա Թագուհիին :

Տիգրան Սելեկիացւոց տիրելէն վերջը երբոր լսեց Սիւղայի մահը՝ շատ զօրքով վազեց Կասպագովկիայի վրայ և տիրեց բոլոր աշխարհքին . Միհրդատայ ալ մասնաւոր գունդ խաւրեց , որ անոնցմով շատ տեղերու տիրեց Ասիոյ մէջ . բայց երբոր Կիլիկոն քաղաքը սպառեր էր՝ զօրաց սպառը լմննալով յաղթուեցաւ Ղուկուղղոսէն . դարձեալ ուրիշ անգամ մը սպառերազմի ատեն զօրքին մէջ խռովութիւն իյնալով զօրավարներէն շատը հռովմայեցւոց կողմը անցան . ասով Միհրդատ հարկադրեցաւ Տիգրանայ քո-

վը փախչել, որուն վրայ սաստիկ բարկացաւ Տիգրան, ու երկու տարի չուզէց տեսնել:

Ղուկուղըս խմանալով որ Տիգրան Միհրդատայ բարկացեր է, դեսպան իրկէց Տիգրանայ որ Միհրդատը իրեն մասնէ. բայց Տիգրան որ աղէկ գիտէր բարկութեամբանակը և չափը, ետ ճամբէց դեսպանը. Միհրդատայ ալ տասը հազար զօրք տալով Պոնտոս խաւրեց: Նոյն միջոցին Ղուկուղըս սաշարէց Տիգրանակերտը, որուն վրայ եկաւ Տիգրան իրեք հարիւր հազար զօրքով. բայց տեսնելով հռովմայեցւոց սակաւութիւնը, արհամարհելով ըսաւ. “Թէ որ դեսպան են եկեր՝ շատ են, իսկ թէ որ թշնամի՝ քիչ”. աս ըսելով անհոգ եղաւ պատերազմի պատրաստուելու, որով հռովմայեցիք սիրա առին ու յանկարծակի վազեցին հայոց վրայ, և Տիգրանը փախցրնելով Տիգրանակերտն ալ առին: Տիգրան խմանալով իրեն ամբարտաւանութեան սխալմունքը, մէկէն հեծելազօրքը խաւրեց Ղուկուղըսի ետեւէն. անոնք ճամբան հռովմայեցւոց հեծելազօրացը հանդիպելով չարաչար կոտրեցին: Տիգրան ուրիշ շատ տեղեր ալ յաղթելով հռովմայեցւոց, հայաստանէն դուրս հանեց ու ինչուան Վասպադովկիա հալածեց: Ալ երջը նորէն սպարապետ դրաւ Միհրդատը որ հռովմայեցիներէն վրէժ առնելով շատ անգամ յաղթեց անոնց և բոլոր առջի կորսնցուցած տեղերուն տիրեց. նոյն միջոցին Տիգրան ալ Վասպադովկիոյ վըրայ վազելով հոնկէց ալ հալածեց

Հռովմայեցիները ու նորէն տիրեց Կասա-
դովկիոյ :

Տիգրանայ ու Միհրդատայ ըրած յաղ-
թութիւններուն լուրը երբոր Հռովմ հասաւ ,
սաստիկ շփոթեց ու բարկացուց Հռովմայե-
ցիները , որոնք Ղուկուղղոսը ետ կանչելով
տեղը Պոմպէոսը խաւրեցին : Միհրդատ շատ
անգամ անոր գէմ ալ պատերազմ ընելով եր-
բեմն յաղթեց՝ երբեմն յաղթուեցաւ . բայց
իր Կաստոր անունով նախարարը Հռովմայե-
ցւոցմէ կաշառք առնելով ապստամբեցաւ իր-
մէ . նոյնպէս նաեւ իր փառամոլ և ինքնահա-
ւան Փառնակ անունով որդին ապստամբե-
ցաւ և Հռովմայեցւոց օգնութիւնը հօրը տեղ
թագաւոր եղաւ : Միհրդատ որ բերդի մը
մէջ ամրացեր էր՝ վախնալով որ չըլլայ թէ
Հռովմայեցւոց ձեռքը իյնայ՝ բոլոր ընտա-
նեացը թոյն տուաւ , ինքն ալ իր թուրին
վրայ իյնալով մեռաւ :

Ան միջոցին որ Փառնակ Միհրդատէն
ապստամբեր էր , Տիգրանայ Տիրան որդին
ալ իր հօրմէն ապստամբելով Պարսից թա-
գաւորին օգնութեամբը եկաւ Արտաշատ
քաղաքը սլաշարեց . բայց Տիգրան հալա-
ծեց զՏիրանը , ան ալ նեղը մտնելով գնաց
Պոմպէոսի ապաւինեցաւ և անոր առաջնոր-
դելովը Հայաստան մտաւ Պոմպէոս : Աս
ձախորդութիւնները տեսնելով Տիգրան՝
խմացաւ որ դժուարին է Պոմպէոսի գէմ
գնել , ուստի հաշտութիւն ըրաւ հետը՝
այլ և այլ տեղեր տալով Հռովմայեցւոց :
Տիգրան իր տեղը թագաւորեցուց իր Ար-

52
տաւազդ որդին Թագաւորութեւ երեսուն և
երրորդ տարին : Պոմպէոսի տեղը խաւրեցին
Հռովմայեցիք Վաբխանոսը . և Տիգրան Հը-
ռովմայեցւոցմէ վրէժ առնելու համար Վա-
բխանոսին վրայ պատերազմի ելաւ ու շատ
տեղեր նորէն ձեռքէն առաւ . Վաբխանոս
հաշտութիւն խօսեցաւ , և ծածուկ ետ տուաւ
Միհրդատայ տղաքը ու ինքը Եգիպտոս
գնաց :

Հռովմայեցիք իմանալով Վաբխանոսի
յաղթութիւնը և խարդախութիւնը , Կրասո-
սը խաւրեցին . անիկայ նախ Երուսաղե-
մի վրայ երթալով անբաւ հարստութիւն ա-
ռաւ Երուսաղեմէն ու Տիգրանայ վրայ ըս-
կաւ դալ . բայց Տիգրան Պարսից հետ միա-
բանած քաջութեամբ պատերազմելով Կրա-
սոսը մեռուցին և բոլոր զօրքը ցրուեցին ,
հետը ունեցած հարստութիւնները առին :
Անոր տեղը Լսորեստանի կուսակալ դրին
Հռովմայեցիք նախ Կասսիոսը , վերջը Բի-
բուղոսը , որոնց հետ շատ պատերազմներ
ըրին Հայերը ու շատ անգամ յաղթեցին .
բայց վերջապէս Հռովմայեցիք տիրեցին Լ-
սորեստանի մեծ մասին , որովհետեւ Տիգ-
րան ալ ծերացեր էր :

55
Միհրդատ մեռաւ . և Տիգրան տեսնելով
որ իր որդին Արտաւազդը իրեն հոգին ու
քաջութիւնը չունի , ուղեց Պարսից Արշէղ
Թագաւորին հետ հաշտութիւն ընել և ա-
նոր հետ մէկտեղ Հռովմայեցիները հաւա-
ծել . բայց որովհետեւ առանց նախագա-
հութիւնը անոր տալու չէր կրնար ըլլալ աս

բանս , և տեսնելով որ իր մեռնելէն վերջը նախագահութիւնը պիտի առնեն Պարսիկք , իր կամքովը տուաւ նախագահութիւնը Արշէզին , որ շատ զօրք օգնութիւն խաւրեց Տիգրանին . ան ալ զօրավար դրաւ Ռշտունեաց Բարզափրան անունով քաջ նախարարը , ասիկայ բոլոր Ասորւոց երկիրը նուաճեց , ետքը Անտիգոնոսին հրաւիրելովը Հրէաստան գնաց , և հոն Անտիգոնոսի խոստացած պարգևին սիրոյն համար Հիւրկանոսը և Փասայեղոսը , որ նոյն միջոցին Հրէաստանի կը թագաւորէին , երգմունքով և մեծամեծ գաշինքներով կանչեց ու խարդախութեամբ բռնեց , որպէս զի Անտիգոնոս կարենայ թագաւորել . անկէ վերջը բոլոր Հիւրկանոսի հարստութիւնն ալ կողոպտեցին : Բարզափրան Գնէլ անունով քաջ զօրավարը բազմութեամբ զօրաց հոն թողլով ինքը Հայաստան դարձաւ ու հետը բերաւ Հիւրկանոսը և շատ գերիներ : Աւերջէն Հռովմայեցիք նորէն զօրք խաւրելով Հայերը երբեմն յաղթեցին երբեմն յաղթուեցան , ինչուն որ բոլորովին Հռովմայեցիք տիրեցին Հրէաստանի :

Տիգրան յիսունչորս տարի թագաւորելէն վերջը՝ ութսունըհինգ տարեկան մեռաւ , բոլոր կեանքը պատերազմով անցընելով : Իր կէնացը մէջ կը տեսնուի անպարտելի արութիւն , անխոնջ աշխատասիրութիւն , վեհանձնութիւն մտաց , ինչպէս ցըցուց Միհրդատը՝ Թշնամւոյն ձեռքը չտալուն մէջ , խոհականութիւն՝ որով գիտէր

ըստ տեղւոյն և ըստ պարագային նաև թըշնամիին խոնարհիլ, ինչպէս Պոմպէոսի հետ հաշտութիւն խօսելու մէջ և Արէզդին նախագահութիւնը տալու ատեն. կրօնից սէր, և ուրիշ գովելի կատարելութիւններ: Տիգրանայ ըրած սխալմունքներն աս էին որ երբեմն չափէն աւելի իր վրան վստահանալով պատշաճ զգուշութիւնները չըրաւ և քիչ մը ատեն իր մեծ փառքովը շնացաւ:

Եթէ Տիգրան կենացը մէջ թշուառութիւն մը ունեցաւ՝ իրեն արժանաւոր յաջորդ չունենալն է: Թէ որ յաջորդը չկըրցաւ իրեն քաջութեամբը կենդանի պահել Տիգրանայ արդիւնքը, ազգը իրեն երախտագիտութեամբը պարտական է կենդանացընել իր անմահ արդիւնքները:

ԳԼ. Դ

Արքայապետ Ա, ու Արշակ:

Տիգրան երկրորդին յաջորդեց Արտաւազդ որ հօրը պէս քաջութե Ետեւէ չըլլալով ինքզինքը կերութեամբի և զբօսանաց տուաւ. ան պատճառաւ բոլոր թշնամիները սկսան զօրանալ, մանաւանդ հռովմայեցիք, որ Անտոնիոսի առաջնորդութեբ Ասորոց երկրին և ուրիշ շատ տեղերու տիրեցին: Աստեանելով ազգը սկսաւ տրանջալ. անով Արտաւազդ խեղբը քիչ մը գլուխը ժողովեց և առդիէն անդիէն զօրք ժողովելով դէմ դրաւ հռովմայեցւոց. բայց որովհետեւ

Հաստատուն քաջութեան և արիութեան սիրտ չունէր, անոր համար ալ չկրցաւ ինչուն վերջը պաշտպանել իրեն ժառանգութիւնը: Երբոր Անտոնինոս ուղեց Պարսից վրայ պտրզմի երթալ՝ օգնութիւն խնդրեց Արտաւազդէն. Արտաւազդ թէպէտ և արտաքուստ օգնեց Անտոնինոսին, բայց ծածուկ աւելի Պարսից կողմն էր, որով Անտոնինոս չարաչար յաղթուեցաւ ու Եգիպտոս փախաւ: Վերջէն Անտոնինոս իմանալով Արտաւազդայ ըրած խաբէութիւնը, շատ զօրքով վրան պատերազմի եկաւ. բայց փոխանակ քաջութիւն պատերազմելու՝ վատութիւն ձեռք առնելով երդմունքով ու խարդախութեամբ կանչեց զԱրտաւազդը ու ոսկի շղթայի զարնելով Եգիպտոս տարաւ ու հոն Կղէոպատրա թագուհիին տուաւ. վերջը ինքը Հայաստան դառնալով Ստորին Հայքը իր Աղեքսանդր տղուն յանձնեց, վերինն ալ Մարաց տուաւ և իրեն անուհովն ալ ստակ կոխեց վրան ասանկ գրօմած. Անպոնիոս Յաղմող Հայաստանի:

Արտաւազդ քիչ ատեն մնաց գերութեմէջ. վասն զի երբոր Անտոնինոս երկու իրեք տարիէն Օգոստոսէն յաղթուելով ինք ղինքը սպաննեց, աս բանիս Կղէոպատրա սաստիկ տրտմած կատաղութենէն Արտաւազդայ գլուխը կտրել տուաւ: Իրաւ Արտաւազդ քիչ թագաւորութիւն ըրաւ բայց իրեն մեղկութեամբը աղգին անանկ փառմը ըրաւ որ ինչուն վերջը մնաց. այսինքն հարկատու ըրաւ անգը Հռովմայեցւոց և

զինքն ալ մշանջէնաւոր դերի . խորենացին
որուն ճշմարտախօսութիւն ամենուն յայտ-
նի է՝ այսպէս կը զրուցէ . “ Բայց այլ ոչ
ինչ գործ արութեան և քաջութե՛ն եցոյց ,
այլ ուսելեաց և ըմպելեաց պարսպեալ ,
մօրից և եղեգնասպուրակաց թափառեալ
շրջէր և առապարաց , զիշաւայրիս և զնոզս
արածելով (որսալով) . զիմաստութենէ և
զքաջութենէ և զբարի յիշատակաց ան-
փոյթ արարեալ , ծառայ և սարուկ արգարև
որովայնի լինելով ” : Արտաւազգայ վրայ
Հռովմայեցւոց պատմիչները շատ գովես-
տով կը խօսին յիշելով իրեն լեզուագիտու-
թիւնն , ոտանաւորներն ու ճարտասանա-
կան քանի մը ճառերն , որոնց համար կ’ը-
սէ Պլուտարքոս թէ ինչուան իր ատենը
կան եղեր : Աս վկայութիւնս խորենացւոյն
խօսքին դէմ կ’ելլէ , ինչպէս որ յայտնի է
վերի առաջ բերած խօսքերէն , բայց տարա-
կոյս չկայ որ խորենացին ատոնք կ’ըսէ
Արտաւազգայ թագաւորութեան միջոցին
համար . իսկ օտար պատմչաց Արտաւազգայ
ուսումնասիրութեանը համար առւած գո-
վեստը խիստ հաւանական է որ Արտաւազգ
իրեն գերութեան ատենը ստացած ըլլայ
աս գովելի յատկութիւնը , իբրև իրեն դառն
գերութեանը միակ միսիթարութիւն ու գե-
ղեցիկ պարսպմունք մը , ինչպէս աս բանիս
օրինակը ունինք այլ և այլ թագաւորաց
վրայ : Ասով խորենացիին տուած պարսա-
ւանքը՝ օտար պատմչաց դէմ չելլեր , որով
և Արտաւազգ պատմութեանց մէջէն իր

արատաւոր անուշեր սրբելով, վերջի խմաստութեան գնացքովը դիւցազն և վեհանձն հօր որդի ըլլալը կը ցուցնէ :

ԳԼ. Դ

ԱՐԶԱՄ. Ե ԱԲԳԱՆՈՒ ԳՐԺԷՐԸ :

Երբոր Արտաւազդայ գլուխը կտրեցին, Արշամ Տիգրանայ եղբոր որդին հռովմայեցւոց ձեռքէն փախչելով՝ Պարսից Արշէզ Թագաւորին հետ միաբան Մարերը վռնտեց և հռովմայեցւոց ալ մեծ ջարդ մը տուաւ. ասով Արշէզ վերին հայոց տիրեց, Արշամ ալ ստորին հայոց մինչև Վեսարիա և Ասորւոց մէկ մասին :

Արշամ լսելով թէ հռովմայեցւոց վրայ Թագաւորներ Է Օգոստոս կայսր, գետական խաւրեց որ Արտաւազդայ երկու տղաքը ետ տայ. բայց երբոր տեսաւ թէ լսելի չեղաւ իրեն խնդիրքը, նորէն գետական խաւրեց՝ խոտտանալով որ տարուէ տարի հարկ տայ, ու ասիկայ եղաւ հայոց հարկատուութեան սկիզբը. Օգոստոս յանձն առաւ աս դաշինքը : Քանի մը տարի վերջը երբոր Ասորւոց երկիրն եկաւ, վերին հայոց բնակիչները ձանձրացած Պարսից ըրած բռնութիւններէն, Օգոստոսէն խնդրեցին որ Արտաւազդայ որդին Տիգրանը իրենց Թագաւոր դնէ, ինչպէս որ կատարեց Օգոստոս : Արշամ Բագրատունեաց մէջէն մէկը նահատակեց, մեկանոնք ալ ստիպեց որ կռապաշ

տութիւնը յանձն առնուն . անոնք մահուընէ ազատելու համար յանձն առին բոլոր ընտանիքով : Արշամ քսանութիւնք տարի թագաւորեւէն վերջը մեռաւ : Արշամ եղաւ մեր այնպիսի թագաւորներէն մէկը որ իրեն ըրած բարեքովը բոլոր հայոց սիրոյն , համարմանը ու երախտագիտութեանը արժանաւորեցաւ . վասն զի ամբողջ ազգի մը գերութեան կապերը խզեց քակեց ու իրեն առջի երջանկութեան ու փառաւորութեան մէջ հաստատեց . ու աս բանս այնպիսի կերպով մը ըրաւ որ գովութեան ու զարմացման արժանի է . նախ լաւ ընտրեց թէ որո՞ւ հետ բարեկամութիւն պիտի ընէ ու ի՞նչ կերպով . երկրորդ՝ աղէկ գիտցաւ քիչ մարդով ու քիչ արիւնհեղութեամբ մեծ գործողութիւն ընել . ետքը մեծ խոհեմութեամբ թշնամին բարեկամ դարձուց , և ըրած ապստամբութիւնը օրինաւոր երեցուց . որով և կրցաւ խաղաղութեամբ վայելել և վայելցնել իր յաջորդներուն ան մեծագոր տերութեան ժառանգութիւնը :

32 Արշամայ յաջորդեց իր որդին Աբգար , որուն վրայ շատ գովեստներ կուտան Յուդայ և լատինացոց մատենագիրները . անոր համար հայերն ալ Աւագ այր ըսին իրեն , բայց Յոյներն և Ասորիները չկրնալով շիտակ հնչել՝ Ապակար կամ Աբգար կ'ըսէին , ուսկից սովորութիւն մնաց Աբգար ըսելու : Աբգարու թագաւորութեան առջի տարիները Քրիստոս Տէրն մեր ծնաւ հրէա-

ստանի մէջ . նոյն միջոցին Օգոստոս կայսրն
ալ հրաման հաներ էր աշխարհագիր ընելու
բոլոր իր տէրութեան մէջ . միանգամայն
հրաման հանեց որ ամէն մէհեաններուն
մէջ գրուի իր արձանը : Հերովդէս որ հրէից
կը թաղաւորէր ուզեց որ իր արձանն ալ
մէկտեղ կանգնուի հայոց սահմանները ,
բայց Աբգար յանձն չառնելով՝ սաստիկ
պատերազմ ըրաւ Հերովդէսի եղբոր որ-
դւոյն հետ , որ իրեն դէմ էկեր էր , ու բոլոր
ջարդեց անոր զօրքերը : Նոյն օրերը մեռաւ
Հերովդէս , ու տեղը անցաւ Արքեղայոս :
Հերովդէսին կուսակիցները տեսնելով
որ Աբգարու պատերազմով չկրցան յաղ-
թել , ուզեցին վրան ամբաստանութիւններ
ընելով Օգոստոսի աչքէն հանել . բայց
Աբգար հռովմ գնաց , և հոն իրեն սի-
րելի և խմաստուն կերպովը անանկ հաճոյ
եղաւ ամենուն , և մանաւանդ Օգոստոս
սի որ դժուարաւ թողուց զինքը իր հայ-
րենիքը դառնալու : Պրոկոպիոս յոյն պատ-
մագիրը կը պատմէ թէ Աբգար այսպի-
սի վարպետութիւն մը բանեցուցած ըլլայ
որպէս զի Օգոստոս զինքը ազատ թողու : Օր
մը Աբգար իր ծառաներովը որսի կ'երթայ ,
ու խել մը ողջ վայրի կենդանիներ բռնելով
հռովմ կը բերէ , և իւրաքանչիւրին բռ-
նուած տեղէն մշմէկ քիչ հող ալ հետեր-
նին կ'առնէ : Արբոր իրիկունը Օգոստոս
թէաարոն մասաւ , Աբգար հրամայեց ծառա-
ներուն որ բերած հողերնին զատ զատ դնեն
ու վերջը կենդանիները միաբան արձըկեն .

էրբոր աս բանս ըրին՝ մէկէն խրաքանչիւր
կենդանի ինչ հողի վրայ որ մեծցած ու սնած
էր՝ հոն գնաց անշփոթ . զարմացաւ Օգոս-
տոս աս բանիս վրայ ու պատճառը հարցուց
Աբգարու . և խմանալով հանճարեղ թա-
գաւորին միտքը՝ հրաման տուաւ որ պա-
տուով իր տեղը դառնայ , թէպէտե մեծ
վնշաւ եղաւ աս բանս Օգոստոսի :

Օգոստոսի մեռնելէն վերջը երբոր Տի-
բեր տեղը անցաւ , Աբգար խնդակցութեան
դէսպան խրկեց իրեն , բայց անիկայ փոխա-
նակ դէսպանները պատուէլու՝ պատժեց :
Աս բանիս վրայ սաստիկ նեղացած Աբգար՝
սկսաւ պատերազմի պատրաստութի տես-
նել , ու Եդեսիան ամրցընէլով հոն փոխա-
գրեց աթոռը . բայց աս դիտաւորութեանը
արգելք եղաւ Պարսից Արշաւիր թագաւո-
րին մահը , որուն աղոցը մէջ խռովութիւն
իյնալով՝ հարկ եղաւ որ Աբգար Պարս-
կաստան երթայ զիրենք խաղաղցընէլու հա-
մար : Միայն Արաբացւոց Արեա թագա-
ւորին օգնեց , որ Հերովդէս չորրորդապե-
տին յաղթեց :

Պարսկաստան Աբգարու վրայ բորտու-
թիւն եկաւ , և երբոր ամէն տեսակ մարդ-
կային հնարքներէ յոյսը կորեց՝ լսելով
Քրիստոսի հրաշքները , դէսպան խաւրեց
իրեն՝ աղաչելով որ գայ զինքը բժշկէ : Իսկ
իրեն Քրիստոսի հետ ծանօթանալը աս
կերպով եղաւ :

Երբոր Հերովդէս Արեաէն յաղթուե-
ցաւ Աբգարու օգնութեամբ , Հերովդէս

ուղեւոր Վրդարէն աս բանիս վրէժը առնել՝ զՎրդարառութիւններ ընելով ամբաստանեց զինքը Հռովմայեցւոյ առջև : Վրդարինք զինքը արդարացընելու համար դեսպաններ խաւրեց Երուսաղէմի մէջ եղած Հռովմայեցւոյ զօրավարին . հոն դեսպանները տեսան ու լսեցին Քրիստոսի ըրած հրաջքները , ու դարձան եկան պատմեցին թագաւորին , երկնային ու երկրաւոր իմաստութեամբ լցուած սիրաբ' ծագեց մէկէն ատուածային հաւատոյ սայծառ լոյսը , որով իսկոյն հաւատաց թէ Քրիստոս ըսածնին՝ կամ Աստուծոյ որդի է եւ կամ երկնային բարերար ատուածներէն մէկը սկիտի ըլլայ՝ որ իրեն ըրած գերածայրեալ բարեքներովը զմարդիկ Աստուծոյ հետ սկիտի միաւորէ : Ուստի թուղթ մը գրեց Քրիստոսի , ու իր Անանէ սուրհանգակին ձեռքովը խաւրեց , աղաչելով որ գայ զինքը բժշկէ ու Եգեսիա բնակի հանգիստ , դեսպանին հետ պատկերահան մ'ալ խաւրեց , որ եթէ Քրիստոս չգայ՝ գէմբը օրինակեն ու բերեն : Դեսպանները հասան Երուսաղէմ ու կ'ուղէին Քրիստոսի հետ տեսնուիլ ան օրը՝ որ Քրիստոս յաղթանակով Երուսաղէմ կը մտնէր . ուստի փիլիպպոս առաքելոյն քովը մօտենալով խնդրեցին որ Քրիստոսի հետ տեսնուին . Քրիստոս մեծ ուրախութիւն ցուցրնէն ետքը՝ հրամայեց թովմաս առաքելոյն որ Վրդարու թղթին պատասխանը տայ , որուն մէջը նախ իրեն հաստատուն հաւատքը դուլէլէն ետքը՝ խօսք

կուտայ որ իր յարութենէն վերջը առա-
քեալներէն մէկը կը խաւրէ զինքը բժշկելու
համար: Ան միջոցին սպասկերահանը ան-
կիւն մը քաշուած ետեւէ էր Քրիստոսի
դէմքը օրինակելու. բայց երկար ատեն աշ-
խատելէն վերջը չկրցաւ օրինակել. ան ա-
տեն կանչեց Քրիստոս զսպասկերահանը, ու
ձեռքը լաթ մը առած՝ երեսին վրայ բռնեց.
մէկէն տպաւորուեցաւ իր աստուածային
ու լուսաւոր դէմքը լաթին վրայ: Դեռ
սպանները մեծ ուրախութեամբ դարձան,
ու թագաւորին հետ մէկտեղ կը սպասէին
խոստացուած առաքելոյն գալըստեանը,
որ և քիչ ատենէն եկաւ, և էր թագէտ
առաքեալը: Երբոր թագէտ առջի անգա-
մուն ձեռքը դրաւ Աբգարու վրայ, մէկէն
սրբեցաւ թագաւորին բորոտութիւնն ու
բոլորովին բժշկեցաւ. վերջը մկրտեց զթա-
գաւորն ու բոլոր Եդեսացիքը և իրեն տեղը
եպիսկոպոս դնելով Ադգէ անունով մէկը՝
որ թագաւորին խոյրարարն էր, ինքը գնաց
որ հայաստանի մէկալ տեղերն ալ քարոզէ
քրիստոնէական հաւատքը (32):

Աբգար քրիստոնէայ ըլլալէն ետեւ երկու
իրեք տարի ալ ապրեցաւ ու մեռաւ խաղա-
ղութեամբ, երեսունըութ տարի թագաւո-
րելէն վերջը: Այնպիսի անուն և այնպիսի
յիշատակ մը թողուց Աբգար որ մէկ թա-
գաւոր մը չէ ունեցած: Աբգարու հեզու-
թիւնը, խոհեմութիւնը, խոնարհութիւնը,
սարկէշտ վարքը և ուրիշ առաքինութիւն-
ները կը քարոզեն իրեն սպասմութիւնը և

իրեն վախճանը, որով երկրաւոր թագաւորութենէն երկնաւոր փառքը և յաւիտեանս ուրախութիւնը հրաւիրուեցաւ:

ԳԼ Ե

Անանէ, Սանատրուկ, Երեսնեղ և Աբաշէս Բ:

Աբգարու մեռնելէն վերջը թագաւորութիւնը երկու բաժնուելով՝ մեծ շփոթութիւն ընկաւ աղգին մէջ. վասն զի Անանէ Աբգարու որդին՝ հայաստանի մէկ մասին տիրեց, և Սանատրուկ Աբգարու քեռորդին մէկալ մասին տիրեց մի և նոյն ժամանակի մէջ, իրարու հակառակ: Անանէ որ հօրը տեղը Եդեսիոյ թագաւորեց՝ քրիստոնէութիւնը վերցուց ու սկսաւ մէհեանները բանալ և քրիստոնէաները մարտիրոս ընել, ինչպէս Ադդէ հայրապետը և ուրիշները: Բայց ինքն ալ Աստուծոյ իրեն սպառիժը գտաւ. վասն զի իր նոր շինած պալատին մէջ սիւն մը կանգնել տալու առանձին սիւնը վրան իյնալով մեռցուց զինքը:

Սանատրուկ լսելով Անանէի մահը՝ մեծ ուրախութեամբ մէկէն զօրք ժողովեց ու սկսաւ Եդեսիոյ վրայ դալ. երբոր լսեցին աս բանս Եդեսացիք՝ դեսպան խաւրեցին ըսելով՝ որ սիրով կ'ընդունին զինքը թէ որ իրենց քրիստոնէական հաւատքին չի դալ՝ աս բանս երգմունքով յանձն առաւ Սանատրուկ, բայց ետքէն երգմանը դէմ ըրաւ ու նահատակեց թագէոս և Բար-

Թուղիմէոս առաքեալները, և իր աղջիկը Սանդուխտ կոյսը, որ առաջին մարտիրոս կոյսը եղաւ, և ուրիշ շատ մարդիկ: Բոլոր Աբգարու ընտանիքն ալ թրէ անցուց, և միայն աղջիկներն ու Աբգարու կինը որ հեղինէ կ'ըսուէր և իրեն ալ շատ բարիքներ ըրած էր, ապրեցուց: Ասոր համար կ'ըսեն՝ թէ շատ բարեպաշտ ըլլալով չուզեց կուսպաշտից մէջ բնակիլ. ուստի Երուսաղէմ գնաց ու հոն սովի մը ատեն բոլոր ունեցածը ծախելով բնակչաց ցորեն կը բաժնէր: Ասըրած բարեացը համար գերեզման մը շինեցին հրեայք Երուսաղէմայ գրան առջև:

Սանատրուկ թէպէտ և քրիստոնեաները հալածեց, բայց շատ շինութիւններ ալ ըրաւ ընդհանուր հայաստանի մանաւանդ Մծբնայ մէջ. վասն զի աս քաղաքը երկրաշարժէ փնասած ըլլալով, բոլոր քաղաքը փլցուց ու նորէն շինեց շատ գեղեցիկ. և քաղքին մէջ իր արձանը կանգնել տուաւ, ձեռքն ալ դրամ մը, ըսել ուզելով թէ բոլոր ունեցածը ծախել է քաղքին շինութեանը համար և միայն քիչ մը բան մնացել է: Սանատրուկ երեսունըջորս տարի թագաւորելէն վերջը որսի մէջ պատահամբ նետով զարնուելով մեռաւ: Կը տեսնուի որ Սանատրուկ մասնաւոր ախորժակ ունի եղեր քաղաքական շինութիւն: Բնութեամբ խորամանկ և ճարտար եղած սխալ ըլլայ որ կրցեր է այնչափ տարի թագաւորել իրեն երգմանը դէմ ընելէն վերջը: Բայց Սանատրուկոյ մեծ անարգանք է իրեն երգ-

մանը վրայ հաստատուն չկենալը, անգթութեամբ Աբգարու ցեղը թրէ անցընելը, և իր աղջիկը սպաննելը (67):

Սանատրուկէն ետքը քիչ մը ատեն չփութեցաւ բուն օրինաւոր թագաւորութեան յաջորդութիւնը. վասն զի Սանատրուկին ատենը Արշակունի կին մը երկու որդի ունէր. Երուանդ ու Երուազ անունով: Երուանդը կտրիճ, հսկայ, անուշ բարքով ու ճարտար մարդ մըն էր, որ Սանատրուկ ատենը շատ քաջութիւններ բրած ըլլալով ամենուն սիրելի եղած էր. ուստի երբոր Սանատրուկ մեռաւ՝ քաղցր կերպերով և առատաձեռնութեամբ բոլոր նախարարներուն սիրտը իրեն քաշեց և թագաւոր եղաւ հայոց վրայ, առանց Բագրատունի ասպետէ պսակուելու: Բայց վախնալով որ չըլլայ թէ Սանատրուկին տղաքը իրեն թագաւորութիւնը արգելք ըլլան՝ զամէնքն ալ թրէ անցուց, բաց ի սղտիկ տղէ մը որ Սմբատ Բագրատունին մեծ դժուարութեամբ Պարսկաստան փախուց, և տղուն անունն էր Արտաշէս. բայց Երուանդ իմանալով աս բանս և միշտ վախի մէջ ըլլալով որ օր մը չըլլայ նէ օր մը թագաւորութիւնը կրնայ ձեռքէն առնել, շատ թղթեր գրեց Պարսից Դարեհ թագաւորին և Սմբատին, որ Արտաշէսը մեռցընեն, ըսելով որ Մարի տղայ է ու Արշակունի չէ. բայց խնդիրքը լսելի չեղաւ:

Երուանդ բարակամիտ և կանխատես մարդ ըլլալով յայտնի կը գուշակէր թէ

քանի որ Արտաշէս ողջ է՝ անկարելի է իրեն
Թագաւորութեան հաստատութիւնը, ա-
նոր համար սկսաւ սպառաստութիւններ
տեսնել. աս ուսածառաւ օգտակար սե-
պեց բոլոր ազգին իշխանութիւնը իրեն
ձեռքը առնել: Միջագետաց երկիրը՝ որ
Հայաստանէն դուրս էր՝ հռովմայեցւոց
տուաւ ու ինքը վերին հայքը առաւ. և որ-
պէս զի հռովմայեցիները իրեն բարեկամ
ընէ՝ աւելի հարկ խոստացաւ. արքունիքը
փոխեց Արմաւիր տարաւ աւելի ամրու-
թեանը համար. Երասխ գետին վրայ ալ
չինեց Երուանդաշատ քաղաքը, որ ինչպէս
կը ստորագրէ խորենացին՝ Հայաստանի
գեղեցիկ, զուարճալի ու ամուր քաղաք-
ներէն մէկը եղաւ: Նոյնպէս չինեց Ա-
խուրեան գետին վրայ Բագարան անունով
քաղաք մը ու բոլոր կռուքերը հոն փոխա-
դրեց, և քրմասկեռ գրաւ իր Երուազ եղբայ-
րը: Երուանդայ բոլոր աս ամէն սպառաս-
տութիւնները սլարապ ելան, վասն զի Արմ-
բատ ասպետը իրեն լաւ բարութքը և շատ քա-
ջութիւններ ընելով Պարսից նախարարնե-
րուն առջև, ամենուն սիրելի եղաւ. ուստի
Պարսից նախարարները աղաչեցին Դարեհին
որ Սմբատ ինչ բան որ խնդրէ՝ կատարէ
Թագաւորը: Սմբատ ալ խնդրեց որ Ար-
տաշէսը հաստատէ իր Թագաւորութեանը
մէջ՝ օգնութիւն տալով Արտաշէսին որ կա-
րենայ յաղթել Երուանդայ: Յանձն առաւ
Դարեհ օգնելու, ուստի շատ մը զօրք տուաւ
Սմբատայ ու Արտաշէսի և Երուանդայ վրայ

խաւրեց : Երուանդ Ուտէացւոց վրայ սլա-
տերազմի գացեր էր՝ երբոր լսեց Արտաշէսի
գալը . հոն սլահասպան Թողուց զօրաց մէկ
մասը և նախարարներէն շատը , ու ինքը
գնաց առատ վարձքով զօրք ժողվելու Վրաց ,
Միջագետաց և Կեսարիոյ կողմերէն :

Արտաշէս առանց գիտնալու Թէ Ե-
րուանդ Ուտէացւոց աշխարհքէն հեռացեր
է՝ ան կողմերը գնաց բոլոր զօրքովը . երբոր
խմացան տեղացիք և Երուանդայ ձգած զօր-
քերն ու նախարարները Արտաշէսի գալը ,
բոլոր իրեն կողմը անցան . աս բանս նաև
Երուանդայ քովի եղած նախարարներուն
միտքը սղաորեց , որոնցմէ շատը կ'ուզէին
Արտաշէսի կողմը անցնիլ : Արտաշէս և Սըմ-
բատ տեսնելով Երուանդայ զօրաց բազմու-
թիւնը՝ ամենեւին չէին վախնար , միայն մեծ
վախ ունէին Արգամ՝ նախարարէն , որով
հետև կտրիճ մարդ էր , և տիգաւոր զօ-
րաց մեծ մասը իր ձեռքն էր . անոր հա-
մար սլատերազմէն առաջ ծածուկ իմացու-
ցին Արգամայ որ եթէ իրենց կողմը անցնի ,
Երուանդայ տուած սլատիւները սլահէլէն
զատ՝ կրկին սլատիւ և կրկին հարստութիւն
կուտան իրեն : Աս սլատճառաւ սլատե-
րազմին սկիզբը մէկէն Արգամ Արտաշէսի
կողմը անցաւ , և Սմբատայ գնդին հետ միա-
ցաւ , և երկու գունդը մէկտեղ յարձակե-
ցան Երուանդայ բանակին վրայ . սլատե-
րազմին տաքցած միջոցը Երուանդայ բանա-
կին մէկ մեծ մասը Արտաշէսի կողմը անցնե-
լով՝ անոր զօրացը հետ միաբան սկսան ջար-

դէլ Արաբները և ուրիշ վարձուոր զօրքերը .
բայց որովհետեւ Երուսանդ Տուրացւոց շատ
սպարապետներ խոստացեր էր՝ որ Արտաշէսը
մեռցնեն, Երբոր անոնք կատաղաբար Ար-
տաշէսի վրայ կը վազէին՝ Գիտակ անուանով
քաջ նախարարը առաջ նետուեցաւ ու ար-
գիլեց իրենց յարձակումները, ու ինքը գեղե-
ցիկ ու գովելի տիրասիրութեամբ մեռաւ՝
գլխուն կէսը կորսնցրնելով, ասանկ կործու-
թիւ ինչուան իրիկուն սպառերազմելով՝ բոլոր
Երուսանդայ զօրքը ցրուեցին, իսկ ինքը Ե-
րուսանդ հաղիւ կրցաւ Երուսանդաշատ փախ-
չելով ազատիլ: Երկրորդ օրը հրաման տուաւ
Արտաշէս որ մեռելները թաղեն, և քիչ մը
զօրքերը հանդէսցնելէն ետքը դնաց Ե-
րուսանդաշատի վրայ ու քաղաքը առաւ: Ե-
րուսանդ իր որդեայթաւոր սալառիւն մէջ
սահուրտած ըլլալով, զինուոր մը դտաւ
զինքը ու զարկաւ սպաննեց քսան տարի թա-
գաւորելէն վերջը: Ասանկով ըմպուց Ե-
րուսանդ իր թագաւորութիւնը, որուն վրայ
յայտնի կը տեսնուի որ անիրաւութեամբ
թագաւոր եղողը ոչ երբէք կրնայ խաղա-
ղութեամբ թագաւորել, թէսկտ և գէշ
մարդ ալ չըլլայ ու շատին սիրելի, ինչպէս
էր Երուսանդ: Արտաշէս փառաւոր գերեզ-
ման շինել տուաւ Երուսանդայ վրայ՝ մօր կող-
մանէ Արշակունի ըլլալուն համար (89):

Երուսանդայ մեռնելէն վերջը Սմբատ
Թագաւորական գանձին մէջ փնտռելով
գտաւ Սանատրիոյ թագը, ու բոլոր հայոց
վրայ թողաւոր պատկեց զԱրտաշէսը: Ար-

տաշէս թագաւոր ըլլալուն պէս՝ Մարաց
և Պարսից զօրքերը ետ խաւրեց շատ սլա-
գէներ տալով անոնց. Արդամն ալ, ինչպէս
որ խոստացեր էր, իրեն երկրորդը ըրաւ,
ուրիշ շատ պատիւներով ու հարստու-
թիւններով։ Կոյնսկէս Սմբատն ալ շատ սլա-
տիւներով մեծարելէն ետքը՝ ընդհանուր
սպարապետ անուանեց, հազարապետ տան
արքունի և ամէն պաշտօնատեարց վերակա-
ցու, ուրիշ ամէն իրեն բարեխարհերուն
ալ իրենց արդեանցը համեմատ պատիւներ
ու պարգէններ տուաւ։

Անկէց ետքը Արտաշէս հրամայեց Սմբա-
տայ որ երթայ Երուանդայ Երուաղ եղ-
բայրը սպաննէ. Սմբատ ալ հառաքեց հրա-
մանը, ու բոլոր անոր ունեցած հարս-
տութիւնները Արտաշէսի բերաւ. Արտա-
շէս ալ անոնց վրայ շատ անգին բաներ ա-
ւելցրնելով Սմբատայ տուաւ որ Գարեհի
տանի ՚ի շնորհակալութիւն և ՚ի փոխարէն
անոր ըրած բարեացը։

Արտաշէս երբոր իրեն ազնիւ բնու-
թեամբը ամենուն սիրելի եղաւ և ամէն
բան կարգի գրաւ, սկսաւ ուսումնական և
արտաքին բաներու ուշ գնել. Երասխ և
Մեծամոր գետերուն քով Արտաշատ քա-
ղաքը մեծցուց ու զարդարեց, մեծամեծ
սալաաններ շինելով, և հոն փոխադրեց իր
աթոռը։ Ինչուան իր ատենը, ինչպէս կ'ըսէ
խորենային, կամուրջ, նաւակ և ուրիշ ա-
սոնց նման բաներ խիտա անկատար էին. բո-
լոր Արտաշէս շինել տուաւ, վարձ խոստա-

նալով անոնց որ նոր նոր գիւտեր գտնան : Այլ և այլ տեղերէ գաղթականներ բերելով բոլոր հայաստանը բազմամարդ ըրաւ , երկրագործութեան վրայ ազգին մէջ այն սկիսի սէր ձգեց , որ ինչպէս կ'ըսէ խորեհրէն՝ հայաստանի մէջ ամի մը տեղ չկար Արտաշէսի ժամանակ որ մշակած չըլար , ինչուան նաև լեռներուն վրայ ալ . բոլոր երկիրը այլ և այլ սահմաններ բաժնեց՝ սահմանագլուխները կոթողներ կանգնելով : Ամէն գիտութեանց և արհեստներու վարժարաններ բացաւ . և ահա աս բաներովս ոչ իր ազգին միայն սիրելի եղաւ , հասկանալի Պարսիկք , Մարք և ուրիշ ազգերը լսելով կը նախանձէին հայաստանի սքանչելի վիճակին վրայ , և շատերն ալ հայաստան կուգային :

Երբոր Արտաշէս այսպիսի բարեկարգութեանց ետեւէ էր , Աւանները ուրիշ լեռնցի ազգերու հետ միաբանած հայաստան վազեցին . բայց Արտաշէս բազմութեամբ զօրաց վրանին ելլելով , պատերազմի ատեն Աւանաց թագաւորին որդին գերի բռնեց . աս պատճառաւ սկսան հաշտութիւն խնդրել Աւանները Արտաշէսէն . բայց անիկայ յանձն չէր առնէր , ինչուան որ Աւանաց թագաւորին Սաթինիկ անունով աղջիկը աղաչելով Արտաշէսի սիրտը վաստրկեցաւ . որով Արտաշէս հաշտութիւն ընելով արձրկեց թագաւորին որդին , ու իրեն թագուհի ըրաւ Սաթինիկը :

Արտաշէս որչափ որ կը ջանար ուրիշ

Թշուառութեան պատճառ չըլլալ, այն-
չափ ալ ինքը վիշտեր ունեցաւ իր որդւոցը
կողմանէ. վասն զի վեց որդի ունէր՝ որ էն
Արտաւազդ, Վրոյր, Մաժան, Տիրան, Զա-
րեհ, Տիգրան. ասոնք ընդհանրապէս ի-
րարու և ուրիշներու պատուոյն վրայ նա-
խանձելով խռովութեանց պատճառ ե-
ղան. բայց ամենէն աւելի Արտաւազդը
բնութեամբ տաքարիւն, խիստ, հպարտ ու
նախանձոտ ըլլալով Արդամայ վրայ ամբաս-
տանութիւններ ըրաւ ու անիրաւ տեղը
սպաննել տուաւ, բոլոր անոր ցեղին երեւելի
մարդիկը թրէ անցուց, ու ինքը առաւ անոր
իշխանութիւնը: Նոյնպէս նաեւ Սմբատայ
վրայ նախանձելով կ'ուզէր սպաննել. աս
բանս որ լսեց Արտաշէս՝ սաստիկ խռովեցաւ
և չէր գիտեր ինչ ընելիքը. բայց հայրենա-
սէրն և մեծախորհուրդն Սմբատ իր կողմանէ
յօժարամիտ հրաժարելով սպարապետու-
թէ պաշտօնէն ամենայն խռովութեց առաջը
առաւ, և Արտաւազդ իր ամբարտաւանու-
թեան վախճանին հասնելով Սմբատին տե-
ղը սպարապետ եղաւ: Տեսնելով աս բանս
մէկալ եղբայրները սկսան նախանձիւ Ար-
տաւազդայ վրայ. Արտաշէս ալ աս իրենց
նախանձը և խռովութիւնը դադրեցընե-
լու մտքով, Վրոյրը որ խելացի մարդ էր,
Թադաւորական տանը հաղարապետ դրաւ,
Մաժանը քրմապետ. իսկ զօրքը գլխաւոր
չորս գունդ բաժնեց, Արեւելեան՝ որ Ար-
տաւազդայ յանձնեց, Արեւմտեան՝ որ Տի-
րանայ տուաւ, Հարաւային՝ որ Սմբատայ
յանձնեց, ու հիւսիսայինը Զարեհի:

Երբոր տեսաւ Արտաշէս որ ամէն բան
կարգի մէջ է՝ չուզեց վճարել Հռովմայե-
ցւոց սովորական հարկը . առ պատճա-
ռաւ բարկացաւ Տրայիանոս ու շատ զօրք
խաւրեց հայոց վրայ : Առաջ Արտաւազդ
գիմացնին ելաւ արևելեան ու հիւսի-
սային զօրքովը , բայց չկրնալով գէմ գնել
Հռովմայեցւոց՝ երբոր սաստիկ պիտի յաղ-
թուէր՝ պատերազմին վերջերը հասաւ Սրմ-
բատ հարաւային գնդովը , ու քաջութեամբ
պատերազմելով յաղթեց Հռովմայեցւոց ,
և անոնց ետեմէն իյնալով հալածեց հայա-
ստանէն դուրս : Երբոր առ բանս իմացաւ
Տրայիանոս կայսրը , անթիւ զօրքով սկսաւ
անձամբ Արտաշէսի վրայ գալ . ուստի մէ-
կէն Արտաշէս փութաց շատ ընծաներով
գիմացը ելաւ և Տրայիանոսի ցասումը իջե-
ցուց՝ բոլոր հարկը տալով :

Անկէ քանի մը տարի ետքը Արտաշէս
Մարաց կողմերը դացած ըլլալով հիւանդա-
ցաւ . անոր համար մէկէն Բաղուրակերտ
աւանը դարձաւ , ու չկրնալով աւելի առաջ
գալ՝ մեռաւ հոն քառասունըմէկ տարի
թագաւորելէն ետե : Փառաւոր հանգէս
ըրին Արտաշէսի թագմանը՝ ինչպէս որ կը-
ստորագրէ Խորենացին Արիստոն Փիլլացիին
խօսքերէն առնելով . « Դագաղքն էին ոս-
կեղէնք , գահոյքն և անկողինք բեհեղեայ ,
և պատմութեանն որ զմարմնովն՝ ոսկեթել .
թագ կասկեալ ՚ի գլուխն , և ղէնն ոսկեով
առաջի եղեալ » : Անկէց վերջը կը ստորա-
գրէ պաշտօնատեսարց կարգը , և թէ ինչպէս

բոլոր ազգին թէ ազնուականաց և թէ ռամկաց առ հասարակ մեծ տրամուծեան պատճառ եղաւ Արտաշէսի մահը, և թէ ինչպէս շատ մարդիկ իրենք զիրենք կամաւորապէս զոհ ըրին՝ ողջ ողջ Արտաշէսի գերեզմանը նետուէլով: Անկարելի բան է որ մարդ աս պատմութիւնը կարդալէն վերջը կարենայ իր ազգին հետ մէկտեղ վշտակից ու ցաւակից չըլլալ որ այսպիսի թաղաւորէ մը զրկուէր է, որ ամենուն իրաւցընէ հայր, հայաստանի բարերար, ազգին պարծանք, ամենուն վշտացը վշտակից, ամենուն երջանկութեանը պատճառ եղեր է:

37
Արտաշէսի հետ մէկտեղ դուլութեան արժանի է նաեւ Սմբատ Բագրատունի ասպետը, որ շատ երևելի եղաւ իրեն քաջութեամբը, ինչպէս որ տեսնուեցաւ պատմութեան մէջ: Սմբատայ տիրասիրութիւնը, հառարակաց օգուտը մտածելը՝ առանց իր շահը մտածելու, որով սպարապետութեն կամաւ հրաժարեցաւ, որպէս զի խռովութիւն չըլլայ: Հաւատարմութիւնը, վեհանձնութիւնը, և ուրիշ կատարելութիւնները ոչ միայն իր յիշատակը անմահացնելու արժանի կ'ընեն, այլ և աշխարհքիս մեծամեծ մարդկանց ու մեծանուն սպարապետաց կարգը կ'անցընեն զինքը: Սմբատ ինչուան խոր ծերութիւն ասլլելով խաղաղութեամբ մեռաւ (128):

ԳԼ. Զ

Թագաւոր Բերին Հայոց :

Թէպէտ և վերին Հայոց Թագաւորու-
թիւնը պզտի և մասնաւոր բան ըլլալով, մեր
ազգին պատմութեանը հետ խիստ այնչափ
վերաբերութիւն մը չունի, բայց եղած գոր-
ծողութիւնները Հայաստանի մէկ մասին
մէջ ըլլուելով, ան պատճառաւ համառօտ
մը կը յիշատակենք հոս ան անցքերը, մա-
նաւանդ որ Հռովմայեցւոց պատմիչները
Հայոց պատմութեան աւելի աս մասին վրայ
տեղեկութիւն ունենալով, վերին Հայոց
դէպքերը բուն մեր պատմութեանց հետ
կը շփոթեն, որով մեծամեծ սխալանաց մէջ
կ'իյնան : Ուստի աս ութսունըչորս տա-
րուան պատմութե՛ն ծուծը գիտնալը հար-
կաւոր է՝ անոնց սխալը ուղղելու համար :

Երբոր Անտոնիոս Հայաստանի տիրեց՝
վերին Հայքը Մարաց տուաւ, ինչպէս որ
առաջ ալ ըսինք : Արշաւիր Պարսից Թա-
գաւորը Արտաշիաս անունով փոխաբայ
մը դրաւ ան կողմերուն, որուն բռնութիւն-
ներուն չգիմանալով Հայերը Օգոստոսէն
խնդրեցին որ Արտաւազդայ տղան փոքր
Տիգրան ըսուածը իրենց Թագաւոր դնէ :
Օգոստոս կատարեց խնդիրքնին . բայց եր-
բոր Տիգրան մեռաւ, Հռովմայեցիք անոր
Երուազ Էղբայրը խաւրեցին . Հայերը չոն-
դ ունեւելով զանկայ՝ տեղը Տիգրան անունով

ուրիշ իշխան մը գրին, որ Տիգրան կրտսեր ըսուեցաւ: Իրեք տարիէն Տիգրան կրտսերն ալ վժռնտեցին ու Ապրսամ անունով Արծրունին թագաւորեցուցին, որ ամենուն սիրելի և հաճոյ եղաւ: Երբոր ան ալ մեռաւ Պարսից թագաւորը իր Արշէզ որդին թագաւորեցուց, բայց հռովմայեցւոց կամացը դէմ ըլլալով՝ հռովմայեցիք հալածեցին զինքը ու Պոնտոսի թագաւորին Չենոն որդին թագաւորեցուցին՝ որ ինչուան իր մահը խաղաղութեամբ թագաւորեց: Չենոնին մեռնելէն ետքը Արտաշէս Պարսից թագաւորը իր Արշակ անունով տղան թագաւոր դրաւ հռովմայեցւոց կամացը դէմ. անոր համար Տիբեր կայսրը վրաց թագաւորին Միհրդատ եղբայրը յորդորեց որ Արշակը վժռնտէ ու ինքը թագաւորէ վերին հայոց: Միհրդատ ստակ կերցընելով սպաննել տուաւ Արշակը ու ինքը տեղն անցաւ. բայց քանի մը տարիէն հռամիզդ իր եղբօրը տղան՝ նախարարաց սիրտը իրեն քաշելով, ու հօրմէն ալ օգնութիւն առած, եկաւ Միհրդատը իր ընտանեօքը սպաննել տուաւ ու ինքը անգթութիւն թագաւորեց: Երբ որ լսեց աս եղած բաները Դարեհ Պարսից թագաւորը, շատ զօրքով հռամիզդին վրայ եկաւ, ու զանիկայ վժռնտեց և իր Տիրիթ եղբայրը տեղը դրաւ: հռամիզդ ետէ եղաւ նորէն Պարսիկները հալածելու, բայց նեղը մտնելով հազիւ կրցաւ փախչիլ իր Չենոբիա կնիկովը. բայց Չենոբիա տղաբերքի մէջ ըլլալով ճամբան սաստիկ վնասուեցաւ.

որով ալ չէր կրնար առաջ երթալ, ուստի
խնդրեց Հռամիզդէն որ զինքը սպաննէ .
Հռամիզդ ալ վախէն ու յուսահատու-
թենէն խենդեցածի պէս ըլլալով, զարկաւ
սրովը ու վերաւորելով գետը ձգեց զինքը .
խակ ինքը փախաւ գնաց Վրատտան : Հոն
մօտիկները գտնուած քանի մը գեղացիներ
տեսնելով կիսամեռ զՉենոբիան, հանեցին
գետէն ու վերքը պատելով առողջացուցին .
վերջը Տիրիթին տարին՝ որ մասնաւոր խնամ-
քով կը սահէր զինքը : Աս գէպքս Եւրոպա-
ցւոց խիստ ծանուցեալ ըլլալով, կը կար-
ծեն որ Չենոբիա մեր Արշակունի թագու-
հիներէն մէկն ըլլայ :

Ներոն կայսրը լսելով Պարսից տիրելը
վերին Հայոց վրայ, Կորբուզոն անուշով
զօրավարը խաւրեց շատ զօրքով որ Տիրիթը
վաւրնաէ հոնկէ . Կորբուզոն եկաւ յաղթեց
Պարսից, Տիրիթն ալ փախուց ու անոր տե-
ղը Տիգրան կրտսերին եղբօրորդին թագա-
ւոր դրաւ, որ ըսուեցաւ Տիգրան կրտսերա-
գոյն . խակ ինքը թողուց վերին Հայքը ու
Ասորեստան գնաց : Գարեհնորէն շատ զօրք
Ժողոված վազեց վերին Հայոց վրայ ու շատ
յաղթութիւններ ընելով սկսաւ առաջ եր-
թալ . ան ատեն կայսրը Բետոս անուշով
քաջ զօրավարը խաւրեց որ պատերազմը
լննցնէ : Ասիկայ Կորբուզոնին հետ միացած
երկար ատեն պատերազմեցան Գարեհի
հետ . բայց վերջապէս գլուխ չկրնալով ել-
լէլ յաղթուեցան ու հաշտութիւն ըրին
Պարսից հետ, աս պայմանով որ վերին

Հայքը Պարսից ձեռքը մնայ, միայն թէ թագաւորը՝ կայսրը անուանէ բնակիչները զով որ ուզէն։ Ուստի նորէն Տիրիթ թագաւորեց ու Հռովմէացիացի ուր որ կրկին անգամ թագաւոր պահուեցաւ Ներոն կայսրէն մեծ հանդէսով ու փառաւորութեամբ։

Տիրիթ ինը տարի թագաւորելէն ետքը երբոր ինքը մեռաւ՝ վերին Հայոց թագաւորութիւնն ալ վերջացաւ. վասն զի Երուանդ Միջագետքը Հռովմայեցւոց տալով, ինքը վերին Հայոց թագաւորութիւնը առաւ ու իր մասին հետ միացուց։

ԳԼ Է

ԱՐԽԱՆԱՊԵՏ Բ, ՏԵՐԱՆ Ա, ՏԻԳՐԱՆ Գ, Լ
ՎԱՇԱԲԵՆ

Արտաւազգայ իխաակ կատաղի բնութիւն որ արգէն հօրը կենդանութեան ատեն ալ տեսնուեր էր՝ թագաւորելովը ամենակին տարբերութիւն մը չըրաւ։ Եղբայրները Այրարատեան գաւառէն վճռեալ, միայն Տիրանը քովը պահեց՝ որովհետեւ ինքը տղայ չունէր։ Արտաւազգ ասանկով երկու տարի թագաւորելէն վերջը, օր մը որսի մէջ կատաղաբար ձին վազընկելու ատեն խորունկ փոսի մը մէջ ընկաւ ու կորսուեցաւ։

Ասոր վրայ առասպել մը հանեցին որ կ'ըսէին թէ, Արտաշէսի թագման ատեն երբոր շատ հոգի իրենք զիրենք կամաւորապէս Արտաշէսի գերեզմանը կը նետէին՝ ըսէր է

36

Արտաւազդ հօրը, « Դու գնացիր և բոլոր
երկիրը և մարդիկները քեզի հետ տարիր,
ես աւերակներով թագաւորեմ » : Աստա-
ճառաւ անիծեր է Արտաշէս զինքը ըսե-
լով . « Եթէ դու յորս հեծցիս յազատն
'ի վեր 'ի Մասիս, զքեզ կալցին քաջք, տար-
ցին յազատն 'ի վեր 'ի Մասիս, անդ կաց-
ցես, և զույս մի տեսցես » : Ասկէ կը կարծէ
եղեր ռամիկը թէ Արտաւազդ մութ այրի
մը մէջ շղթաներով կապած է, քովը երկու
շուն կեցած՝ միշտ կը կրծեն շղթաները որ
Արտաւազդ ելէ ու աշխարհքս կործանէ .
բայց դարբիններուն կռանահարութեան
ձայնէն կը զօրանան եղեր շղթաները : Աս-
տաճառաւ ինչուան նաև խորենացւոյն
Ժամանակը տգէտ դարբիններ կիրակի օրերն
ալ չորս հինգ անգամ սալը կը ծեծէին որ
ան շղթաները չթուլնան :

Տիրան որ Արտաւազդայ քովն էր՝ եղբօրը
տեղը յաջորդեց, բայց անոր պէս թագա-
ւորութեան բաներուն անսխալ ըլլալով,
աւելի զբօսանքի և որսի ետեւէ եղաւ, մա-
նաւանդ որ լաւ ձի հեծնել գիտէր : Երևելի
գործք մը չըրաւ, ու քսանըմէկ տարի խա-
ղաղութեամբ թագաւորելէն վերջը, ճամ-
բան երթալու ատեն ձեան հիւս մը վրան
իյնալով տակը մնաց ու խղզուեցաւ :

Տեղը յաջորդեց Տիգրան Գ., իր պզտիկ
եղբայրը Պարսից Պերոզ թագաւորին հա-
ճութեամբը : Երբոր Անտոնինոս Պիոս
Հռովմայեցոց կայսրը մեռաւ, Պերոզ ու
Տիգրան միաբանած՝ Ասորւոց երկիրը եղած

Հռովմայեցւոց վրայ վազեցին ու մեծ կո-
տորած ըրին . անկէ կ'ուզէին Վապագովկիոյ
վրայ ալ վազել : Սևերիանոս Վապագովկիոյ
կուսակալը , վախնալով սլատերազմին անյա-
ջողութենէն՝ սլատդամ հարցուց . քրմա-
սէտը ամենայն կերպով բարեյաջողութիւն
սլատերազմի գուշակեց . անով զօրացաւ
Սևերիանոս , աներկիւղ ու թեթև պատրաս-
տութիւն հայաստան վազեց . բայց Հայերէն
ու Պարսիկներէն չարաչար յաղթուելով
ինքն ալ սպաննուեցաւ : Աւրեղիոս կայսրը
երբոր լսեց Հռովմայեցւոց կրկին անգամ
յաղթուիլը , Ղուկիոս իր կայսերակիցը
խաւրեց մեծ սլատրաստութեամբ . բայց ա-
նիկայ գեռ չհասած՝ Տիգրան փութաց փոքր
Հայոց տիրելու . հոն կնկան մը շողոքոր-
թութիւններէն խաբուելով գերի բռնուե-
ցաւ , ինչուան որ Ղուկիոս եկաւ ու բոլոր
թշնամիները սարսափեցուց . վերջը անան-
լով զՏիգրան՝ որ գերի ընկեր է , խղճաց
վրան և ազատեց զինքը : Ղուկիոս Տիգրա-
նայ կերպին և գեղեցկութեանը հաւնեցաւ ,
խիստ սիրեց զինքը ու հետը կապուեցաւ
սիրտը . անոր համար նորէն թագաւորեցուց
ու շատ պատուով Հայաստան դարձուց :
Ղուկիոս իրեն սիրոյն նշան Ռոփի անունով
աղջիկը , որ իր ազգականներէն մէկն էր ,
Տիգրանայ կնութեան տուաւ : Դարձեալ
աս բաներուս յիշատակը պահելու համար
տտակ կոխել տուաւ աս կերպով . ինքը Ղու-
կիոս գահը նստած՝ Տիգրանը թագաւոր կը
սպակէ Հայոց . վրան ալ ասանկ գրած .

« Թագաւոր Հայոց տուեալ » : Տիգրան
Հայաստան դառնալով, խել մը տառն ալ
ապրեցաւ ու քառասունըմէկ տարի Թա-
գաւորելէն ետքը մեռաւ, առանց քաջու-
թեան յիշատակ մը ձգելու (193) :

Տիգրան երրորդին յաջորդեց անոր պըզ-
տի որդին Վաղարշ, որ առջի իրեքին
պէս զբօսանաց ետեւէ չըլլալով՝ շատ շինու-
թիւններ ըրաւ, միանգամայն հայրենա-
սէր ու քաջ եղաւ. Վաղարշաւան քաղաքը
շինեց ան տեղը՝ ուր ինքը ծներ էր մօրը
ճամբայ ընելու ատենը. Վարդգէս աւա-
նը պարսպով պատեց ու աթոռը հոն փո-
խադրեց, անուան ալ Վաղարշապատ դրաւ :
Ասոր Թագաւորութեան քսաներորդ տա-
րին Հիւսիսային աղգերը սկսան բազմու-
թեամբ Հայաստան վազել. Վաղարշ ալ ժող-
վեց բոլոր իր զօրքերը և քաջութեամբ պա-
տերազմելով հաւածեց զանոնք խել մը տեղ՝
շատ մարդ ջարդելով. բայց Թշնամիները
նորէն միաբանած՝ աւելի կատաղութեամբ
վազեցին Հայաստան : Հայերը սաստկապէս
պատերազմելով նոյնպէս երկրորդ անգա-
մուն ալ վանեցին ան վայրենի աղգերը. բայց
աւիսո՛ս որ Վաղարշ զարնուէլով մեռաւ՝
զո՛հ ըլլալով իր աղգին օգտին համար, որով
անունն ալ անմահացուց, ինչպէս նաև կ'ը-
սէ Խորենացին. Թէպէտ և ինքը մեռաւ,
բայց դեռ կենդանի է իրեն բարի անուամբը :

ԳԼ. Ը

Խոսքով Ա :

Խոսքով Ա Թագաւորելուն պէս ուղեց
իր հօրը մահուան վրէժը առնել Հիւսիսային
ազգերէն . ուստի բոլոր զօրքերը ժողովեց և
անոնց վրայ պատերազմի ելաւ , բոլորովին
ընկճեց ան զօրաւոր ազգերը , անոնց ընտիր-
ներուն մէջէն հարիւրին մէկ պատանդ ա-
ռաւ , իրեն քաջութեանը յիշատակ յու-
նարէն գրով արձան մը կանգնեց , ու այն
պէս փառաւոր յաղթութեամբ Հայաստան
դարձաւ : Խոսքով ազգը ծաղկեցընելու ջան-
քով լցուած՝ սկսաւ շատ շէնքերով զարդա-
րել Հայաստանը , և ան շէնքերուն հա-
մար քրիստոնեաները կ'աշխատեցնէր . շատ
քրիստոնեաներ ալ հաւատքի համար նա
հատակեց :

Ան միջոցին Անտոնիոս Կարակալա հռով
մայեցւոյ կայսրը Միջագետաց կողմերն ե-
կած ըլլալով , Խոսքով բարեկամութիւնը
հաստատելու մտքով՝ անոր հետ տեսնուե-
լու գնաց . բայց կայսրը քովը պահեց զինքը
որպէս զի գիւրաւ կարենայ Հայաստանի
տիրել : Հայերը լսելով աս բանս՝ անանկ
բարկացան որ մէկէն պատերազմի պատրաս-
տուեցան . վախցաւ Կարակալա , ու շատ
պատուով արձակեց քովէն Խոսքովը :

Խոսքովու Թագաւորութե ատենը Պար-
սից վրայ կը Թագաւորէր Արտաւան , որ

աղգաւ Արշակունի ըլլալով մասնաւոր սէր
և բարեկամութիւն ունէին իրարու : Ար-
տաշիր անուանով Պարսից նախարարներէն
մէկը ուրիշ նախարարները իր կողմը քաշեց ,
չատ զօրքով Արտաւանին վրայ սպառերազմի
եղաւ , և տարիի մը չափ սպառերազմէն
վերջը սպաննեց զինքը : Աս բանս երբոր
խնացաւ խոսրով շատ ցաւեցաւ Արտաւա-
նին մահուանը վրայ , և կը մտածէր որ վրէ-
ժը առնէ Արտաշիւն . մէկէն զօրք ժողվեց
Աղուանից , Վրաց , Լփնաց , Կասպից կողմե-
րէն , ու անթիւ բազմութեամբ Արտաշիւն
վրայ սպառերազմի եղաւ : Միշտ յաղթող
գանուեցաւ մեծն խոսրով , տասը տարիի
չափ սպառերազմելով ինչուան Հնդկաստան
վըրնաեց Արտաշիւրը . գրեթէ բոլոր Պարս-
կաստանի տիրեց , Արապատականի մէջ ալ
քաղաք մը շինեց՝ Դավրէժ անուանով , այս-
ինքն Դ՝ Ի Լէժ Արտաշիւի (253) :

27
Արտաշիւ փորձով տեսնելով թէ չկրնար
խոսրովու յաղթել , և գիտնալով թէ քանի
որ խոսրով կենդանի է՝ իր թագաւորութիւնը
և ինքը հանդատութիւն պիտի չգտնէ , մե-
ծամեծ սրարդւեներ ու սպառիւններ խոստա-
ցաւ ան մարդուն որ ղխոսրով սպաննէ :
Նախարարներուն մէկն ալ չհամարձակե-
ցաւ աս բանս յանձն առնելու . միայն Անակ
անուանով նախարարը , որ աղգաւ Պարթև-
էր , սիրով յանձն առաւ որ կատարէ Ար-
տաշիւի կամքը . ուստի անով տեղով հայա-
ստան եկաւ , ըսելով թէ Արտաշիւն ձեռքէն
փախայ և խոսրովու կ'ապաւինիմ : Անակ իր

կեղծաւորութեամբը ամենուն սիրելի ըլլալով, շատ մեծ սպասիւններ դառաւ խոսարովէն և շատ բանի մէջ անոր հետն էր . անգամ մըն ալ որսի ատեն Անակ և իր եղբայրը մէկտեղ խօսք դրած՝ զարկին խոսարովը չարաչար վիրաւորեցին, և իրենք ձիերնին հեծան ու սկսան փախչիլ . մէկէն ետենէն ընկան խոսարովի մարդիկը, և երբոր զանոնք պիտի բռնէին, անոնք իրենք զիրենք գետը նետեցին ու խղդուեցան: խոսարով գեռ չմեռած՝ հրաման տուաւ որ Անակայ ընտանիքը բոլոր թրէ անցնեն՝ որոնցմէ միայն երկու տղայ ազատեցաւ, մէկը Սուրէն՝ որ Պարսկաստան փախուցին, մէկտը մեր սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչը որ Կեսարիա տարին: Այսպէս խոսարով քառասունը ութը տարի թագաւորելէն վերջը, բոլոր հայերը մեծ սուգի մէջ թողուց ու մեռաւ (258):

Արտաշիր լսելով խոսարովու մահը շատ ուրախացաւ, մեծամեծ հանդէսներ կատարեց, ու շատ զօրքով հայաստանի վրայ վազել սկսաւ: Նախարարները իրենց սիրելի թագաւորին մահուանը վրայ տրտմած ու շփոթած, մէկէն չկրցան Արտաշիրին դէմ դնել, բայց գովելի միաբանութեամբ մը շուտով օգնութիւն ուղեցին հռովմայեցւոց Վաղերիանոս կայսրէն: հռովմայեցւոց զօրքը հայաստանէն դուրս այլ և այլ երկիրներ ասպատակութիւն ընելով՝ ուշացան հայոց օգնութեան գալու, ան միջոցին ալ Վաղերիանոս մեռաւ, որով յուսահատե-

ցան հայերը հռովմայեցւոց օգնութենէն ,
Արտաշիր ալ առանց շատ դժուարութեան
հայաստան մտաւ : Մէկէն հրաման տուաւ
որ խոսրովու ցեղը թրէ անցընեն , անոնց
մէջէն միայն Տրդատ անուշով տղան ազա-
տեցաւ . Արտաւազդ Մանգակունին զՏրդ-
դատը կեսարիա մեծցընեւէն վերջը՝ հռովմ
տարաւ : Նոյնպէս ազատեցաւ նաև Տրդա-
տայ խոսրովիդուխտ անուշով քոյրը՝ Օտա
նախարարին ձեռքովը :

27
Արտաշիր ընդհանրապէս նախարարները
իրենց պատուոյն մէջը պահեց , բայց Ման-
գակունի ցեղը բոլոր թրէ անցընել տուաւ՝
իմանալով որ Տրդատը փախցընողը Մանգա-
կունի է : Ասանկով քսան տարի ալ հայոց
վրայ թագաւորեւէն վերջը մեռաւ Արտա-
շիր , ու տեղը անցաւ իր Շապուհ որդին ,
ինչուան որ Տրդատ եկաւ հռովմայեցւոց
զօրքովն ու նորէն տիրեց իր հայրենի ժա-
ռանդութեանը :

ԳԼ. Թ

Տրդատայ Կալո-Ռի-նէրն ու Ռաֆա-ուրեւը :

28
Տրդատ երբոր հռովմ գնաց , լիկիանոս
անուշով մեծ իշխանին ծառայութեան
մէջ մտաւ՝ առանց իմացընելու իրեն ով ըլ-
լալը . հոն շատ քաջութիւններ ընելով և միշտ
հաւատարիմ գտնուելով լիկիանոսին շատ
սիրելի եղաւ : Իր գլխաւոր քաջութիւնները ,
որով թագաւորութեան ալ արժանի եղաւ

ասոնք են : Անգամ մը ձիւնթացի ատեն թըշնամիին կառքը վարպետութեամբ մը առաջ անցնելով, զինքը կառքէն վար ձգեց . Տրդատ մէկէն վազեց հասաւ կառքին ետեւն ու բռնեց կառքը կեցուց : Անգամ մ'ալ երկու վայրենի ցուլերու հետ կռուելու ատեն եղջիւրներէն բռնեց թօթիկեց ու փրցուց : Պառբոս կայսեր զօրքը երբոր ասպտամբեցան սուլի պատճառաւ պատերազմի ատեն , ու զինքը և իշխանները սպաննեցին , Տրդատ լիկիանոսի դրանն առջևը կեցած՝ չթողուց որ մէկը ներս մտնէ : Պատերազմի ատեն ձիւրուն խօտը լմնցած ըլլալով, Տրդատ պարսպէն անդին անցաւ , ու հոն տեղի գիզած խոտերը՝ սահապաններով ու շներով մէկտեղ պարսպէն ասդին նետեց :

Դիոկղետիանոս Գոթացւոց հռչէ թագաւորին դէմ պատերազմի ելեր էր , որ խիստ քաջ և ուժով մարդ էր . հռչէ առաջարկեց Դիոկղետիանոսի որ երկուքը առանձին մենամարտութիւն ընեն և ով որ յաղթէ՝ յաղթութիւնը անոր կողմը սեպուի : Դիոկղետիանոս ինքը անձամբ չէր կրնար հռչէին գիմացը ելլել , և ոչ բոլոր զօրացը մէջ ալ գտնուեցաւ մարդ մը որ կարող ըլլար անոր գիմացը ելլել . ան ատեն լիկիանոսի խորհրդովը Տրդատ հռչէին հետ պատերազմելով՝ բռնեց զինքը ու կապած Դիոկղետիանոսին գիմացը բերաւ : Դիոկղետիանոս տեսնելով Տրդատայ քաջութիւնը՝ ուզեց մեծ պատուոյ մը հասցընել զինքը . և երբոր խմացաւ թէ խոսրովու հայոց թա-

գաւորին որդին է, մէկէն Թագաւոր ա-
նուանեց զՏրդատ, ու շատ ընծաներ տա-
լէն վերջը բազմութեամբ զօրաց հայաստան
խաւրեց որ երթայ իր հայրենական Թա-
գաւորութիւնը Ժառանգէ:

24
Տրդատ երբոր Կեսարիա հասաւ, մէկէն
խմացուց նախարարներուն իր գալուստը .
ուստի նախարարներուն շատը ելան Կեսա-
րիա գնացին, ու զինքը փառաւորապէս ըն-
դունելով կրկին անգամ պսակեցին Սմբատ
Բագրատունիին ձեռքովը (286):

Տրդատ Կեսարիայէն բոլոր նախարարնե-
րով Երզնկայ եկաւ, ուր մասնաւոր շնոր-
հակալութիւն ըրաւ Անահտայ որ ան կու-
սաշառութեան ատենը հայաստանի պաշտ-
պան սեպուած էր, և ստիպեց նաև զուրբն
Գրիգոր Լուսաւորիչը որ նոյնպէս Անահտայ
նուէրք տայ. երբոր անիկայ յանձն չառաւ,
Տրդատ շատ չարչարանքներ տուաւ սրբոյն
Գրիգորի. վերջը երբոր խմացաւ թէ անիկայ
իր հայրը սպաննող Անակին որդին է, Ար-
տաշատու մէջ խոր վերապ մը կար՝ հոն նե-
տել տուաւ. իսկ իր բարերարներուն՝ այ-
սինքն Արտաւազդ և Օտանախարարներուն՝
հազարապետութեան պատիւ տուաւ: Վեր-
ջը նախարարներէն ու հայաստանի զանա-
զան կողմերէն շատ զօրք ժողվելով, հռով-
մայեցւոց զօրացը հետ մէկ տեղ հայաստա-
նի այլ և այլ քաղաքներուն վրայ գնաց ու
առաւ Պարսիկ իշխաններուն ձեռքէն. իրեք
անգամ ալ Շապուհին հետ պատերազմելով
բոլորովին վաճառեց հանեց զինքը հայա-

սասանէն : Անկէց ետքը սկսաւ ամէն բան
կարգի կանոնի դնել ինչպէս էր առաջ, և
բոլոր ազգը մեծ ուրախութեան մէջ էր՝
տեսնելով իր օրինաւոր կարիճ թագաւորը :

Տրդատ այսպիսի փառաւոր յաղթու- 272
թիւններով ուրախացած՝ հրաման խաւրեց
ամէն կուսակալներուն ու քուրմերուն որ
զոհեցնէին իրենց տեղերով պատուէն աստուած-
ները, և ամէն տեղ գանուած քրիստոնէա-
ները կամ տանջելով սպաննեն և կամ հա-
ւատքնին ուրացնեն : Երբոր ամէն տուած
հրամանները կատարուեցան, ուղեց իրեն
թագուհի առնել Ալանաց թագաւորին
Աշխէն անունով աղջիկը . աս բանիս համար
հարսնախօսութեան զրկուեցաւ Սմբատ
Բագրատունի սասակաւ . անիկայ ալ գնաց
բերաւ զԱշխէնը : Տրդատ նախ հրամայեց
որ Արշակունի գրեն զինքը, վերջը Արշա-
կունի թագուհիներուն թագն ու ծիրանի-
ները հագցնելով հետը ամուսնացաւ, և
հարսանեաց հանգէսը շատ շքեղ եղաւ :

Ան միջոցին որ Տրդատ սաստիկ հրաման
հաներ էր քրիստոնէաները հալածելու՝
Դիոկղեաթանոս կայսրէն թուղթ մը եկաւ
իրեն, որուն մէջ կ'իմացընէր կայսրը հռիփ-
սիմէ կուսին և իր ընկերաց հայաստան
փախչելը, և կրկին կրկին կը յանձնէր Տրդա-
տայ որ փնտռէ գտնայ զանոնք . և թէ որ
հռիփսիմէին գեղեցկութեանը հաւնի՝ ի-
րեն կնութեան առնէ, ապա թէ ոչ հռովմ
խաւրէ : Մէկէն ամէն տեսակ հնարք ի գործ
դրաւ Տրդատ ու տեղ չմնաց որ խնդրակներ

չխաւրէ . ուստի քիչ ատենէն գտան կուսանքը որ այգիի մը մէջ քաշուած կը ճգնէին վաղարշապատի քովերը : Տրդատ երբոր տեսաւ Հռիփսիմէին գեղեցկութիւնը հիացաւ , և շատ ետեւէ եղաւ որ կարենայ Հռիփսիմէն համոզել իրեն հարս ըլլալու . բայց ամէն ջանքը սպարապը ելաւ , և ուղեց տանջանքով իրեն չար կամացը խոնարհեցնել զկոյսը . և չկրնալով միտքը դրածը առաջ տանիլ՝ բարկութենէն անողորմաբար մեռցնել տուաւ Հռիփսիմէն , ետքը անոր ընկերներն ալ : Բայց անոր վրայ մեծ ցաւի ու արամուծեան մէջ ընկաւ , և տեսնելով որ չկրցաւ աղջկան մը յաղթել և իր փափաքին հասնիլ , քանի մը օրէն տրտմութիւնք փարատելու համար որսի ելաւ . և երբոր կառքով կ'երթար՝ յանկարծակի զիւահարեցաւ ու խոզի կերպարանք մտնելով կատաղութեամբ կառքէն վար ընկաւ և սկսաւ ինք զինքը խածնել , և անապատ անմարդաբնակ տեղեր քաշուելով՝ չէր ուզէր որ քովը մարդ մօտենայ . նոյնպէս նախարարներէն ոմանք ալ հարուածեցան՝ նոյնպիսի սպառիժներով :

Երբոր բոլոր Հայաստան սուգի ու տրտմութեան մէջ էր աս երկնառաք սպառիժներուն համար , և սարսափած չէին գիտեր ընելիքնին , օր մը հրեշտակ Աստուծոյ երեցաւ Տրդատայ Խոսրովի դուխտ քրոջը , և խնայուց իրեն որ ինչուան Անահայ որդին Գրիգորը խոր վերասէն չէլէ՝ չեն կրնար հոգւոյ և մարմնոյ բժշկութիւն ստանալ :

Աս տեսիլը ամենուն ծաղրելի երեցաւ . բայց երբոր երկու օրուան մէջ հինգ անգամ նոյն բանը կրկնուեցաւ , ան ատեն Օտաջնախարարը խաւրեցին որ երթայ Գրիգորը վերապէն հանէ (301) :

Անհաւատ ու հետաքրքիր մարդիկ անթիւ բաղմուծեամբ վերապին չորս դին ժողվուած կը սպասէին ան նոր տեսարանը տեսնելու . և ահա խսկոյն իրենց անհաւատութիւնը հաւատքի փոխուեցաւ , երբոր տեսան ու խմացան որ Գրիգոր՝ ան վերապին մէջ երկընցուցած չուանը բռնելով շարժեց , և տասնըչորս տարի անբարբառ անլուր մնացած ձայնը հնչեցուց թէ « Ողջ եմ » : Գուրս հանեցին զինքը , մէկէն բզբտած ու մբլտած հագուստները փոխեցին , սկսեալ մարմինը լուացին ու մաքրեցին . երբոր Վաղարշապատ կը բերէին , թագաւորն ու հարուածեալ նախարարները սրբոյն Գրիգորի դէմն ելան և բժշկութիւն կը խնդրէին . սուրբն Գրիգոր հոն մէկէն աղօթքի կեցաւ և զամէնքն ալ իրենց ախտերէն բժշկեց : Անկէ առաջ երթալով գնաց Հռիփսիմեան կուսանաց նահատակութեան տեղը . անոնց սուրբ մարմինները գիտակներով պատեց որ ինն օր բացօթեայ մնացեր էին առանց ապականելու : Վաթսուն օր միակերպ ամենուն քրիստոնէական կրօնքը քարոզեց , ու անկէ ետքը ան սուրբ կուսանաց համար մատուռներ շինել տուաւ , որոնց համար Տրդատ անձամբ լեռնէն մեծամեծ քարեր կը բերէր .

62
Խակ Աշխէն տիկինն ու Խոսրովիդուխա հող
և ուրիշ նիւթեր կը կրէին :

Աս բաներս ըմբռնելէն վերջը՝ նորէն
սուրբն Գրիգոր աղօթքի կեցաւ հարուա-
ծեալներուն համար որ բոլորովին բժշկուե-
ցան . որովհետեւ առջի անգամուն զգաստա-
ցեր էին , Խակ երկրորդ անգամուն մարմին
ներնուն ալլանդակութիւններն ալ անցան :
Ետքը սուրբն Գրիգոր ու Տրդատ դացին
միաբան մեհեաններն ու կուռքերը կործա-
նեցին , և ամէն տեղ քրիստոնէութիւնը
հաստատեցին . և սուրբն Գրիգոր Կեսարիա
երթալով Ղևոնդիոս սլաորիարգէն եպիս-
կոպոս ձեռնադրուեցաւ :

Երբոր Կեսարիայէն ետ կը դառնար ,
Դեմետր , Գիսանէ և ուրիշ շատ ջաստուած-
ներու կուստուններ կործանեց . և Վաղար-
շապատ դալով մկրտեց զՏրդատ , որ Յով-
հաննէս կոչուեցաւ : Վերջը շինեցին Էջ-
միածնայ տաճարը և ուրիշ շատ եկեղեցի-
ներ :

64
Ըն միջոցներուն հռովմայեցւոյ Կոս-
տանդիանոս Թագաւորն ալ սրբոյն Սեղ-
բեսարոսի ձեռքովը քրիստոնէայ եղած ըլ-
լալով , Տրդատ և սուրբն Գրիգոր Լու-
սաւորիչ հռովմ դնացին խնդակցութեան
համար . հոն շատ սլաաիւ գտան երկուքն
ալ Կոստանդիանոս Թագաւորէն և Սեղ-
բեսարոս սլապէն , ու մէջերնին սիրոյ և
բարեկամութեան գաշինք հաստատեցին
գրով . ետքը սուրբն Սեղբեսարոս Գրիգոր
Լուսաւորչին աթոռը սլաորիարգական ա-
թոռ անուանեց սլատուոյ համար :

Տրդատայ իր Թագաւորութենէն հեռա-
նալը լսելով Շապուհ Պարսկաց Թագաւորը,
յարմար ատեն սեպեց հայերէն վեճի
առնելու, անոր համար շատ զօրք ժողովեց
ամէն կողմէն, և հիւսիսային աղբերը գլր-
դուեց որ իրեն հետ մէկտեղ հայաստանի
միայ վազեն: Տրդատ հազիւ թէ հռով
մէն դարձաւ, տեսաւ որ ամէն գիաց սա-
շարեր են հիւսիսային աղբերը, որով ա-
ռանց աղէկ մը սպառաստուելու հարկա-
դրեցաւ սպառերազմի ելլելու, և յաղթեց
Սկիւթացոց Գեդուհոն զօրավարին որ
քաջութեան կողմանէ շատ անուանի էր:
Երկրորդ անգամուն սպառերազմելով Գեդ-
ուհոնն ալ սպաննեց, և այնպէս ուժով ի-
ջեցուց թուրը որ մէկ հարուածով երկու
կտոր ըրաւ զօրավարը ձիովը հանգերձ:

Տրդատ հիւսիսային աղբերը վանելէն
վերջը շատ սպառերազմներ ալ ըրաւ Շա-
պուհին հետ ու միշտ յաղթող գանուեցաւ,
ետքը հաշտութիւն ըրաւ հետը ու խաղա-
ղութեամբ Թագաւորեց:

Ինչպէս որ յայտնի է՝ բոլոր ան սպառ-
երազմներուն մէջ մեծ գործողութիւն ընողը
Տրդատ էր, որուն քաջութիւնը շատ բա-
նակներու տեղ կը բռնէր. և ինչպէս որ
սպառմութենէն յայտնի է՝ իրեն պէս կտրիճ
մարդ խիստ քիչ տեսնուեր է աշխարհքիս
մէջ. բայց աւելի զարմանալին աս է որ այս-
պիսի Թագաւոր մը քրիստոնէայ ըլլալէն
վերջը սքանչելի բարեպաշտութեամբ մը
զարգարուեցաւ, այնչափ որ անուղղայ և

զեղծ նախարարները համարձակ կը խրատէր որ հեթանոսական մոլութիւններէն ետ կենան: Բայց որովհետեւ ծանր է ճշմարտութեան ձայնին մօտիկ ընելը, անոնք ոչ միայն չզգաստացան, այլ նաեւ Տրդատայ գէմատեղութիւնին աւելցաւ, որով Տրդատ ալ զիրենք խրատելէն ձանձրացած՝ թագաւորութիւնը թողուց և Լուսաւոր չայ բնակած այրը քաշուեցաւ: Նախարարները քանի մը անգամ կանչեցին զինքը որ գայնորէն թագաւորութիւնը ձեռք առնէ. բայց երբոր Տրդատ յանձն չառաւ, թու նաւորելով մեռուցին զինքը յիսունովեց տարի թագաւորելէն վերջը, ու թսունը հինգ տարուան (341):

Տրդատայ անպարտելի ուժին հետ զարմանալի է հոգւոյն զօրեղութիւնը, անրնի ճելի արիութեան հետ հաւատքն ու ջերմեռանդն բարեպաշտութիւնը, ասէղ և պատկառելի գէմքին հետ ներողամիտ զիջողութիւնն ու հեղաբարոյութիւնը, քաջ պատերազմող բարուցը հետ բարեկարգութիւն ու շինութիւն սիրող հոգին. վեհանձնութեան հետ վսեմ խոնարհամտութիւնը, և ուրիշ ասոնց նման գեղեցիկ առաքինութիւններ: Խորենացին ալ տեսնելով որ Տրդատայ վայելուչ ու իրաւացի գովեստը համառօտ սրատմութեան մը մէջ ամբողջ բովանդակելը շատ դժուարին է, այսպէս կը ջանայ արգարացնել ինք զինքը, կամ թէ սանձել իր եռանդուն փափաքը զՏրդատ գովելու. « Պատմութեանց, կ'ըսէ, և ոչ գովեստից է ժամանակս »:

Որչափ որ հայրենասիրի մը սիրտը ու-
րախուժք կը լեցուի Տրդատայ և ուրիշ իրեն
սէս առաքինազարդ թագաւորներ ունե-
նալնուս վրայ, որ մեր արքունական թա-
գին վրայ մէյմէկ անգին ու անգիւտ ակունք
եղան, նոյնչափ ալ ան ուրախուժեան վրայ
սգաւոր քօղ մը կը ծածկուի՝ երբոր յիշէ
թէ այսպիսի ամենայն պատկառանաց ու
սիրոյ արժանի թագաւոր մը անանկ վերջ
ունեցեր է քանի մը անկարգ մարդկանց
պատճառաւ. քանի մը կ'ըսեմ, վասն զի
անկարելի է որ բոլոր ազգը միաբանած ըլ-
լայ աս դործողութեանս մէջ, որովհետեւ
չատ բարեպաշտ մարդիկ ու նախարարներ
ալ կային որ թագաւորին գեղեցիկ սկզբան-
ցը մասնակից ու դործադիր էին. բայց ամե-
սոս որ գէշերուն չարութիւնը ան դիպուա-
ծին մէջ ալ արդարնէրուն քաղցրութեամբը
զեղծաւ, որով և ան սոսկալի ոճիրը գոր-
ծեցին՝ իրենց անձանց յաւիտենական նա-
խատինք և ազգին անդարմանելի վնաս :
Աս իրաւ է որ ամէն ազգի մէջ ալ քիչ կամ
չատ թագաւորներ իշխաններ զոհ եղած են
հաւատոյ համար. և կամ մեծամեծաց կամքը
չկատարելնուն պատճառաւ. ուստի ասոր
նման քանի մը դիպուածի համար պէտք
է ազգը նախատել և ուրիշ ազգերէն աւելի
վար ու անարգ սեպել, և կամ առանձնա-
կանաց պակասութիւնը ընդհանուրի տա-
լով բոլոր ազգը ազգատեաց, տիրատեաց,
անօրէն կոչել. բայց փափաքելի էր որ մեր
ազգին խաղաղասէր ու խոհեմ կառավարու-

Թեանց պատմութեանը մէջ այսպիսի պար-
տաւելի գիպուածներ տմենին չգտնուէին :

ԳԼ. Ժ

ԽՈՍԻՐՈՒԹ, ՏԻՐԱՆ, ԱՐԶԱՆԻ Բ :

Որովհետեւ Տրդատայ որդին խոսրով եր-
կրորդ տկար և Թոյլ մարդ էր, չկրցաւ մե-
կէն Թագաւորութիւնը ձեռք առնել, ու-
իրեք տարիի չափ Թագաւորական աթոռը
պարսպ մնաց, որով շատ գէշ հետեանքնե-
րու պատճառ եղաւ : Այսին զի ոմանք քրիս-
տոնէութեանէ Թուլնալով՝ ուղեցին Ղուսա-
ւորչայ Թոռները սպաննել որպէս զի ու-
ղածնին ընէն . ասով սուրբ Արիստակէսը՝
որ Ղուսաւորչայ կրտսեր որդին էր՝ զերենք
յանդիմանելուն համար՝ սպաննեցին, սուր-
բըն Գրիգորիս որ Աղուանից կաթողիկոս և
Ղուսաւորչայ Թոռն էր՝ ձիու պոչի կապած
վազընէլով մեռցուցին, նոյնպէս նաև ըզ-
սուրբն Արթանէսը կ'ուղէին մեռցնել,
բայց անիկայ մէջերնէն անխառն անցնելով
ազատեցաւ :

Քաղաքական վիճակն ալ հոգեւորին պէս
մեծ խեղճութեան մէջ էր . վասն զի մէկ
քանի խռովարար և փառասէր նախարար-
ներ առէն գանելով սկսան իրարու հետ
կռուիլ պատուոյ և իշխանութեան համար,
որով իրարու ցեղն ալ բոլորովին ջնջեցին,
ինչպէս Բղնունիք, Մանաւազեանք և Որ-
դունիք ըսուած նախարարութիւնները :

Աղուանք ապստամբեցան, և Արշակունեաց
ցեղէն Սանատրուկ անունով մէկը ինքնա-
գլուխ թագաւորեց՝ Պարսից Շասուհ
թագաւորին օգնութեամբը. նոյնպէս նաև
Աղձնեաց բզեաշխը Բակուր ապստամբե-
ցաւ Պարսից օգնականութեամբը:

Նախարարներէն շատը տեսնելով աս ան-
կարգութիւնները, և թէ ասոնց վախճանը
ազգին կործանումն պիտի ըլլայ, միաբանե-
ցան մէջերնին և սրբոյն Արթանեսի քովը
Ժողովուեցան, խորհուրդ ըրին որ Կոստանդ
կայսեր օգնութեամբ թագաւոր դնեն ի-
րենց՝ ղխոսրով Բ: Ասբանիս համար նախա-
րարներէն երկու հոգի զնկեցին Կոստան-
դնուպօլիս, որ երթան Կոստանդ կայսեր
հաճութիւնը առնեն խոսրովը թագաւո-
րեցընելու համար: Կայսրը շատ հաւնեցաւ
հայոց հաւատարմութեանը ու մէկէն Ան-
տիոքոս անունով իր սլաւատան հազարա-
պետը շատ զօրքով խաւրեց, որ եկաւ խոս-
րովը թագաւորեցուց հայոց վրայ, ու ինքը
նորէն Պօլիս դարձաւ: Գլխաւոր նախա-
րարները միաբանելով մէջերնին՝ ամէն բան
կարգի դրին, ապստամբները ջնջեցին և
եկեղեցական բարեկարգութիւններուն ալ
հոգ ունեցան: Բայց որովհետև խոսրով
բնութեամբ տկար և անկարող մարդ էր,
ինչպէս որ ըսինք, Շասուհ և Սանատրուկ
որ արդէն գիտէին, գրգռեցին Հիւսիսային
ազգերը ու անոնց հետ հայաստանի վրայ
սկսան վազել: խոսրով նախ ինքը անձամբ
պատերազմի դնաց ու չարաչար յաղթուե-

ցաւ, անանկ որ թշնամիները ինչուան Վա-
ղարշապատ հասան. ան միջոցին եկան Վա-
հան և Բագարատ երևելի սպարապետնե-
րը, և մեծ ջարդ տալով վանեցին թշնամի-
ները:

Խոսքով ինը տարի թագաւորելէն վերջը
մեռաւ. տեղը յաջորդեց իր որդին Տիրան,
որ հօրմէն աւելի թոյլ եղաւ, և ամէն տե-
սակ անզգամութիւն ըրաւ: Սրբոյն Վըր-
թանեսի հետ մէկտեղ Պօլիս գնաց ու թա-
գաւոր պսակուեցաւ Կոստանդ կայսրէն.
և երբոր ինքը գեռ հոն էր՝ Շապուհ իր
Ներսէհ եղբայրը խաւրեց որ երթայ Հայա-
ստանի տիրէ: Արշաւիր կամսարական, ո-
րուն յանձնուած էր Հայաստանի պահ-
պանութիւնը, ուրիշ նախարարներու հետ
մէկտեղ գիմացը ելաւ ու ցրուեց բոլոր
Պարսից բանակը, թէպէտ և Հայերէն ալ
մեծամեծ նախարարներ մեռան: Տիրան
թագաւոր պսակուած Հայաստան գար-
ձաւ, բայց իրեն անկարգ դործողութիւն-
ներովը անուճը և արքունական ծիրանին
արատաւորեց: Ընդդէմ իրեն դաշանցը և
երդմանը որ ըրեր էր Շապուհի հետ՝ Յու-
լիանոս ուրացողին օգնեց որ Պարսից դէմ
պատերազմի կ'երթար, և անոր խաւրած
պատկերը՝ որուն վրայ Յուլիանոսի գէմքը
քաշուած էր, երբոր կ'ուղէր մայր եկե-
ղեցւոյն մէջ կախել, սուրբն Յուսիկ ան
պատկերը ձեռքէն յափշտակեց ու ոտքին
տակը առնելով կտոր կտոր ըրաւ: Բայց
Տիրան փոխանակ խրատուելու այնչափ ծե-

ծել տուաւ սուրբ հայրապետը՝ որ ծեծի
ատեն մեռաւ. նոյնպէս խղճել տուաւ նաև
Դանիէլ ասորի սուրբ ծերունին՝ զինքը
խրատելուն համար: Աս անգթութիւններս
ընելէն վերջը տնով տեղով ջնջեց Ռշտու-
նեաց ցեղը. վասն զի Տիրանին հրամանովը
Զօրայ Ռշտունեաց նահապետը որ Յու-
լիանոսին օգնութիւն գնացեր էր մասնաւոր
գնդով, տեսնելով Յուլիանոսի անօրէնու-
թիւնները բոլոր զօրքովը փախեր էր քո-
վէն. Տիրան ալ Յուլիանոսին կամքը կատա-
րելու համար՝ ջնջել տուաւ Ռշտունեաց
նախարարութիւնը, և միայն մէկ տղայ մը
ազատեցաւ որ գայեակները փախուցին:

62 m

Երբոր Յուլիանոս Պարսկաստան պատե-
րազմի մէջ վերաւորուելով սատկեցաւ, Շա-
պուհ Տիրանայ ըրած խարդախութե՛ վրէժն
ուզեց առնուլ. ուստի բարեկամութիւն
ձևացընելով կանչեց զինքը Պարսկաստան
ու աչուըները կուրցուց՝ տասնըմէկ տա-
րի թագաւորելէն վերջը: Շապուհ վախ-
նալով որ չըլլայ թէ հայերը սաստիկ սրգո-
ղին Տիրանայ աչքերը փորելուն համար,
մէկէն անոր Արշակ որդին հօրը տեղը թա-
գաւոր դրաւ, որ ան ալ հօրը պէս և աւելի
անկարգ և անօրէն կեանք ունեցաւ (363):

62 p

Թէպէտ և աս միջոցներուս ետեւէ ետեւ ան-
պիտան թագաւորներ ունեցեր ենք, բայց
Աստուած բոլորովին երեսէ չձգելով Հայա-
ստանը՝ ան անզգամ թագաւորներուն տե-
ղը այնպիսի հայրապետներ տուաւ որ թա-
գաւորաց ընելու օգուաններն ու բարեկար-

գուլթիւնները իրենք կ'ընէին, աղգին խեղ-
ճուլթեանը կ'օգնէին և վշտակից կ'ըլլային,
ըլլալու չարիքները ըստ կարի կը խափա-
նէին, զեղծմունքներն ու անկարգուլթիւն-
ները կ'արգիւէին, վերջապէս աղգին հո-
գևոր և մարմնաւոր պիտոյքը կը հոգային,
ինչուան նաև թշնամեաց բարկուլթիւնը ի-
ջեցուցին՝ միջնորդ ըլլալով հայոց թագա-
ւորին և օտար թագաւորաց մէջ: Աս սուրբ
հայրապետաց մէջ գլխաւորն է Մեծն Ներ-
սէս որ անթիւ օգտակար բարեկարգու-
լթիւններ ըրաւ հայաստանի մէջ, աղքա-
տանոցներ, հիւանդանոցներ և դպրատուն-
ներ բացաւ, և անոնց համեմատ կարգեր
դրաւ. իսկ Արշակ ընդհակառակն ան-
փոյթ ըլլալով աս բարեկարգուլթիւննե-
րուս՝ արգելք ալ եղաւ անոնց գործա-
դրուլթեանը, որով մեծամեծ մնասներու
և գրեթէ թագաւորուլթեան կործանմանը
պատճառ եղաւ. ուստի չենք կրնար չափ-
սոսալ որ այսպիսի անպիտան թագաւոր-
ներ յաջորդաբար հայոց դահը ելլելով
պղծեցին զանիկայ ու խարխալեցին որ այն-
չափ քաջ, առաքինի և խելացի թագաւոր-
ներով անուանի եղեր էր ու աղգին ուրա-
խուլթեանը պատճառ:

Երբոր Աղղենտիանոս դեմսական խաւրեց
Արշակայ որ Պարսից հարկ տալը դադրե-
ցնէ, Արշակ դեմսականները նախատելով
վաւրեց, և հարկ տալը դադրեցուց: Աս
բանիս վրայ սաստիկ բարկացաւ Աղղեն-
տիանոս, ու Արշակին Տրդատ եղբայրը՝

որ քովը պատանդ կեցած էր՝ մեռցրնէլ տուաւ, ու թէոգոս սպարապետը շատ զօրքով Արշակայ վրայ խաւրեց : Արշակ աս բանէս սարսափած՝ աղաչեց սրբոյն Ներսէսի որ միջնորդ ըլլայ թէոգոսին ու կայսեր բարկութիւնը իջեցընէ : Երբոր լսեց Աղղէնաթիանոս սրբոյն Ներսէսի միջնորդութիւնը՝ սիրտը հանդարտեցաւ և փաստ մը չըրաւ Արշակայ . իսկ Տրդատայ որդւոյն Գնէլին հիւպատոսութեան պատիւ տուաւ շատ ալ ընծաներ՝ իր հօրը անիրաւ տեղը սպաննուելուն համար : Աս բանիս սատարիկ նախանձեցաւ Տիրիթ Տիրանին թուը՝ ու առթի մը կը սպասէր որ աս իրեն նախանձու ատելութիւնը յագեցընէ : Երբոր Գնէլ իր պապուն քովը գնաց որ Առաջաւանը կը նստէր, պատմեց՝ իր հօրը Տրդատին թշուառ մահը՝ որուն վրայ խիստ շատ ցաւեցաւ Տիրան . և ուղեւով իր թուը մխիթարել, որով և ինքն ալ մխիթարուիլ, բոլոր իրեն ունեցած ժառանգութիւններն ու կալուածներն ալ Գնէլին տուաւ . ասով աւելի զայրացաւ Տիրիթին նախանձը, մանաւանդ երբոր Փառանձեմն ալ իրեն կին առնելով թագաւորաւայել հարսնիք ըրաւ, որով շատ մեծամեծներու հաճոյ ըլլալով անոնց սիրելի եղաւ : Տիրիթին համար շատ զօրաւոր սրտոճառ եղան ասոնք Գնէլայ կեանքը կտրճեցընելու համար, ուստի Ալարգան անունով Մամիկոնեան նախարարի մը հետ միացած՝ Գնէլին վրայ ամբաստանութիւն ըրին Արշակայ առջև

Թէ Գնէլ կ'ուզէ Թագաւորել Հայոց վրայ, անոր համար ետեւէ է նախարարներուն սիրտը իրեն քաշելու որուն համար ամենայն ջանք կ'ընէ կ'ըսէին: Արշակ որ առթի կը սպասէր, Այրարատայ գաւառէն վաճառել տուաւ Գնէլը, աս բանիս խիստ նեղանալով Տիրան յանդիմանութեան Թուղթ մը գրեց Արշակայ. Արշակ ալ անգգամութեամբ ծածուկ խղճել տուաւ Տիրանը:

Անգամ մը Արշակ Վարդանայ ու Տիրի Թի հետ Ծաղկոտն ըստած լեռան քովերը որսի ելեր էր. երբոր Արշակ կը սրածէր որսերուն ու տեղոյն գեղեցկութեանը, Տիրի Թ ու Վարդան սկսան վար զարնել, ըսելով Թէ Գնէլին որսի անտառին քով բան մը չէ: Մէկէն Արշակայ նախանձը շարժեցաւ և ուզեց հոն որսի երթալ. շուտով Թուղթ մը գրեց որ ամէն բան պատրաստ ըլլայ, ու ինքն ալ անգանգալ ետեւէն ճամբայ ելաւ որ եթէ պատրաստ չգտնայ զինքը, իբրև յանցաւոր սպաննել տայ. երբոր եկաւ ու տեսաւ որ ամէն բան պատրաստ է, ձայն չկրցաւ հանել, բայց նախանձը աւելի շարժելով ծածուկ ապրսպրեց Վարդանայ որ նետով սպաննէ, ան ալ մէկէն կատարեց. ետքը իրեքը մէկէն սկսան լաց ու ողբ ձևացընել իբրև Թէ դիպուածով եղած ըլլայ. վերջը մեծահանգէս յուզարկաւորութիւն ըրին զուրիշները խաբելու համար, բայց անօգուտ. վասն զի ամէնքը իմացան ու սուրբ Ներսէս խսափւ յանդիմանեց Արշակը և նզովեց զինքը ու իրեն

գործակիցները աս անդգամութե համար :

Հասպուհ Յունաց վրայ պատերազմի էր թալու ատեն կերակուր ուզեց Տիգրանա կերտ քաղաքին բնակիչներէն . անոնք դռները գոցեցին ու արհամարհեցին զինքը . ուստի Հասպուհ Յունաց հետ ունեցած պատերազմը լինցնելով ետ դառնալու ատենը՝ առաւ Տիգրանակերտը ու մեծ ջարդ տուաւ քաղաքացւոց , մնացածներն ալ գերի բրաւ :

Նոյն միջոցներուն Արշակ ալ քաղաք մը շինեց իր անդգամութեանը յիշատակ , և ահունը Արշակաւան դրաւ . և որպէս զի քաղաքին բնակիչները շատնան՝ հրաման հանեց որ եթէ յանցաւոր մը փախչի հոն , պատժէ ազատ ըլլայ . աս պատճառաւ ամէն ատակ անդգամներով լեցուեցաւ քաղաքը՝ ուստի բոլոր նախարարները միաբան բողոքեցին Արշակայ որ աս բանիս դարման ընէ . բայց երբոր անիկայ մտիկ չըրաւ , օգնութիւն կանչեցին Հասպուհ Պարսից թագաւորը որ գայ իրենց հետ միաբանի Արշակաւանը կործանելու համար . Արշակ երբոր լսեց աս բանս՝ վրաց ասպաւինեցաւ : Ան միջոցին որ Արշակ վրացւոցմէ օգնութիւն առնելու գնացեր էր , նախարարները տիրեցին Արշակաւանին ու բոլոր մէջի բնակիչը թրէ անցուցին բաց՝ ի կաթընկեր տղոցմէ՝ որ սրբոյն Ներսէսի աղաչանքովը ազատեցան :

Արշակ վրացւոց օգնութեամբը նախարարներուն վրայ պատերազմի ելաւ ու եր-

կու տարիի չափ սլատերազմելով՝ երկու կողմանէ ալ շատ մարդիկ ջարդուեցան : Ահա այսպիսի անպիտան թագաւորի մը ըրած յիշատակի արժանի դործողութիւնները ասոնք են , որ բոլոր խռովութեանց , անիրաւութեանց սլատճառ եղաւ :

Երբոր Արշակ նախարարաց հետ կը սլատերազմէր, Աղէս կայսրն ալ լսած ըլլալով որ Արշակ օգնէր է Շապուհին , նորէն թէոգոսը շատ զօրքով վրան խաւրեց : Արշակ երբոր տեսաւ թէոգոսի դալը բոլորովին անճրկեցաւ և նորէն սուրբ Ներսէսի ապաւինեցաւ որ աս բաներուս դարման տանի . ան պանչելի ու հայրենասէր անձն ալ գնաց շատ դժուարութեամբ հաշտեցուց նախարարները թագաւորին հետ , և վերջը թէոգոսի բարկութիւնը իջեցուց սլատանդ տալով Արշակայ Պատ որդին . իսկ ինքը սուրբն Ներսէս թէոգոսի խորհրդովը Ստամպուլ գնաց Աղէսին բարկութիւնն ալ հանգարտեցընելու համար . բայց Աղէս արիտեան ըլլալով մէկէն սուրբ Ներսէսը քշել տուաւ : Արշակ երբոր լսեց սրբոյն Ներսէսի քշուիլը նորէն իր առջի ընթացքը սկսաւ բռնել : քանի մը նախարարներ անիրաւ տեղը սպաննել տուաւ , Վամսարականաց ցեղը բոլորովին ջնջեց , բայց ի Սպանդատէն որ իր տղոցմովը փախչելով ազատեցաւ : Նախարարները աս բաներս տեսնելով առթի մը կը սպասէին որ Արշակայ չարեացը վրէժը հանեն , ուստի նոյն միջոցներուն Շապուհ սլատերազմ բա-

ցած ըլլալով Արշակայ դէմ, նախարարները միաբանեցան Պարսից հետ ու այնչափ նեղը խոթեցին զԱրշակը որ անձնատուր եղաւ, ու Շապուհ ալ զինքը Անյուշ ըսուած բերդը խաւրեց (380) :

Հազիւ թէ ազգը Արշակայ բռնութիւններէն խաղըսեցաւ, ահա անոր տեղը ելաւ ուրիշ ազգատեաց մը՝ ազգին հիմը քանդող ու մնասակար, որ է Մերուժան Արծրունեաց նախարարը. որ սնափառութեամբ կ'ուզէր Հայոց թագաւոր ըլլալ. աս պատճառաւ հաւատքը ուրացաւ և Պարսից կրօնքը ընդունեցաւ, որպէս զի անոնց օգնութեամբը թագաւորէ. ուստի Արշակայ բռնութիւնն վերջը ասիկայ շատ զօրքով Հայաստանի վրայ եկաւ, ու մեծամեծ մնասնէր հասցուց ազգին, շատ քաղաքներ աւրեց աւրշտըկեց ու անապատ դարձուց : Արշակ աս բաներս լսելով և յուսահատելով իր վիճակէն, անգամ մը կերակուր ուտելու ատեն զարկաւ մեռցուց ինք զինքը : Այսպիսի թշուառութեամբ կորսուեցաւ գնաց, առանց բարի յիշատակ մը թողլու՝ որուն մահուանը վրայ և ոչ մէկը լացաւ. ուրեմն տես թէ որչափ տարբերութիւն կայ ան թագաւորին մէջ որ մեռնելովը բոլոր աշխարհք սուգի և ողբի մէջ կը ձգէ, և անոր՝ որուն մահուանը վրայ կ'ուրախանան աւելի քան թէ կը տրտմին :

ԳԼ. ԺԱ

Մերո՞թան Արժրունիին ըրած անպատճառութեան
ներն ու մահը . Պապայ և Վարապետայայ լափա
նորէլը :

Հապուհ ուղեւոր որ Հայաստանի մէջնո
րէն կուտաւաշտուծի խոթէ, խոտաւաշտ Մե
րուժան Արծրունիին որ եթէ կարենայ ա
ռաջ տանիլ աս բանս, զինքը Հայոց թագա
ւոր կը դնէ . ուստի բազմութիւն զօրաց և շատ
մոգերով Հայաստան խաւրէց որ երթայ
խոտաւաշտը արդեամբք 'ի գործ դնէ : Մե
րուժան բռնութիւն Հայաստան մտաւ և շատ
մարդ նահատակեց, եկեղեցիները կու
տուն շինեց, բոլոր Յունարէն գրով գրա
նուած գրքերը այրեց և արգիլեց որ Յու
նարէն չսորվին : Աս բաներս լսելով սուրբ
Ներսէս որ աքսորանքէն դառնալով գեռ
Ստամպոլ էր, աղաչեց Թէոդոս կայսեր
որ Պապը թագաւոր դնէ Հայոց վրայ և
Հայաստան խաւրէ, որպէս զի քրիստո
նէութիւնը պաշտպանէ Պարսից և Մերու
ժանայ դէմ . Թէոդոս ալ զիջանելով սրբ
բոյն Ներսէսի աղաչանացը կատարեց իրեն
խնդիրքը օգնական տալով Տերենտիանոս
զօրավարը : Մերուժան լսելով Պապայ գալը
մէկէն Պարսկաստան փախաւ հրաման տա
լով որ նախարարաց կանայքը բերդերէն
կախեն . աս երբոր տեսան նախարարները
կատղեցան ու բերդերուն վրայ վազելով

տիրեցին անոնց ու մէջի Պարսիկ պահապանները ջարդեցին : Մերուժան նորէն այլ և այլ ազգերէ զօրք ժողոված վազեց Հայաստանի վրայ . նոյնպէս նաև Տերենտիանոս ալ շատ զօրք ու շատ պատերազմական գործիքներ բերել տուաւ Ադդէ զօրավարին հետ մէկտեղ Պօլսէն : Երբոր պատերազմը պիտի սկսէր , սուրբ Ներսէս Նսրատ լեռան վրայ ելաւ ու բազկատարած սկսաւ աղօթել պատերազմին յաջողութեանը համար . և որովհետև արեւը Հայոց բանակին դիմացէն էր և զիրենք կը նեղէր՝ սրբոյն աղօթքովը ամպ մը եկաւ ու արեւը ծածկեց . նոյնպէս նաև հով մը ելլելով Պարսից նետերը իրենց վրայ կը դարձնէր : Ասով սիրտ առած Հայերը սկսան կատաղաբար ջարդել Պարսիկները , ու Սսրանդարատ Կամսարականը մէկ զարնելով սպաննեց Ղեկաց Շերդիր Թագաւորը որ արդէն առիւծի պէս մարդ մը ըլլալով , և չորս դին ալ կտրիճ զինուորներով սլաշարուած անհնարին ջարդ կուտար Հայոց բանակին : Նոյնպէս նաև Մուշէղ Մամիկոնեանը Պարսից Կարէն քաջ սպարապետը սպաննեց ուրիշ շատ քաջութիւններ ընելով :

Պատերազմին տաքցած միջոցները Մերուժանին ձին վիրաւորուելով չկրցաւ Պարսից զօրաց հետ փախչիլ ու ետև մնաց . աս բանս տեսնելով Սմբատ Բագրատունին ետևէն վազեց ու հասնելով բռնեց ու կ'ողէր բանակը բերել . բայց երբոր մտածեց որ եթէ սուրբ Ներսէս իմանայ գլխով

վրան կ'արձրկէ զինքը, ուզեց հոն սպաննել և չորս գին նայելով տեսաւ որ հոն մօտիկները վրանաբնակ գնչուներ կրակ վառած միս կը խորովէն շամփուրով. ուստի քովէր նին մօտենալով՝ կըորցուց շամփուրը ու կրակի պէս տաքցընելով Մերուժանայ գլուխը դրաւ՝ ըսելով, « Որովհետեւ կ'ուզէիր հայոց թագաւոր ըլլալ, ահա ես կը պատկեմ զքեզ, իմ հայրենական իշխանութեամբս » ու այն պէսով սատկեցաւ : Ահա աս է աղգատեաց, փառամոլ ու շահասէր մարդուն վախճանը, որուն ասկէց աւելի գեղեցիկ փոխարէն չէր կրնար գտնուիլ իր անթիւ չարեացը համար, և ոչ ասկէ աւելի արժանավայել թագով պսակուիլ (381) :

Երբոր այսպիսի փառաւոր յաղթութեամբ լմնցաւ պատերազմը, Պապ շատ ընծաներով Յունաց զօրքը ետ խաւրեց, և Տերենտիանոսի ալ շատ պարգևներ տալով, հայաստանի մէջ բնակեցուց : Իսկ սուրբ Ներսէս նախարարները և թագաւորը մէկ տեղ ժողովելով զամէնքը յորդորեց որ աստուածապաշտութեամբ կեանքերնին անցընեն, թագաւորին հաւատարիմ ըլլան, ու թագաւորն ալ զիրենք հօր պէս արդարութեամբ խնամէ ու պահպանէ : Այսպէսով քիչ մը խաղաղացաւ աշխարհքը և Պապ քանի մը նախարարներուն իրենց քաջութեանցը համեմատ պարգևներ ու պատիւներ տուաւ :

Աս խաղաղութիւն զինադադարումը ամսոն որ երկար չտևեց. վասն զի Պապ թէ-

պէտ և արտաքուստ լաւ կը ձեանար, բայց ծածուկ անկարգ ու անառակ կեանք կ'անցնէր. աս բաներուս համար սուրբն Ներսէս միշտ կը խրատէր զինքը. բայց Պապ ձանձրանալով անոր սքանչելի խրատներէն ծածուկ թոյն տուաւ ու զրկեց զհայաստան ան հրաշալի և սքանչելի հօրէն, որուն հայրագութ խնամոցը կը վկայէին մարդկանց հետ նաև անբան անասուններն և անշունչ արարածները : Պապ աս անօրէնութիւնս ընելէն ետքը իրեն ախտերովը և ամբարտաւանութեամբ կուրցած ուղեց Թէոդոս կայսրէն ասպատամբիլ. ուստի Տերենտիանոսը հայաստանէն վռնուեց ու սկսաւ պատերազմի պատրաստուիլ. բայց Թէոդոս շատ զօրք և հրաման խաւրեց Տերենտիանոսին որ Պապայ հետ պատերազմի, որ բռնեց զինքը և շղթաներով կապած Պօլիս Թէոդոսին գիմացը հանեց : Թէոդոս ալ հրամայեց որ սակրով գլուխը կտրեն իրեն վատութեանցը փոխարէն, իրեք տարի թագաւորելէն վերջը :

Պապայ տեղը Մեծն Թէոդոս Վարազդատ արշակունի իշխանը հայոց թագաւոր դրաւ, որն որ խիստ շատ քաջութիւններ բերած էր ոլիմպիական խաղերու մէջ, և ամէն տեղ իրեն քաջութեան անունը հռչակուած էր : Գլխաւոր քաջութիւնները որոնք կը սլառմէ Խորենացին ասոնք են. Թէասարոնի մը մէջ քանի մը առիւծներու դէմ ելլելով յաղթեց անոնց ու սպաննեց : Անգամ մը երբոր Լոնգորբարացւոց

դէմ պատերազմի գացեր էր, ինքը մինակ
հինգ Լոնգոբարտացիի դէմ մենամարտու-
թեան ելաւ. հինգն ալ հոն ետեւէ ետեւ
սպաննեց ու ինքը չմնասուեցաւ. դարձեալ
ուրիշ անգամ մ'ալ վազեց կատաղաբար
բերդի մը վրայ, ու այնպիսի արագութեամբ
և յաջողութեամբ պատերազմեցաւ որ քա-
նի մը վայրկեանի մէջ բոլոր պարսպին վրայի
եղած պահասականները նետով սպաննեց,
որոնք տասնըեօթը հոգի էին: Աւերջի բայց
գրեթէ ամենէն մեծ քաջութիւնը աս եղաւ՝
որ երբոր Թագաւորութիւնը առած Յու-
նաց զօրքով հայաստան կուգար, Ճամբան
Ասորի աւազակներու հանդիպեցաւ, որոնց
ետեւէն վազելով հալածեց զիրենք. անոնք
երբոր նեղը մտան, Եփրատ գետէն անցնե-
լով վրայի կամուրջի տեղ գրուած գերանը
գետը ձգեցին: Արագզգատ կատղեցաւ աս
բանիս և անանկ ուժով ցաթկեց գետին վը-
րայէն, որ կարծես թէ սաստիկ բռնութիւն
ձգուած մեծահասոր քարի մը պէս մէկ ման-
երկրորդի մէջ գետին անդիլի կողմը ինկաւ,
որուն լայնութիւնը քսանութրկու կանգնա-
չափ էր. երբոր տեսան աս բանս աւազակ-
ները մէկէն զէնքերնին ձգեցին ու անձնա-
տուր եղան: Արագզգատ Թագաւորութիւնը
առնելէն վերջն ալ շատ քաջութիւններով
բոլոր թշնամիները վախցուց. բայց քանի մը
տարիէն չկրնալով Յունաց զօրավարներուն
ամբարտաւանութեանը դիմանալ ուզեց
Յոյներէն ապստամբիլ և Պարսից հարկա-
տու ըլլալ. բայց երբոր իմացաւ Թէոդոս

կայսրը Պօլիս կանչեց զինքը . ան ալ յուսալով որ եթէ անձամբ երթայ կրնայ ինքզինքը արդարացընել ելաւ գնաց . բայց թէոգոս առանց երեսն ալ տեսնելու թուլիս կղզին քշեց , չորս տարի թագաւորեւէն վերջը :

ԳԼ. ԺԲ

Արշալի Գ , Վաղարշալի Բ , Խոսրով Գ , Վաղարշապուհ :

Թէոգոս տեսնելով որ Հայոց թագաւորները կ'ապստամբին իրմէ , մտածեց որ երկու թագաւոր գնէ , որպէս զի չկարենան մէջերնին միաբանելով ապստամբիլ : Ուստի Պասպայ երկու տղաքը Արշակը ու Վաղարշակը թագաւորեցուց Հայոց վրայ : Արշակ Դուին նստեցաւ ու Վաղարշակ Երիզա , որ տարի մը չթագաւորած մեռաւ : Իմանալով Հապուհ որ Մեծն Թէոգոս մեռեր է , ու տեղը Արկադէոս որդին յաջորդէր է , որ տկար մարդ մըն էր , ուզեց հաշտութիւն ընել որպէս զի Հայաստանին մէկ մասն ալ Պարսից հարկատու ըլլայ . ուստի որոշեցին որ արեւմտեան մասը Յունաց հարկատու ըլլայ և արեւելեանը Պարսից . ան պատճառաւ Արշակ , որ արեւելեան մասին թագաւոր էր , չուզեց անհաւատ Պարսից տակն ըլլալ , արեւմտեան կողմը եկաւ , աթոռը Երիզա քաղաքը դրաւ , հետն ալ Հատ նախարարներ մէկտեղ եկան իրենց կալուածները թողլով :

Հապուհ իր մասին վրայ թագաւոր դրաւ
խոսքով երրորդը, և Արշակայ հետ գնա-
ցող իշխաններուն ալ թուղթ գրեց, յոր-
գորելով որ դառնան գան, և թէ իւրաքան-
չիւրին իրեն կը դարձնէ առջի ունեցած
կալուածները, աս սլաոռառաւ նախարար-
ներէն շատը նորէն ելան գնացին Պարսից
մասը՝ բաց ՚ի մէկ քանիէն: Ասոնք երթա-
լու առեւնին Արշակայ գանձերն ալ կողոպ-
տեցին՝ խոսքովու տարին. Արշակ դեսպան
խրկեց խոսքովին որ գանձերը ետ դարձնէ.
բայց երբոր անիկայ չառաւ, պատերազմ
բացուելով մէջերնին՝ շատ արիւնհեղուծի
ըլլալէն ետքը Արշակ սաստիկ յաղթուեցաւ
և Երզնկայ դառնալով հիւանդացաւ ու մե-
ռաւ՝ հինգ կամ եօթը տարի թագաւորելէն
վերջը:

Կայսրը յոյն կոմս մը դրաւ Արշակին
տեղը. անոր համար նախարարները բար-
կանալով խոսքովին մասը գացին. և խոս-
քով խոստանալով կայսեր Յունաց մասին
հարկն ալ տալու՝ ան մասին ալ թագաւո-
րութիւնը ինքը առաւ ու բոլոր Հայաստա-
նի տիրեց: Բայց քանի մը նախարարներ
մասնաւոր թշնամութիւն ունենալով խոս-
քովու հետ, անխեղութեամբ յարմար ա-
տենի մը կը սպասէին որ փնաս մը հասցընէն
խոսքովու. ուստի երբոր Ասպուրակէս կա-
թողիկոսին մեռնելէն վերջը մեծն Սահակ
Պարթևը կաթողիկոս դրուեցաւ, գնացին
ասոնք ամբաստանութիւն ըրին Հապհոյ
թէ Հայերը կ'ուզեն ապստամբիլ, և ահա՝

ասոր նշան՝ առանց Պարսից Թագաւորէն
հրաման առնելու կաթուղիկոս գրին: Շա-
պուհ հաւտաւով աս բանին՝ դեսպան խը-
կեց խոսքովու որ իրեն գայ. բայց խոսքով
յանդիմանեց դեսպանները և բանի տեղ
չսեպեց Շապուհի հրամանը: Շապուհ աս
բանին վրայ շատ նեղացած՝ իր Արտաշիր
որդին շատ զօրքով հայաստանի վրայ խրկեց:
Խոսքով յուսահատած՝ ելաւ Արտաշիրին
գնաց, որ շղթաներով կապեց զինքը ու տե-
ղը անոր վառմէապուհ եղբայրը Թագաւոր
գրաւ. զսուրբն Սահակ կաթուղիկոսու-
թենէ ձգեց, և Գաղաւոն նախարարը՝ որ
ան ատենները խիստ երեւելի էր՝ խարդա-
խութեամբ քովը կանչելով բռնեց ու շղ-
թայի զարկաւ: Նոյն իրիկունը Գաղաւոնին
եղբայրը Շաւարշ և Պարգե Ամատունին
եօթը հարիւր կորիճ մարդիկներով գնացին
որ խոսքովն ու Գաղաւոնը ազատեն, բայց
գժբաղդութեամբ հնարքին չյաջողելով՝
հարկադրեցան Պարսից հետ սլատերազմե-
լու. իրաւ է որ իրենց քիչուորութեանը
համեմատ՝ շատ կոտորածներ ըրին Պարսիկ-
ներէն, բայց ամսոն որ Շաւարշ մեռաւ,
Պարգեն աւբռնուելով Արտաշիրն գիմացը
տարուեցաւ, որ հրամայեց կաշին տիկ հա-
նել. իսկ զխոսքով Պարսկաստան տանելով
Անյուշ բերդը գրաւ և գիմացը կայնեցուց
Պարգեին կաշիէ տիկը: Ահա բարբարոսու-
թեան դառն սպուղներէն մէկը (392):

Վառմէապուհ իր եղբօրը տեղը յաջոր-
դելով, ուսումնասէր ու հանգարտաբարոյ

և խոհեմ բնութեամբը մեր անուանի թագաւորներէն մէկը եղաւ, թէպէտ և քաջութեան կողմանէ մասնաւոր բան մը չունի: Ըստ ամենայնի Պարսից հպատակութիւն ցուցընելով՝ սիրելի եղաւ Պարսից Վռամ կրման թագաւորին, անոր համար կրման ուղելով Վռամշապուհին հաճոյական բան մը ընել՝ խոստովը Անյուշ բերդէն հանեց ու պատուով կը սրահէր: Վռամշապուհ ասանկ խաղաղութեամբ և հանգարտութեամբ քսանուերկու տարի թագաւորելէն վերջը մեռաւ, իր բարի անուանը յիշատակ կանգնելով՝ ազգասիրաց սրտին մէջ երախտագխտութեան անմահական արձանը:

Վռամշապուհ գեղեցիկ արդիւնքներէն մէկն է իր ուսումնասէր բարբը, որ հայաստանի ուսմանց ոսկեգարեան տաճարին ոսկեձոյլ սիւններէն մէկն եղաւ Սահակայ, Մեսրոպայ ու խորենացոյն հետ: Իր ատենը գտնուեցան մեր գեղեցկահիւս երկնապարգև գրերը, իրեն հովանաւորութեամբն ու եռանդեամբը ան գրերուն արդիւնքը երևցաւ, որով այնպիսի սքանչելի գրաւորական ճոխութեան ժառանգորդ եղանք: Վռամշապուհ միայն գործակից, քաջալերիչ ու օգնական եղաւ, իսկ մէկաշնոնք գործի և արդիւնք, որով կ'իմացուի թէ որչափ աւելի երախտագէտ պիտի ըլլանք անոնց որ այսպիսի անհամեմատ բարեաց պատճառ եղան, և առանձինն հայկական տառից գիւտովը, որ ասանկ հրաշալի կերպով եղաւ:

Վառաձայնոյ թագաւորութեան ժամանակը մեծ անուն հանած էր Մեսրոպ վարդապետը Տարոն գաւառէն իրեն սրբութեամբն ու խմաստութեամբը, և մեծին Ներսէսի աշակերտն ըլլալով՝ անոր հայրենասիրութեան ու բարերարութեան հոգին զգեցած էր: Երբոր ինքն որ անապատը քաշուած կը ճգնէր, լսեց սրբոյն Սահակայ համբաւը, քովը եկաւ ու վարդապետութեան պատիւ առնելով անկէ՝ սկսաւ ամէն տեղ քարոզութիւն ընել քանի մը աշկերտներով, և ետեւէ ըլլալ գիտութիւնները ծաղկեցընելու. բայց տեսնելով մեր ազգին յատուկ գիր չունենալուն փաստերը և անով ուսմանց յառաջանալուն դժուար ըլլալը, երկուքը միաբան սկսան ետեւէ ըլլալ գիր գտնելու. բայց շատ աշխատէին ետքը երբոր մարդկային հնարքներէ յոյսերնին կը տրեցին՝ աղօթքի ասպաւինեցան: Սուրբն Մեսրոպ քանի մը աշկերտներով ելաւ Եգեսիա գնաց՝ Պղատոս անունով մեծանուն փիլիսոփայի մը քով որ շատ հռչակուած էր աս տեսակ բաներու ճարտար ըլլալուն համար. բայց յոյսը պարաս կըլլելով, անկէ Սամուսատ գնաց՝ հռութանոս անունով ուրիշ փիլիսոփայի մը քով, որ նոյնպէս ան ալ մեծ անուն ունէր. բայց անօգուտ եղաւ ան ճամբորդութիւնն ալ, որովհետեւ լոյս մը չկրցաւ առնել իր խնդրոյն վրայ: Տեսնելով սուրբն Մեսրոպ աս դժուարութիւնները՝ նորէն Աստուծոյ առջև տարածեց իր սրտառուչ մաղթանքները, և ահա

յանկարծ տեսիլք մը տեսաւ, որով սրտին մէջ տագնաորուեցան աստուածապարգեւ լեզուին գրերը, տեսիլքն որ անցաւ՝ սուրբն Մեսրոպ գրեց տառերը ու փորձեց տեսաւ որ լեզուին բոլոր յաակուածեանցը յարմար էին, ան գրերը կարգի դնելով մեր այբուբենիքը ձևացուց։ Աս գրերով հայերէն առաջին գրուածքը եղաւ՝ Սողոմոնի Առակաց գրքին թարգմանութիւնը, որ երբոր տեսաւ ըստ ամենայն մասանց յաջողած՝ առաւ մեծ ուրախութեամբ հայաստան բերաւ։ Մէկէն թագաւորը սրբոյն Սահակայ և սրբոյն Մեսրոպայ հետ միաբան, գալրոցներ ու արհեստանոցներ բանալ տուաւ և մեծ ջանք ունեցաւ անոնց յառաջադիմութեանը, որով քիչ միջոցի մէջ ամէն բան առաջ երթալով, ունեցաւ հայաստան ալ թէպէտ սակաւատե՝ բայց գեղեցիկ ոսկեգար մը՝ իր գրականութեանը պարծանք։

Որովհետեւ Առամշապուհին որդին Արտաշէս դեռ ազատիկ էր, նախարարները խնդրեցին Յազկերտէն որ Ղսոսրով երբոր գը նորէն իրենց թագաւոր նստեցնէ, բայց խոսքով հազիւ թէ տարի մը թագաւորեց՝ մեռաւ, և նորէն հայաստան տակն ու վրայ եղաւ, այնպէս որ ինչուսն թագաւորութիւնն ալ կործանեցաւ։ Ասան զի Յազկերտ ուզելով որ հայերը արևապաշտ ընէ, փոխանակ մեր ազգէն մէկը թագաւոր դնելու՝ իր Շապուհ որդին թագաւորեցուց հայոց վրայ, որ կը ջանար պարսկական տօներ հանդէսներ ընելով կամաց կամաց հայերը ըն-

տանեցրնել արևասպաշտութեան : Հայերը իմանալով Յազկերտին միտքը սկսան արհամարհանօք վարուիլ Հապուհին հետ :

Անգամ մը Հապուհ Հայոց նախարարնէրուն հետ մէկտեղ որսի գնացեր էր , անոնց հետն էր նաև Ատովմ Մոկացի քաջ նախարարը . ասոնք հեռուէն վայրի էշերու երամակ մը տեսնելով՝ սկսան ետեմուն իյնալ ու հալածել . երբոր վայրի էշերը քարոտ ու ժայռոտ տեղեր ելլելով իրենց որջերը քաշուեցան , նախարարները ուղեւոր իրենց քաջութիւնը ցուցրնել Հապուհին , սկսան ժայռերէն վեր արշաւել . բայց Հապուհ վախկոտ ու միանգամայն անվարժ ըլլալով՝ մէկ դի քաշուեցաւ . ան ատեն Ատովմ Մոկացի նախատեց զինքն ու ըսաւ . « Ինչո՞ւ վատութեամբ կեցեր ես ո՞վ Պարսից աստուածորդի , չլազէս դուն ալ թէ որ մարդ ես ու մարդու քաջութիւն ունիս » : Պատասխան տուաւ Հապուհ . « Սատանաները միայն կրնան ատանկ քարոտ տեղերէ վեր ելլել , ու ոչ եթէ մարդիկ » . որով նախարարները աստանայի տեղ դրաւ : Ատովմ ան նախատինքը միտքը սկսեց ու առթի մը կը սպասէր որ ան խօսքին վրէժը հանէ Հապուհէն : Ուստի երբոր ուրիշ անգամ մը կինճ որսալու գացեր էին , ինչպէս որ սովորութիւն էր , եղեգնութիւն կրակ տուին . Հապուհ դանդաղելով չկրցաւ եղեգնութեն դուրս ելլել ու կրակը չորս դին առաւ : Ատովմ իմանալով որ Հապուհ վտանգի մէջ ու օգնութեան կարօտ է , մտեցաւ Հապուհին

քօնն ու ծաղր ընելով ըսաւ . « Ահա քու
հայրդ ու աստուածդ , ինչո՞ւ կը վախես » :
Հապուհ նեղանալով ըսաւ . « Կատակի ա-
տեն չէ հիմա . շուտով անցիր ու դուրս ելիր
որ ես ալ կարենամ ետեւդ գալ , որովհետեւ
ձիս խրտան է » : Ատովմ աւելի համարձա-
կութիւն առնելով Թագաւորին վախկո-
տութենէն ըսաւ . « Գիտցիր չափդ ու անկէ
աւելի մի յոխորտար . Թէ որ դուն Մոկա-
ցիները սատանայի որդի կը կոչես , ես ալ
դՊարսիկները կնամարդի ու վատ կը կո-
չեմ » : Աս ըսելէն վերջը զարկաւ ձիուն ,
անցաւ կրակին մէջէն և Հապուհը ազա-
տեց : Բայց գիտնալով որ աս իրեն համար-
ձակախօսութիւնները Հապուհին ծանր ե-
կած են , Թողուց Հայաստանն ու իր Մո-
կաց աշխարհքը քաշուեցաւ : Ասոր նման
ուրիշ քանի մը նախատական դէպքերով
այնչափ բարկացուցին զՀապուհ , որ առթի
մը կը սպասէր Պարսկաստան փախչելու .
ուստի լսելով որ Յազկերտ իր հայրը հի-
ւանդացեր է , ճամբայ ելաւ Պարսկաստան
երթալու : Հապուհ երթալու ատեն հրա-
ման տուաւ իր զօրագլխին որ վերջը Հայոց
նախարարները բռնէ ու իր ետեւէն Պարս-
կաստան խաւրէ . բայց հազիւ Թէ ինքը
Պարսկաստան հասեր էր՝ հայրը մեռաւ ,
ինքն ալ իր քովի մարդիկներէն սպաննուե-
ցաւ : Նախարարները իմանալով Հապուհին
հրամանը՝ ամէնքը միաբան Պարսից զօրքը
հալածեցին Հայաստանէն , ու շատ մարդ
ալ սպաննեցին : Բայց վախնալով Պարսից

Վաւաթագաւորէն՝ ամէնքն ալ իրենց բեր-
դերը քաշուեցան, ու Պարսիկները շատ
նեղութիւն տուին իրենց մասին մէջի եղած
հայոց: Վաւաթ տեսնելով որ առանց մէկ
գլխի մը չկրնար ժողովել սովորական հար-
կը, հաշտութիւն բրաւ նախարարներուն
հետ, ու Վաւաթագաւորէն որդին Արտա-
շէս երրորդը թագաւորեցուց որ տաս-
նութ թուարեկան էր: Առջի բերան ուրա-
խանալով գոհ եղան նախարարները. բայց
քիչ ատենէն տեսնելով Արտաշէսին ան-
կարգութիւնները՝ զգուեցան իրմէ և կ'ու-
զէին թագաւորութիւնը Պարսից տալ. աս
բանիս շատ գէմ կեցաւ սուրբն Սահակ,
գիտնալով որ ազգին կորստեանը և մեծա-
մեծ մնասներու սլաւաճառ է. բայց նախա-
րարները ձանձրացած ըլլալով անանկ ան-
կարգ թագաւորներէ՝ մօտիկ չըրին սրբոյն
Սահակայ խրատին ու գացին Վաւաթէն խըն-
դրեցին որ թագաւորութիւնը վերցընէ ու
անոր տեղը Պարսիկ իշխան մը դնէ:

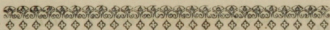
Վաւաթ նախարարներուն խնդիրքը լսե-
լով կանչել տուաւ զսուրբն Սահակ ու
զԱրտաշէս: Արտաշէս թէպէտև ինքզինքը
արդարացուց ըսելով որ տէրութեան գէմ
յանցանք մը ըրած չունի, բայց Վաւաթ ու-
զելով թագաւորութիւնը վերցընել՝ զսուրբն
Սահակ բանտ դրաւ, Արտաշէսն ալ Պարս-
կաստանի ներսերը քշեց ուր իրեք չորս
տարի ալ ապրեցաւ ու մեռաւ, վեց տարի
թագաւորելէն ետքը: Ահա աս կերպով
վերջացաւ Արշակունեաց հզօր թագաւո-

րութիւնը Քրիստոսի 428 թուականին , 580 տարի դիմանալէն ետքը :

Արշակունեաց թագաւորութեան վերջանալուն բոլոր պատճառները հոս շարելը աւելորդ կը սեպենք , որովհետեւ պատմութեան ետին աւելի ընդարձակ խօսած ենք . հոս համառօտ մը կ'ուզենք յիշել նախարարաց անխոհեմ գործողութիւնը , որով մեր Արշակունեաց թագաւորութիւնը կործանեցին : Գործողութեան պախարակելի ըլլալը ամենուն ալ յայտնի է . վասն զի մարգուկ ևս առաւել ազգի մը ազատութիւնը աստուածային տուբք ըլլալով , տուողը միայն կրնայ վերցընել աս գեղեցիկ ձեռքը ան իշխանութեամբը՝ որով տուեր է . ուստի ով որ պատճառ կ'ըլլայ վերնալուն և կամ ինքը կը վերցընէ , իրաւամբք ատելի է ամենուն ու Աստուծոյ պատիժը կը սեպուի : Եթէ թագաւորը գէշ էր , կրնային զինքը թագաւորութենէն զրկել , թէ որ ազգին ու հասարակաց օգուտը անանկ պահանջէր . որով ոչ միայն կ'արդարանար իրենց գործողութիւնը , հապա յաւիտենական օրհնութիւն կը թառանգէին . իսկ հիմա փոխանակ օրհնութեան անէծք կը թառանգեն , որովհետեւ որչափ թագաւորին գէշութիւնը՝ նոյնչափ ալ իրենց անկրթութիւնը , հասարակաց բարիք չմտածելը , ու ասոնցմէ առաջ եկած չարիքներուն պատուներն են , որով իրենց կրկնը զոհ ըրին այնչափ ժողովուրդ գերութեան մատնելով . և այնպիսի սոսկալի գերութեան մը մատնեցին ան գեղեցիկ ձիր-

քերով զարդարուած ազգը, որ բոլոր ու
նեցած սքանչելի ու օտարաց նախանձելի
առաքինութիւնները խանդարուելով, այն
չափ թշուառութեանց մէջ ընկաւ՝ որ պատ
մութեան յաջորդ թերթերուն մէջը պիտի
տեսնենք ու լսենք :

ՅԵՒՆԻՍԵՅ

ԻՇԽԵՆՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՐԶՊԱՆ ԱՅ

ԳԼ. ԺԳ

Վէհմիհրչապուհ աստուծին մարգարան, եւ վար-
դանանց պատմեալսն :

ԼՐԱԿՈՒՆԵԱՅ Թագաւորութենէն վեր-
ջը մարգարան դրուեցաւ Վէհմիհրչապուհ
անունով պարսիկ իշխան մը, որ բնութեամբ
խաղաղասէր և ազնիւ մարդ ըլլալով շատ
լաւ կառավարեց՝ Հայաստանը տասնըչորս
տարի. և երբոր ինքը մեռաւ՝ տեղը անցաւ
Վասակ Սիւնի, փառասէր, անհաւատ,
նախանձոտ, ազգատեաց նախարարը, որ
փոխանակ ազգին ուրախութեան և երջան-
կութեան պատճառ ըլլալու իբրեւ Հայ, Թը-
շուառութեան և մեծ տրտմութեան պատ-
ճառ եղաւ Հայաստանի :

Յազկերտ երկրորդ Պարսից Թագաւորը

ուզելով որ ամէն իրեն հարկատու ազգերը արևապաշտ ըլլան, ամէն ճար մտածելէն վերջը՝ մոգերուն խորհրդովը հրաման խաւրեց հայոց, Աղուանից, Վրաց, որ մէյմէկ բազմաթիւ դնդեր խաւրեն, որպէս զի կարենայ ազգին երևելի զօրավարներն ու նախարարները հեռացնել ու մնացածները դիւրաւ արևապաշտ ընել: Ազգին վրայ ալ սեր ցուցնել ուզելով, նախարարներէն մէկ քանին պատուեց ինչպէս Վասակայ Սիւնեաց նախարարին մարզպանութի տուաւ, և Վարդան Մամիկոնեանին ընդհանուր սպարապետութեան պատիւը (442):

64

Հայերը խորհուրդ ըրին մէջերնին ու բազմաթիւ դունդ մը խաւրեցին՝ շատ քահանաներով ու բազմութեամբ նախարարաց, որպէս զի անհաւատարմութեան կասկած մը չտան Յազկերտին. անոնց հետ մէկ տեղ գացին նաև Վասակ ու Վարդան. նոյն պէս Աղուանից և Վրաց զօրքերն ալ եկան: Յազկերտ երկու տարի հոնաց դէմ պատերազմ ընելէն վերջը երբոր չկրցաւ յաղթել՝ դարձաւ Պարսկաստան, ու սկսաւ նախարարները յորդորել և ստիպել որ արևուն երկրապետութիւն ընեն: Նախարարները միաբան դէմ կեցան Յազկերտի, ոմանք ալ նահատակուեցան, ինչպէս Գարեգին, Ատովմ Գնունի ու Մանածիհր Ռշտունի իրենց զօրքովը. մէկալ նախարարներն ալ շատ ստիպեց, բայց չկրցաւ մոգերնուն հաստատութիւնը խախտել:

Նոյն միջոցին Գենշապուհ անունով

մարզպան մըն ալ Հայաստան խաւերեց որ եր-
թայ ծանր տուրքերով և ուրիշ նեղութիւն-
ներ տալով Հայերը դարձնէ . իսկ նախա-
րարները սաստիկ բանտի մը մէջ դրած կը
նեղէր , ըսելով որ եթէ հաւատքնին ուրա-
նան՝ զիրենք ազատ կը թողու : Նախարար-
ները տեսնելով որ առանց իրենց Հայա-
ստան ոտքի տակ պիտի երթայ , մտածեցին՝
անգամ մը արտաքուստ ուրանալ հաւատք-
նին , որպէս զի գերութենէն ազատելով
կարենան օգնել ամբողջ ազգին . այսպէսով
մէջերնին միաբանելով արևու և կրակի եր-
կրպագութիւն ըրին . վերջը Յազկերտէն
սլաւիւ գտած Հայաստան դարձան եկան .
անոնց հետ մէկտեղ եկան խել մը մոգե-
րու բազմութիւն , որպէս զի Հայերը կրա-
կապաշտութեան մէջ կրթեն : Երբոր տե-
սան Հայերը աս մոգերը , սրբոյն Ղևոնդի
և ուրիշ սուրբ քահանայից առաջնորդու-
թեամբ մոգերուն վրայ վազեցին , շատ
մարդ մեռուցին շատն ալ վիրաւորեցին ,
մնացածներն ալ լեղատառառ փախուցին :
Վարդան որ արտաքուստ միայն ուրացեր
էր , տեսնելով որ մոգերը վաւերացան
Հայաստանէն , մէկէն եկաւ Յովսէփի կա-
թողիկոսին և ուրիշ քահանայից ոտքը ըն-
կաւ , թողութիւն խնդրելով ահամայ ուրա-
ցութեանը : Իսկ Վասակ սրտանց ուրացած
ըլլալով՝ չէր ուզէր որ մոգերը երթան
Հայաստանէն , ուստի խաբէութեամբ կ'ը-
սէր որ առժամն ընդունին մոգերը , որպէս
զի Յազկերտ վրանին չբարկանայ , ու վեր-

Յը կամաց կամաց դուրս հանեն զիրենք : ա-
սով շատին միսքը համոզուեցաւ , մանա-
ւանդ թուլահաւատներունը , և շատ տեղ
կրակապաշտութիւնը սկսաւ տարածուիլ
մանաւանդ մեծամեծաց տները :

Մեծն Վարդան տեսնելով աւ չարիքը և
չկրնալով դարման մը ընել , սրտին ցաւէն
ելաւ հայաստանէն և գէալ 'ի Յունաց մօտը
սկսաւ երթալ . բայց մէկալ նախարարները
երբոր լսեցին Վարդանայ երթալը՝ շատ ա-
ղաչանքներով ետ դարձուցին զինքը , և իրեն
հետ միացած՝ տներէն վաճնուեցին մոգերը .
վերջը Պարսից զօրաց վրայ յարձակելով ,
որ Վասակայ առաջնորդութեամբը Բագ-
րևանդ ժողովուեր էին , մեծ ջարդ ըրին ,
և շատ մարդ բռնեցին , որոնց հետն էր նաև
Վասակ : Բայց սաստիկ աղաչելուն և աւե-
տարանին վրայ երգում ընելուն համար
նորէն ազատ թողուցին զինքը :

Ան միջոցին Յագկերտ Աղուանից երկիրն
ալ շատ մոգեր խաւրեր էր որ զանոնք ալ
արևապաշտ ընեն . անոնք չկրնալով դէմ
դնել՝ հայերէն օգնութիւն ուղեցին , անոր
համար հարկ եղաւ որ բոլոր զօրքը իրէք
բաժնեն . առջինը տուին 'սերշապուհ Արծ-
րունիին որ Պարսից դէմ գնէ . երկրորդը
Վասակայ՝ հայաստանը պահելու համար .
երրորդը գունդն ալ տուին Վարդանայ որ
Աղուանից օգնութեան երթայ : Ճամբան
հանգիսեցաւ անոր Պարսից զօրքը որ պա-
տերազմելով մեծ ջարդ կերան հայերէն :
Վարդանին զօրքերը Աղուանից երկիրն որ

հասան՝ բոլոր մոգերը կտորեցին, կռա-
տունները կործանեցին և Պարսից զօրքերը
հալածեցին անկէ: Երբոր Վարդան Աղուա-
նից երկիրը ասանկ քաջութիւններ կ'ընէր,
անզգամ Վասակը իրեն երգմանը վրայ հաս-
տատուն չկենալով՝ հաւատքը ուրացաւ ու
նորէն սկսաւ մոգերը հայաստան մտցնել,
կրակատունները բանալ, ու քահանաները
և ուրիշ շատ մարդիկ չարչարել. իրեն հետ
միաբանեցան մէկ քանի թուլահաւատ մար-
դիկ ալ: Քաջն Վարդան երբոր լսեց Վա-
սակայ նորէն ըրած դաւաճանութիւնը,
մէկէն իր զօրքովը անոր վրայ հասաւ, և
հետը ուրացող միաբանողներուն մեծ ջարդ-
ատաւ: Վերջը Յազկերտին դեսպան խըր-
կեց, որ եթէ զիրենք ազատ թողու որ
բրիստոնէութիւնինն պաշտեն՝ իրեն սիրով
կը ծառայեն: Յազկերտ թէսկտ և հրաման
տալ ձևացուց, բայց միտքը խարդախութիւն
ըլլալով՝ հայերը իմացան, և իրենց կերպը
չփոխեցին: Յազկերտ հայոց հաւատքներ-
նուն վրայ հաստատութիւնը տեսնելով՝
յուսահատեցաւ զիրենք շահելէն, ու Մի-
հրներսէհ հազարապետը խաւրեց շատ
զօրքով: Միհրներսէհ տեսնելով Վասակայ
հաստատուն և անդրդուելի չարութիւնն
ու անզգամութիւնը, բոլոր զօրքը անոր
յանձնեց և ինքը դարձաւ Յազկերտին քով,
օգնական տալով Վասակայ Մուշկան Նիւ-
սալաւուրտը:

Տեսնելով արին Վարդան Վասակայ մե-
ծամեծ պատրաստութիւնները, ամէն տեղի

Հայերուն դեսպան խրկեց որ ուզողը իր քովը գայ. ասով Արտաշատու մէջ վաթսու նրվեց հազար հոգի ժողովուեցան, ամէնն ալ կարիճ հաւատոյ համար պատերազմելու վառուած. մէջերնին կային նաև քանի մը եպիսկոպոսներ ու շատ քահանաներ: Իսկ Վասակ մէկ քանի սուտ քահանաներու ձեռքով շատ մարդ խաբեց՝ իր կողմը ձգեց, ըսելով որ հրաման եկեր է Յազկերտէն համարձակ քրիստոնէութիւնը պաշտելու. ասով ինչուան Վրացիներն ու Աղուանները Հայոց միաբանութէն բաժնեց: Երբոր երկու կողմէն ալ պատերազմի սլառ րաստուեր էին, հոգեգալստեան վեցերորդ իրիկունը, որ երկրորդ օրը պատերազմ պիտի ըլլար, ամէնն ալ խոստովանելով հաղորդուեցան, որպէս զի հոգւով և մարմնով զօրանան: Երկրորդ առաւօտը սկսաւ պատերազմը խիստ կատաղաբար, և պատերազմին սկիզբները հինգ-հազար հոգւոյ չափ Վասակայ կողմը անցան, ինչպէս որ առաջուց խօսք տուեր էին, ու մեծ ջըփութութիւն սլառճառեցին: Մեծ քաջութիւն պատերազմեցան Վարդանանք. բայց երբոր սուրբն Վարդան առիւծի պէս ասդին անդին վազելով մեծամեծ քաջութիւններ կ'ընէր՝ վիրաւորուելով ընկաւ մեռաւ, ինչպէս նաև ուրիշ նախարարներ և երկու հարիւր վաթսունը վեց հոգի. մնացածներն ալ տեսնելով Վարդանայ մահը, ցիր ու ցան եղան, և իրենց քաղաքներուն մէջը ամրացան: Բարց Պարսիկները վերջէն Հայոց

այլևայլ գունդերուն հետ ալ պատերազմելով ուրիշ եօթը հարիւր հոգւոյ չափ ալ մեռուցին, որով Արդանանց նահատակաց թիւը եղաւ հազար երեսուն ու վեց: Իսկ Պարսկց կողմանէ մեռան նոյն օրը իրեք հազար հինգ հարիւր հոգի: Աստակ աս ամէն չարիքներով չկշտանալով խաբէութեամբ շատ մարդ բռնեց ու սպաննեց, և Ղևոնդեանք ըստած սուրբ քահանաներն ալ բռնեց շղթայի զարկաւ (451):

Արդանայ հետ միաբանած նախարարները գունդ գունդ ձևացած՝ սկսան Պարսկց քաղաքներուն ու բերդերուն վրայ յարձակիլ ու փռասներ հասցընել. անոր համար Յազկերտ Ատրորմիզդ անունով մէկը դրաւ Հայոց վրայ որ նախարարները խաբէութեամբ բռնէ ու իրեն իսաւրէ: Նախարարները թէպէտ և իմացան Ատրորմիզդին միաքը, բայց մարտիրոսութեան փափաքով վառուած՝ փոյթ չըրին, ու ելան Ատրորմիզդին քովը գնացին. ան ալ զամէնքը բռնեց և Ղևոնդեանց հետ մէկտեղ Յազկերտին խաւրեց, ու հրաման տուաւ Հայոց որ ամէն մարդ իր կրօնքը պաշտէ: Աստակ աս ամէն չարութիւններն ընեւէն վերջը յանցաւոր դանուեցաւ Յազկերտին առջև, և անոր հրամանովը իր ամէն իշխանութիւնն ու հարստութիւնը առին և սոսկալի բանտի մը մէջ դրին: Աստակ իր անմոտութեամբն ու փառամոլութեամբը չկրցաւ իմանալ թէ ազգատեաց անձնասէր և անմիաբանասէր մարդուն վախճանը սոսկալի մահ է: Մե-

բութանայ չարաչար մահը իրեն խրատ չեղաւ, անոր համար քան զան ալ աւելի գէշ, և սարսափելի մահ ունեցաւ: Որչափ տարբերուն կայ աս երկու զօրավարաց, այսինքն Վարդանայ և Վասակայ մէջ. Վարդան բարերար և հայր աշխարհի, իսկ Վասակայ սևացեալ ճակտին վրայ որոշ կը տեսնուի իր Թշուառութեանը պատճառը, այսինքն նախանձ, փառամոլութիւն, ազգատեցութիւն և անմիաբանասիրութիւն: Վարդանայ պէս անմահ բարերարներուն անունը մարմարիոն քարերու վրայ գրելն ալ ոչ ինչ է. վասն զի այնպիսոյն արժանաւոր տեղը մարդու գերազանց միտքը ու աստուածանման հոգին է: Իսկ Վասակայ պէս ազգատեաց մարդիկներուն անունը տղմի վրայ գրելն ալ շատ է թէպէտ և ոսից կոխան ըլլան. վասն զի այնպիսիներուն անունը մարդկանց անուններուն կարգէն գուրս հանելու էր՝ թէ որ իրենց գէշ վարքը ուրիշներուն խրատի համար միայն հարկաւոր չըլլար: Լսելու արժանի է Վասակայ որդնալից ցաւալի մահուն ստորագրութիւնը որ կ'ընէ մեր Եղիշէ քաջ և ճարտասան պատմիչը.

« Օր ըստ օրէ բերեկն իբրև զգէշ ընկենուին ի մեծ հրապարակին, ձաղէկն և այսպանէկն, և տեսիլ ամենայն կարաւանին զնրա առնէկն... Եւ իբրև այսպէս յամենայն կողմանց հարեալ վատթարացաւ, անկաւ յախտս գժնդակս անդէն ի կասպանսն: Ձէռաւ փոր նորա, և հարան և որորեցան

գոգք նորա, և քամեալ մզեցաւ թանձրա-
մառութիւն նորա: Եռացին որդունք ընդ աչս
նորա, և 'ի վայր սորեցին ընդ ռնգունս
նորա. խցան լսելիք նորա, և ծակոտեցան
չարաչար շրթունք նորա. լուծան ջիղք բազ-
կաց նորա, և յետ կոյս կորացան կրկունք
ոտից նորա: Բղխեաց 'ի նմանէ հոտ մահու,
և փախստական եղեն 'ի նմանէ ձեռնասուն
ծառայք նորա: Լեզուն միայն կայր կեն-
դանի 'ի բերան նորա, և ոչ գտաւ խոստո-
վանութիւն 'ի շրթունս նորա: Ճաշակեաց
զմահ հեղձամղձուկ, և էջ 'ի դժոխս ան-
հնարին դառնութիւն: Ունհար եղեն նմա
ամենայն սիրելիք նորա, և ոչ յագեցան
սաստիկ հարուածովք ամենայն թշնամիք
նորա: Եւ այն որ կամէրն թագաւոր լինել
մեղօք՝ հայոց աշխարհին, ոչ երևեցաւ տեղի
գերեզմանի նորա. քանզի իբրև զուն մե-
ռաւ և իբրև զգէշ (կամ գէշ) քարշեցաւ: . .
Ոչ ինչ եթող չարիս զոր ոչ գործեաց 'ի
կեանս իւր. և ոչ ինչ մնաց 'ի մեծամեծ չա-
րեաց՝ որ ոչ անցին ընդ նա 'ի մահուան
նորա":

ԳԼ. ԺԴ

Աստուծոյ անուանեալ Տարգմանութիւնը և Աստուծոյ
պատգմութիւնը:

Արորմիզդ բոլոր նախարարները բռնած
Պարսկաստան խաւրեց, հոն Յազեկերտին
հրամանովը բոլորն ալ բանտ գրուեցան՝

խակ քահանաները քիչ մը ատենէն ծածուկ սպաննուեցան : Նախարարները չորս տարի բանտը կենալէն վերջը Շղոմշապուհ իշխանին աղաչանքովը ազատեցան բանտէն , բայց Պարսկաստան մնացին . երբոր յաջորդ տարին մեռաւ Յազկերտ , տեղը Պերոզ որդին անցնելով ութը տարի նախարարները իրեն դործողութիւններուն ծառայեցուց . բայց երբոր Ատրլէնասպ մարզպանը հայաստան կերթար՝ զիրենք ալ անոր հետ մէկտեղ դարձուց իրենց հայրենիքը (464) :

Երջանիկ նախարարները հայաստան որ դարձան՝ սկսան խաղաղութեամբ կառավարել իրենց երկիրները : Ան միջոցներուն մեծին վարդանայ հմայեակ եղբօրը մեծ որդին՝ Վահան՝ իրեն քաջութեամբն ու խելացիութեամբը շատ սիրելի եղաւ բոլոր Պարսից մեծամեծներուն , և նաև Պերոզայ : Աս բանիս նախանձելով մէկ քանի ուրացող նախարարներ , որ դեռ Պարսկաստան կը գանուէին , չարախօսութիւններ ըրին Վահանայ վրայ . Վահան ալ վախնալով որ Պերոզին աչքէն չիյնայ՝ հաւատքը ուրացաւ , թէպէտ և վերջէն սաստիկ զղջաց : Աս դործողութենէս քիչ մը ետքը սկսաւ Վահանայ պատերազմը աս կերպով : Քրիստոնեայ հայ նախարարները շատ անգամ նախատուելով ուրացող նախարարներէն՝ առիթի մը կը սպասէին որ աս նախատանաց վրէժը առնեն , ուստի երբոր հեփթաղներուն պատերազմէն կը դառնային՝ լսելով որ Վրաց Վախտանկ թիւրը սպաստամբեր է Պարսիկներէն ,

իրենք ալ միաբանեցան մէջերնին ու Վահանը իրենց զօրազլուէի գնէլով զատուեցան Պարսից բանակէն : Ատրվշնասպ երբոր լսեց աս բանս՝ վախնալով սկսաւ Պարսկաստան փախչիլ . ան ատեն ետնէն գնացին Վահանեանք և խել մը հոգի ջարդեցին : Ասպղաի յաղթութենէն վերջը Գուին դառնալով՝ Սմբատ Բագրատունին մարզպան դրին , Վահանն ալ ընդհանուր սպարապետ . և երբոր իրենք աս բաներուս հետ էին՝ Ատրվշնասպ նորէն եկաւ եօթը հազար զօրքով : Վահան չորս հարիւր հոգի միայն ունէր . զանոնք չորս գունդ բաժնելով՝ Ակոռիի մօտ պատերազմի սխառաստուեցաւ . պատերազմին սկիզբը Գարջոյլ նախարարը իրեն հարիւրովը թշնամեաց կողմը անցաւ . բայց աս բանս փոխանակ-ղիրենք վհատեցնելու աւելի զօրացուց , որով սաստիկ ջարդ մը տուին Պարսից , և իրենք ուրախութեամբ Գուին դարձան :

Վահան որչափ որ կրնարնէ կը ջանար բոլոր նախարարները միաբանել որպէս զի աւելի զօրանալով կարենան քաջութեամբ դէմ գնել թշնամեաց և բոլորովին հալածել զանոնք . բայց աս իրեն փափաքանոցը չհասաւ . վասն զի նախարարներէն ոմանք արտաքին շահու և փառասիրութեան համար հաւատքնին ուրացած՝ Պարսից կողմը անցեր էին , ոմանք ալ իրենց քաղաքը քաշուելով հանդիսանին կը նայէին . թէսկտ և կային նաև ոմանք որ հասարակաց օգուտը մտածելով իրեն քովը եկած իրեն հետ մէկ

տեղ սիրով կը սրտաւերազմէին : Իսկ Վահան
 [Թէպէտ և քիչուոր էր , բայց միշտ յաղթող
 գանուեցաւ , և չորս հինգ տարի միակերպ
 սրտաւերազմելով մեծամեծ յաղթութիւններ
 ըրաւ Պարսից գէմ : Պարսիկք չորս հինգ զօ-
 րավար փոխեցին քիչ տակնի մէջ , բայց ա-
 մէնքն ալ յաղթուեցան և Վահանայ քաջու-
 թեանը չկրցան գէմ գնել : Աս սրտաւերազմ-
 ներուն մէջ աղէկ կը տեսնուի Վահանայ
 անսպարաւի արութիւն , վեհանձնութիւնը ,
 հաստատուն հաւատքը և առ Աստուած յոյ-
 սը : Երբոր Պարսիկք Շապուհ Միհրանեան
 մարդսանը խուրեցին Վահանայ վրայ , անի-
 կայ սաստիկ կատաղած Վահանայ ըրած յաղ-
 թութիւններուն վրայ , միաբը գրէր էր որ
 կամ յաղթէ Վահանայ ու զինքը մեռցնէ ,
 և կամ յաղթուելով ինքը մեռնի : աս մտքով
 սրտաւերազմի սրտորատուեցաւ : Վահանին
 քովիները որ հարիւր հոգիի չափ կային՝
 տեսնելով Պարսից բազմութիւնը և իրենց
 քիչուորութիւնը՝ շատը ելան ցրուեցան , և
 միայն երեսուն հոգի մնացին : Պարսիկք
 Վահանայ խումբին քիչուորութիւնը տես-
 նելով՝ երբոր անհոգ կեցեր էին , ասոնք
 յանկարծակի վազեցին Պարսից վրայ , և
 մեծ շփոթութիւն ձգելով բանակին մէջ
 սաստիկ ջարդ տուին Պարսից զօրաց և իրենց
 մէ միայն չորս հոգի մեռան :

Նոյն միջոցին Պերոզ Պարսից թագաւորը
 մեռաւ , ու տեղը անցաւ իր Վաղարշ եղ-
 բայրը , որ քննելով Վահանայ քաջութիւն-
 ները և անոր ասպատակելուն սպառնալով՝

իրաւունք տուաւ Վահանայ, և ուզեց հետը
հաշտութիւն ընել, որպէս զի նաև կարե-
նայ անվրէպ ժողվել Հայաստանին հարկը :
Վաղարշ ասքանիս համար մարզպան խրկեց
Նիխոր Վնասպդատ անունով խաղաղասէր
մարդը : Նիխոր երբոր Վահանայ մարդ-
խրկեց հաշտութիւն ընելու համար, անի-
կայ աս իրեք պայմանս դրաւ . Ա, Քրիս-
տոնէութեան բաներուն Պարսիկք չխառ-
նուին . Բ, Արժանաւոր և հաւատարիմ մար-
դիկ միայն պատուոյ հասնին . Գ, Ինչուան
որ երկու կողմի պատճառները չսեն՝ դա-
տաստան մը չկտրուի : Աս իրեք խնդիրքին
ալ հաւանեցաւ Նիխոր, ու անկէց վերջը
գնաց Վահան Նիխորին քով, որուն հետ
շատ սիրով տեսնուեցաւ, ու մէջերնին դա-
շինք հաստատեցին : Վերջը Պարսից դուռն
ալ երթալով իրեն մնաս մը չընելու և դա-
շինքին վրայ հաստատուն կենալու երդ-
մունք առաւ Վաղարշէն, և սպարապետու-
թեան պատիւը առած՝ դարձաւ եկաւ Վա-
ղարշապատ քաղաքը : Երբոր Անդեկան ա-
նունով մարզպանը քիչ մը ատեն կենալէն
ետքը հարկաւոր գործողութեան մը համար
ետ կանչուեցաւ, անանկ գովեց զՎահանը
Պարսից դրան առջև որ Վաղարշ անոր լա-
ւութեանը փոխարէն մարզպանութեան
պատիւը տուաւ : Վահան ալ խնդրեց որ իր
Վարդ եղբայրը սպարապետ ըլլայ : Բոլոր
ազգին մեծ ուրախութիւն եղաւ աս անակն-
ունելի յաջողութիւնը : Ետքը ջնջեց Վա-
հան բոլոր կռատունները, և անոնց տեղը

եկեղեցիներ շինելով սկսաւ այլ և այլ բարեկարգութիւններ ընել (484) :

Վահանին մարզպանութեւն տեսնելով Վաղարշ տեղը նստաւ կաւառ, որ թէպէտ և առջի բերան Վահանին մարզպանութիւնը հաստատեց, բայց վերջը քուրմերուն խորհրդովը Պարսիկ մարզպան մը խաւրեց, հետն ալ շատ քուրմեր, որոնք եկան նորէն սկսան կռատուններ շինել ու արևապաշտութիւն սորվեցնել : Ասեղաճանկարգութեան չղիմանալով Վահան՝ մէկ քանի նախարարաց հետ միաբանեցաւ, ու Պարսից վրայ վազելով ջարդեցին զիրենք և կռատունները աւրեցին : Բայց որովհետեւ կաւառ Յունաց դէմսպատերսզմի կ'երթար՝ ան սպառնաւաւ հաշտութիւն ըրաւ հայոց հետ, շատ զօրք առնելով հայերէն :

Վահան ան միջոցներուն մեռաւ քսանը վեց տարի մարզպանութիւն ընելէն վերջը, որուն յիշատակը անկարելի է որ մարգուս մտքէն ջնջուի, որ ազգին հանգստութեանը համար իր ամէն հանգստութիւնը, հարըստութիւնը, փառքը, իշխանութիւնը կորսընցուց, ինչուան որ գտաւ բոլորն ալ նախ իր ազգին և վերջը իր անձին, և իրաւքնէ իրեն անուանը համեմատ վահան եղաւ ազգին՝ բոլոր թշնամիներէն պաշտպանելով :

ԳԼ. Ժ. Զ

Վահանայ յեռնելէն ինչոսան հափարացոյ
հայաստանի գիւղէն:

Վահանին տեղը մարզպան գրուեցաւ
Վարդ իր սղտի եղբայրը, որ հազիւ թէ
չորս հինգ տարի մարզպանութիւն ըրաւ.
վասն զի քանի մը անսկիտան մարդիկ նա-
խանձելով իրեն սլառուոյն, վրան ամբաս-
տանութիւն գրեցին. անոր համար Վաւատ
ալ մարզպանութիւնը ձեռքէն առաւ ու
Բուրղան անունով անդգամ Պարսկի մը
առաւ որ շատ չարչարեց զազգը: Աստուհն
ներս հինք հայաստանի վրայ վաղեցին ու
շատ չարիք հասուցին ազգին. անոնց դէմ
եղաւ ՄԺԷԺ Գնունին իր զօրքովը, և թշնա-
միները հալածեւէն վերջը՝ ուրիշ քանի մը
նախարարներու հետ միաբանելով ազգը
հանգարտեցուց: ՄԺԷԺին հաւատարմու-
թիւնը երբոր լսեց Վաւատ՝ զինքը մարզպան
գրաւ, որ երեսուն տարի մարզպանութիւն
ըրաւ (548):

ՄԺԷԺին տեղը ետեւէ ետեւ չորս հինգ
Պարսկի մարզպաններ գրուեցան, այսինքն
Դենչասպուհ, Վնասպ Վահրամ, Վարազ-
դատ, Սուրէն Ճիհր: Ասոնցմէ ոմանք ազգը
նեղեցին հաւատքի համար, ոմանք ալ խա-
ղաղութեամբ կառավարեցին: Ասոնց ասե-
նը Մովսէս կաթողիկոս հայոց տոմարը

նորոգեց, և Մեծ Թուական ըսուածը գրաւ,
որ Թուականութիւն Հայոց կ'ըսուի (551):

Վարդան երկրորդ Մամիկոնեան տեսնալով Պարսից ըրած բռնութիւնները, մահաւանդ Սուրէն ճիւղ մարզպանին ըրածը, որ իր Մանուէլ եղբայրը մեռցնել տուեր էր, խօսք գրաւ քանի մը նախարարաց հետ որ աստատմբին Պարսիկներէն, ռուսի Յուստինիանոս կայսեր խոստացան հարկատու ըլլալ՝ թէ որ իրենց օգնէ. անոր խոստմունքներուն վրայ վստահանալով՝ վաղեցին Դուին քաղքին վրայ, Սուրէնը սպաննեցին, մոգերն ալ ջարդեցին: Խոսրով աս բանիս վրայ բարկացած՝ շատ զօրք խաւրեց Հայոց վրայ. բայց Վարդան նորէն յաղթեց Պարսից, և ցրուեց զիրենք: Բայց ինքը կասկած առնելով քանի մը նախարարաց մասնութեանը վրայ, ելաւ Պօլիս գնաց, և Յուստինիանոսէն օգնութիւն առնելով՝ եկաւ Պարսից վրայ, յաղթեց անոնց ու բանակինն ցրուեց: Խոսրով ինքը անձամբ ելաւ Հայոց և Յունաց վրայ, շատ անդամ մեծամեծ սրատերազմներ ըլլալէն վերջը՝ նորէն Պարսից ձեռքը մնաց Հայաստան, ուր մարդսպան գրին ճիւղ Վլոն անուենով Պարսիկ իշխանը որ տասներհինգ տարի խաղաղութեամբ կառավարեց Հայաստանը:

Ան ատենները անուանի եղաւ Սմբատ Բաղնայաղթ իշխանը. վասն զի Պարսից խոսրով Թադաւորին զօրավարներէն մէկը իրմէ ասպատամբելով երբոր կը հալածէր զինքը, Խոսրով օգնութիւն ուղեց Մօրիկ կայսրէն,

որ շատ զօրք խաւրեց, և անոնց զօրաւար-
ներն էին Մուշեղ Մամիկոնեան, Ներսէս
Բասենցի, և Սմբատ Բաղմայաղթ. ասոնք
շատ քաջութիւններ ընելէն վերջը՝ ապրս-
տամբը սպաննեցին ու խոսրովը նորէն թա-
գաւորեցուցին: Խոսրով ասոնց ըրած բա-
րեացը փոխարէն Սմբատը Պարսից զօրաւար
անուանեց, ու Մուշեղը Աղատ իշխան: Բայց
Սմբատ ուրիշ շատ քաջութիւններ ալ ընե-
լուն համար մարզպան դրուեցաւ Վրկանի
կողմը, և ութը տարի մարզպանութիւն ընե-
լէն վերջը մեռաւ, ու շատ քաջութեան,
բարեկարգութեան, բարեսպաշտութեան և
ազգատիրութեան յիշատակներ թողուց:
Սմբատէն վերջը մարզպան դրուեցաւ Դա-
ւիթ Սահառունի, որ քսանըջորս տարի
մարզպանութիւն ընելէն վերջը՝ Կոստանդ-
նուպօլիս փախաւ. աեղը մարզպան դրուե-
ցաւ Վարազդաիրոց Սմբատ Բաղմայաղթին
որդին, որ նոյնպէս ութը տարի մարզպա-
նութիւն ընելէն վերջը Կոստանդնուպօլիս
փախաւ (605):

Վարազդաիրոցին մարզպանութե ատեն
ները խոսրով Պարսից թագաւորը թշնա-
մացաւ Մուշեղ Աղատ իշխանին հետ ու
վրան պատերազմի խաւրեց իր Միհրան
քեռորդին տասը հազար զօրքով, որուն բաց-
արձակ իշխանութիւն տուած էր որ կրցած
չարիքը հասցընէ Մուշեղայ. բայց որով
հետեւ Մուշեղ ծերացած էր ու չէր կրնար
ինքը մինակ դէմ դնել Պարսից, քովը կան-
չեց իր Վահան անունով ազգականը որ շատ

հնարագետ ու ճարտար մարդ ըլլալուն Գայլ Վահան կ'ըսուէր, և աղաչեց անոր որ աս պատերազմը ինքը վրան առնէ, և անոր խոստացաւ տալ իր ունեցած հարստութիւններն ու տոացուածքը : Վահան սիրով յանձն առաւ, որովհետեւ քաջ և միանգամայն խորագետ մարդ էր, և գրեթէ վստահ էր պատերազմին յաջողութեանը վրայ, մանաւանդ որ իբրեւ հաւատոյ պատերազմ՝ Աստուծոյ վրայ յոյսը դրած էր : Վահան որչափ որ աներկիւղ և վստահ էր յաղթութեան վրայ, այնչափ ալ ջանաց առանց արիւնհեղութեան ու քիչ մնասով գործողութիւնը ընցընել. ան պատճառաւ սկսաւ հնարքներ գիւտեր մտածել՝ որ թըշնամին որոգայթի մէջ ձգելով ուզածը առաջ տանի. ուստի առաջ մարդ խաւրեց Միհրանայ՝ խոստանալով որ Մուշեղը կը մատնէ Պարսից՝ թէ որ իրեն տան Տարօնոյ երկիրն ու Մուշեղայ ուրիշ հարստութիւնները . Միհրան մէկէն հաւանեցաւ, ու դարձաւ Մուշ քաղաքը եկաւ, որ արդէն ճամբայ ելեր էր ուրիշ տեղ երթալու : Վահան բարեկամութիւն ձևացընելով Միհրանայ քովը գնաց ու համոզեց զինքը որ իրեն չորս հազար հոգւոյ չափ Պարսիկ զօրք տայ, որ երթայ Մուշեղը բռնէ : Վահան իր հետը առաւ ան չորս հազարը, խարձ գեղը եկաւ, հոն յիսուն հոգի միայն թողուց, ու մէկալնոնք Օձ քաղաքը խաւրեց. վերջը ապրսպրեց ան յիսուն հոգիին որ եթէ ինքը մարդ խաւրէ իրենց իր անունովն ու նշանո-

վը գործողութեան յաջողութեանը վրայ ,
 երթան Միհրանին իմացընեն ու անկէ ու-
 թիշ զօրք առնելով իրեն գան : Աս բանս
 յարմարցընէն ետքը եկաւ Օձ քաղաքը
 մնացած զօրաց քով , անոնց ալ տպապրեց
 որ զէնքերնին իրենց հագուստներուն տակը
 սրահէն , բարեկամական կերպով քաղաքը
 մտնեն , և երբոր ինքը նշան տայ՝ անխնայ
 ջարդէն քաղաքացիքը առանց մէկու մը խը-
 նայելու : Քիչ քիչ սկսաւ քաղաքը մոցընել
 զանոնք , ու ինչպէս որ առաջուց որոշած
 էր՝ բոլորն ալ բաժնեց ան աներուն մէջ ,
 ուր զինեալ մարդիկ սղահուրած՝ մտածը
 կը խղզէին . որով ամէնքն ալ սպաննեց .
 վերջը մէկէն մարդ խաւրեց ան յիսունին
 որ երթան ուրիշ երկու հազար հոգի ալ
 օգնական բերեն , ան միջոցին որ մէկաշնոնք
 գացեր էին օգնութիւն կանչելու , քաղա-
 քացւոց հագցընել տուաւ Պարսից զօրաց
 հագուստները , ու բոլորն ալ քաղքին գրան
 գիմացը շարել տուաւ . երբոր ան երկու
 հազար Պարսիկները սկսան տեսնուիլ , հրա-
 ման տուաւ գրան քովի հայ զօրքերուն որ
 քաղաքը մտնեն փող զարնելով , իբր թէ
 քաղաքը առին . հասան քիչ ատենիկի Պար-
 սիկներն ալ և ուրախութեամբ քաղաքը
 մտան , բայց հայերը զիրենք մէջ առնելով
 զամէնն ալ թրէ անցուցին : Ահա՛ն նոյն-
 պէս ասոնց հագուստն ալ հայոց հագցուց ,
 և ութը հարիւր կարիճ հետը առած Մեղ-
 տի ըստած կրճին քով գարանի գրաւ ,
 իսկ ինքը ելաւ Միհրանայ քովը գնաց ու

սկսաւ գանգաւիլ իրեն տուած զօրքերուն վատութեանը վրայ : ան պատճառաւ ուրիշ երկու հազար հոգի ալ ուղեց Միհրանէն , և ան Մեղրեայ կրճին քովերը բերելով գարանամուտները վրանին վազեցին ու դամէնն ալ թրէ անցուցին : Երբոր աս հնարքն ալ յաջողեցաւ , մէկէն Վահան աւետաւոր խաւրեց Միհրանայ թէ ամէն բան յաջողեցաւ , Մուշեղ բռնուած է ու քիչ ատենէն ինքն ալ ամէն բան կարգի գրած կուգայ : պատգամաւորին հասնելէն քիչ մը ետքը ինքն ալ եկաւ հասաւ , ու Միհրանը հիւանդ գանկելով միտլթարեց զինքը և ուրախացուց՝ ըսելով թէ քիչ ատենէն Մուշեղը կապած զխմացդ կը տեսնես , ու ամէն արամուծիւնդ կը փարափ : աս բաներս ըսելէն ետքը քովի մարդիկը ճամբեց , ու ինքը Միհրանին հետ առանձին մնաց : Երբոր իրարու հետ սիրով կը խօսէին՝ զարկաւ Վահան ձեռքի նիզակովը ու սպաննեց Միհրանը : Ետքը դռները դուրսէն ելաւ ուրիշ սենեակ մը գնաց , ուր կանչել տուաւ Միհրանայ ատենագալինն ու սուրհանգակը , և ստիպեց որ Միհրանայ կտրմանէ շուտ մը թուղթ գրէ Վարչիկ զօրավարին , որ իրեք հազար զօրք առած՝ իրեք օրէն իր քովը գայ : ուղածը գրել տալէն ետքը երկուքն ալ խղզել տուաւ : վերջը մնացած զօրաց մէջն ալ կրակ ձգելով բոլորն ալ այրեց , Երբոր անոնք ուտելով խմելով կ'ուրախանային : Այսչափ և այսպիսի հնարքներուն յաջողելէն ետքը ,

Վուժ ըստւած լեռը գնաց բանակը հոն
 դրաւ, ու կը սպասէր Վարչիրին գալուն. և
 որպէս զի զանոնք ալ խաբէ՝ Միհրանայ վրա
 նը կանգնել տուաւ ու վրանին դիմացը հայ
 իշխանները կայնեցուց Պարսից հագուստ
 ներով: Երբոր եկաւ Վարչիր՝ իշխանները
 իրմէ առաջ ներս մտան, անոնց ետեւէն
 մտաւ Վարչիր ու բարեւ տուաւ Վահանայ՝
 կարծելով թէ Միհրանն է: Վահան բար-
 կանալով մը ըսաւ Վարչիրին. « Ռրդիք անօ-
 բէնութեան, թերեւ մոգերնիդ դրած էիք
 հայերը Պարսից ազանդը դարձնելու. ան-
 արժան էք կենդանութեան », աս ըսելով
 հրամայեց ծառաներուն որ Վարչիրը ծե-
 ծեն. երբոր անիկայ սկսաւ աղաչել որ գէթ
 կենացը խնայէ, ըսաւ Վահան. « Թէ որ ու-
 ղածս կատարես՝ կը խնայեմ քեզի. ուստի
 մէկէն գրել տուաւ իր զօրապետին որ հա-
 ղար հոգի Վուժ լեռան ստորոտը խաւրէ,
 հաղար հոգի ալ ուրիշ տեղ մը, մնացած
 հաղար վեց հարիւրն ալ իրենց տեղը ձգէ,
 ու ինքը տասը հոգւով իրեն գայ: Թուղթը
 գրել տալէն ետքը մէկէն սպաննել տուաւ
 Վարչիրը. ու երբոր մէկալ զօրապետն ալ
 եկաւ, զան ալ խղդել տուաւ. վերջը ասդիս
 անդին ցրուած զօրացը վրայ վազելով՝ ա-
 մէնն ալ թրէ անցուց, որով այնչափ բազ-
 մութենէն հազիւ քառասուն հոգիի չափ
 ազատեցան ու փախան խոսրովու քով գա-
 ցին, ու եղած կոտորածները պատմեցին:

Խոսրով շատ տրտմեցաւ ու բարկացաւ
 Վահանայ դէմ, առջինէն աւելի բազմա-

Թիւ զօրք տուաւ Միհրանայ Վախտանկ հօր-
եղբօրը ձեռքը ու Վահանայ վրայ խաւրեց:
Վահան Վախտանկայ դէմ վարպետութե-
տեղը քաջութիւնն ու կենդանի հաւատքը
դէնք ու օգնական առնելով՝ իրեք չորս ան-
գամ սաստիկ ջարդ տուաւ Պարսից ու փա-
ռաւոր յաղթութիւններով իր զօրավարու-
թիւնը պսակեց: Վահան աս յաղթութիւն-
ներէս ետքը արդէն ծերացած ըլլալով ան-
ընդհատ պատերազմներէ ալ տկարացած՝
մեռաւ, և իր հայրենասիրութեանն ու աս-
տուածապաշտութեանը հետ անմոռանալի
ըրաւ նաև իր պատերազմական հնարագի-
տութիւնը, որուն մէջ թէ որ չափազանց
երկնայ խորագիտութիւնը, Պարսից ան-
գթութեանը՝ և ան միջոցին հայաստանի
խեղճութեանը նայելով դիւրաւ կ'արդա-
րանայ:

Իրեն քաջութեանը ժառանգորդ եղաւ
իր Սմբատ հայրենասէր որդին որ միշտ
յաղթող գանուեցաւ անպարտելի ու զար-
մանալի քաջութեամբ, և Պարսից չորս ե-
րևելի զօրավարները սպաննեց: Սմբատայ ալ
յաջորդեց Վահան որդին որ իր նախորդնե-
րուն պէս քաջ, կարիճ ու պատերազմող
եղաւ:

ԳԼ. ԺԼ.

Հազարացոց հայաստանի գիւղերէն ինչպէս Ռաֆ-
բադսանէաց Ռաֆա-որո-նէան սկիզբը :

Երբոր Վարազաիրոց մարզպանը հայա-
ստանէն փախաւ, նախարարները միաբա-
նած՝ Յունաց կայսրէն խնդրեցին որ Դա-
ւիթ Սահառունին իրենց կիւրապաղատ
դնէ. բայց իրեք տարիէն վերջը նորէն խոռ-
վութիւն իյնալով մէջերնին՝ Դաւիթ Սա-
հառունին հանեցին կիւրապաղատութե-
նէն: Ան միջոցներուն Պարսկաստան խոռ-
վութիւն ըլլալով՝ հազարացիք զօրացան և
Պարսկաստանի տիրեցին: Անկէց այլ և այլ
խումբեր ու ասպատակներ հայաստանի
վրայ վազեցին ու սկսան շատ տեղ աւրել
աւրըշարկել, ու շատ քարդեր ըրին հայա-
ստանի մէջ (635):

Վահան Կամսարական՝ Գայլ Վահանայ
Թորը, տեսնալով ազգին Թշուառութիւն-
ները ութը հազարի չափ զօրք ժողվեց, ու
իր Տիրան Էղբօրը և Մուշէղ զօրավարին
ձեռքը տալով՝ հազարացւոց դէմ խուրեց:
Ասոնց հետ միացաւ Սահառ Անձեացին
իրեն զօրքերովը. բայց պատերազմին ատե-
նը Սահառ Թշնամեաց կողմը անցնելով
սկսաւ իր ազգայիններուն դէմ պատերազ-
միլ, ասով Թշնամիները զօրացան ու բոլոր
հայերը քարդեցին իրենց զօրավարներովը
հանդերձ: հայաստանի ներսերն ալ վազե-

լով շատ ֆեսաններ ըրին . Վուին քաղքին
մէջ ալ տասուերկու հազար մարդ թրէ ան-
ցրնէլէն վերջը երեսունըհինգ հազար հոգի
ալ գերի տարին :

Հագարացւոց առջի յարձակմունքէն
վերջը Յունաց կողմանէ կիւրասլաղատ դը-
րուեցաւ Վարազափրոցը , որ տարի մը չափ-
պաշտօնը ընէլէն ետքը մեռաւ , ու տեղը
անցաւ իր որդին Սմբատ : Ասոր կիւրասլա-
ղատութեան երկրորդ տարին հագարացիք
նորէն անթիւ բազմութեամբ հայաստանի
վրայ եկան և շատ կոտորածներ ըրին : Նա-
խարարները տեսնալով որ հագարացւոց
անթիւ բազմութեանը և անոնց գաղանային
անգթութեանը դէմ դնելը գրեթէ անկա-
րելի է , աւելի օգտակար սեպեցին խոնար-
հութեամբ յաղթել անոնց գաղանութիւնը
քան թէ պատերազմով . ուստի իրարու
հետ միաբանեցան , շատ ընծաներ տարին ,
հարատակութիւն խոստացան անոնց և հարկ
տալ Յունաց չհպատակելով :

Ասկէց գուռ բացուեցաւ որ երբեմն Յոյ-
ները և երբեմն հագարացիք հայաստան
արշաւելով սոսկալի ֆեսաններ հասուցին
մեր խեղճ երկրին . վասն զի երբոր Յոյները
կը լսէին թէ հայերը հագարացւոց հպատա-
կեր են՝ զօրքով հայաստանի վրայ վազելով
վրէժխնդիր կ'ըլլային . նոյնպէս երբոր
հագարացիք կ'իմանային թէ Յունաց հետ
վերաբերութիւն մը ունեցեր ենք , ձեռքեր-
նէն ու մտքերնէն անցած չարիքը կ'ընէին
հայոց : Աս բանս քառասուն տարի չափ

62 m

տեւեց, ինչուան որ Հագարացիք իրենց ազգէն ռստիկաններ սկսան խաւրել:

Ան քառասուն տարուան մէջ Սմբատին տեղը կիւրապաղատ գրուեցաւ Համազասպ Մամիկոնեան, որ հինգ տարի կիւրապաղատութիւն ըրաւ. տեղը անցաւ Գրիգոր, որ քսանըջորս տարի իշխելէն ետքը պատերազմի մէջ մեռաւ (682):

627 Առջի Հագարացի ռստիկանը եղաւ Աբդըլլա անուանով մէկը, որ Հայերը որսալու համար նախ սկսաւ քաղցրութեամբ վարուիլ հետերնին, ու վերջը գրեթէ բոլոր նախարարները և Սահակ կաթողիկոսը բռնեց ու շղթայակապ Գամասկոս խաւրեց: Նախարարներուն մէջէն փախաւ Սըմբատ Բիւրատեան Բագրատունին, և Յուստինիանոս կայսրէն օգնութիւն առնելով, ուրիշ մնացած նախարարներն ալ ժողվելով՝ Աբդըլլային վրայ պատերազմի ելաւ, և անանկ սաստիկ ջարդ տուաւ որ հազիւ թէ Աբդըլլան միայն կրցաւ ազատիլ: Իսկ Սմբատ Կիւրապաղատութեան պատիւ առնելով՝ վեց տարի չափ հանգարտութեամբ ազգը կառավարեց, ինչուան որ Մոհմատ անունով զօրավարը եկաւ ու սկսաւ նորէն միասնել հասցընել Հայաստանի. ան ատեն Սըմբատայ հետ միացաւ Ներսէս Կամսարականը, ու մէկտեղ յանկարծակի Մոհմատին վրայ վազելով փախուցին զինքը:

Մոհմատ յաղթուելուն վրայ սաստիկ բարկացած երբոր շատ զօրքով նորէն Հայաստանի վրայ կուգար որ տակնուվրայ ընէ

երկիրը, Սահակ կաթուղիկոս՝ որ Դամասկոս գերութեան մէջ էր ու միանգամայն Մոհմաաթին սիրելի բարեկամ, առ բանալտելուն պէս խնդրեց որ Մոհմաաթին հետ տեսնուի: Բայց ճամբան դալու ատենը մեռաւ, ու չկրցաւ հետը տեսնուիլ. թուղթ մը գրեց Մոհմաաթին. Մոհմաաթ երբոր խնայաւ Սահակայ մահը, հրամայեց որ չթաղեն զսուրբը ինչուան որ ինքը դայ տեսնէ: Երբոր Մոհմաաթ մեռելին խուցը մտաւ ու բարև տուաւ սուրբին, ան ալ բարևը առնելով երկնցուց ձեռքը ու թուղթը տուաւ Մոհմաաթին իբրև թէ կենդանի ըլլար: Կարգաց Մոհմաաթ սրբոյն խնդիրքը, ու ըսաւ, « Կատարուի խնդիրքդ ո՛րպէս Աստուծոյ »: Ան հրաշքէն շարժած՝ ամենեկին փնտս մը չըրաւ հայոց, և ամիրապետին միջնորդութիւն ընելով ազատել տուաւ Դամասկոս եղած բոլոր հայոց գերիները:

Քիչ մը ատեն խաղաղութեամբ երթալէն ետքը՝ հայաստանի ոստիկան խրկուեցաւ Կաշմ, որ խաբէութեամբ բոլոր նախարարները Նախջուանայ եկեղեցւոյն մէջ ժողովելով այրել տուաւ: Կաշմէն ետքը անդգամութեան կողմանէ անուանի եղաւ Եղիտ ոստիկանը, որ ծանր տուրքերով և ասպատակութիւններով սաստիկնեղեց հայերը: Երկու տարիէն ետ կանչուելով իրեն տեղը Պատրիկ անուանեց Սահակ Բագրատունի բարեպաշտ մարդը, որ խաղաղութեամբ կառավարեց ազգը խել մը տտեն: Սահակէն վերջը դրուած ոստիկաններուն

մէջ ամենէն աւելի հայերը ասնջօղը եղաւ
Հասան ոստիկանը, որուն ատենը հայերը
Մուշէղ Մամիկոնեանին առաջնորդութիւն
մէկ քանի կոտորածներ ըրին հազարացւոյ,
աս պատճառաւ ոստիկան գրուեցաւ Եղիա
Բ, և ասիկայ զհայերը անանկ չարչարեց որ
նմանը ամենեւին չէր եղած:

Կաշմէն ինչուան Եղիա Բ, որ գրեթէ
հարիւր տարուան միջոցէ, ոստիկան գրուե-
ցան ասանք. Վիլթ, տասը տարի. Մահ-
մատ, հինգ. Աբգլաղիզ, տասը. Մրուան,
մէկ. Աշոտ Բաղրատունի, տասնըհինգ.
Եղիա Ա, երկու. Սահակ Բաղրատունի
Պատրիկ, վեց. Սիւլէյման, իրեք. Պէքիր,
ինը. Հասան, իրեք. հայ իշխաններ, հինգ.
Եղիա Բ, տասուերկու (797):

Եղիան տեղը ոստիկան գրուեցաւ խու-
ղմայ անունով հազարացին, որ հանգարա-
խաղաղասէր և լաւ մարդ ըլլալով քսան
տարի ոստիկանութիւն ըրաւ ու ազգը հանգ-
չեցուց. երբոր ինքը մեռաւ, տեղը ան-
ցաւ հոլ անունով մէկը, որ նոյնպէս խա-
ղաղասէր ըլլալով խաղաղութիւն կառավա-
րեց ազգը տասներեօթը տարի: Երբոր հոլ
եռ կանչուեցաւ նախարարներուն ազաջան
քովը Պատրիկ գրուեցաւ Բաղարատ Բա-
գրատունին, որ տասնը չորս տարի իշխեալէն
վերջը յանցաւոր գանուելով տէրութեան
բաներուն մէջ՝ երեսէ ընկաւ, ու տեղը
խաւրուեցաւ Ապուսէթ ոստիկանը, որուն
ասրապրէր էր ամիրասպետը որ վարսպետու-
թեամբ մը բռնէ Բաղարատը ու իրեն խաւ-

րէ . ան ալ խարդախութեամբ բռնեց զինքն
ու ամիրապետին խաւրեց , ուր Բագարատ
մահուրնէ ազատելու համար՝ առ երեսս
հաւատքը ուրացաւ : Երբոր Սասունցիք ի
մացան Բագարատայ բռնութիւնը , սաստիկ
կատաղած Ապուսեթին վրայ վազեցին , զին
քը սպաննեցին և բոլոր զօրքը ցրուեցին :
Ամիրապետը խմանալով եղած գործողութիւնները՝ անհամար զօրքով խաւրեց Բու
ղա ոստիկանը , որ բոլոր նախարարները
բռնելով իրեն խաւրէ . իսկ հասարակ մարդ
կանց մէջէն տեսքով , քաջ ու բանի եկող
մարդիկները տաճկըցնէ ու իր քովը սա
հէ , մէկաշնոնք առանց խնայելու սպաննէ :

Բուղա ամէն չարիք ընելով՝ բոլոր հայա
ստանը արիւնջուայ ըրաւ . ոչ աղաչանաց ,
ոչ խեղճութեան և ոչ ընծայից կը նայէր .
այլ ամէնքը անխտիր կը մեռցնէր : Աս բա
ներս տեսնալով Սմբատ Բագրատունին ու
զեց որ ուրիշներուն փաստովը ինքը առ թը
շուառութիւններէն ազատի , ուստի շատ
ընծաներով Բուղային գնաց , ու ամէն բա
նի մէջ անոր չարութեանցը խորհրդակից
կ'ըլլար և առաջնորդ հայաստան մտնալու :
Բայց ինչպէս որ սովորաբար կ'ըլլայ մատ
նիչներու , ինքն ալ վախճանին չհասաւ .
վասն զի Բուղան հայաստանէն երթալու
ատեն ուրիշ կալանաւորաց հետ մէկտեղ
զինքն ալ Պաղտատ տարաւ , ու իր տեղը ոս
տիկան գրաւ Շէխի անուանով Պարսիկ մը :

Ամիրապետը բոլոր նախարարները բանտ
դնել տուաւ , Սմբատն ալ հետեւեցին , ու

սկսաւ ստիպել որ հաւատքնին ուրանան :
Ոմանք հաւատքնին ուրացան , և ոմանք
նահատակեցան . Սմբատ ալ զյջալով ըրած
չարութեանցը վերայ , հաւատքին վրայ
հաստատուն կենալով բանտին մէջ մեռաւ ,
ու անով Խոստովանող ըսուեցաւ : Աս
Թշուառութիւններէս չորս հինգ տարի
վերջը սկսաւ Բագրատունեաց Թագաւո-
րութիւնը :

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՒՆ

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆ ԵԱՅ

ԳԼ. Ա

Բազրապունէաց Լափաւորութեան սիւղը:

ԵՐՐՈՐ մեր ազգին դառն գերութեան
431 տարին լմնցաւ, ուզելով Աստուած
իր ողորմութեամբը մխիթարել ազգը և
առջի փառքը կերպով մը նորոգել, Աշոտ
անունով Բազրատունի նախարարը հա-
նեց, որ իրեն ազգասէր, ազնիւ և խմա-
տուն բնութեամբը ամենուն սիրելի ըլլա-
լով կանգնեց Թագաւորութիւնը և ազգը
գերութենէ ազատեց:

Աս Աշոտը Սմբատ Խոստովանողին որդին
էր. երբոր Շէխին Հայաստանի վրայ ոս-
տիկան դրուած էր՝ Աշոտ շատ արգիւնք
ցրցուց անոր առջևը՝ իր ազգակիցներուն
վրայ գութ ունենալով, Հայաստանի սու-

րակ դարձած տեղերը նորոգելով և տէրութեան ամէն բաներու մէջ հաւատարիմ գտնուելով զամէնքը կը յորդորէր որ իրեն պէս հաւատարիմ ըլլան և խռովութիւն չհանեն :

Երբոր Շէխին ետ կանչուեցաւ, ամիրապետը շատերէն լսած ըլլալով Աշոտին հաւատարմութե ու լաւութե անունը՝ ուզեց փոխարէն մը ընել Աշոտին . ուստի շատ ընծաներով և թագաւորաւայել զգեստներով Ալի էրմէնի անունով ուրացեալ հայ նախարարը խաւրեց որ գայ Աշոտը բոլոր հայաստանի վերակացու գնէ, և աս եղաւ 859ին : Աշոտ երբոր առաւ աս իշխանութիւնս, հաւատարմութիւնը աւելցնելով զօրքերը շաացուց, սկսաւ բարեկարգութիւններ ընել ամէն բանի մէջ, իր Աբաս քաջ եղբայրը սպարապետ դրաւ, և անոր հետ մէկտեղ հայաստանի թշնամիները վռնատեց, և անոնց յաղթութեան ձայնը բոլոր շրջակայ տեղերը տարածուելով ամենուն սիրտը վախ ձգեց ու ալ անկէց ետքը գաղբեցան հայաստան արշաւելէն :

Ան միջոցին որ Աշոտ հայաստանը բարեկարգելու հետ էր՝ Պաղտատի մէջ նոր ամիրապետ նստելով, Բուղային ատենը գերի գնացած նախարարները խնդրեցին նոր ամիրապետէն որ գերութենէ ազատին . ու երբոր կատարուեցաւ խնդիրքին՝ մեծ ուրախութեամբ հայաստան եկան, և իրենց ուրացութեանը վրայ զղջալով Աշոտին հետ

ժխտման սկսան կարգի գնել Հայաստանը :
Նախարարները ամէն կերպով խմանալով
Աշոտոյ կատարելութիւնները , խնդրեցին
ամիրայեանն որ թագաւորեցընէ վրանին
Աշոտը՝ խոտանալով որ հաւատարիմ կը
կենան իրենց հպատակութեանը մէջ : Ամի-
րայեանը հաւանեցաւ նախարարներուն ա-
ղաջանացը , ու թագ և թագաւորական ծի-
րանի խաւրեց Աշոտին : Աշոտին փառաւո-
րութիւն լսելով Յունաց վասիլ կայսրը որ
ազգաւ Հայ ու Արշակունեաց ցեղէն էր ,
թագ մ'ալ ինքը խաւրեց (885) :

Աշոտ թագաւորելէն վերջը առջի թա-
գաւորական կարգերը նորոգեց , աւրուած
տեղերը նորէն շինեց , երկրագործութիւնը
սկսաւ ծաղկեցընել , թագաւորանիստ քա-
ղաքն ալ Բագարանը ըրաւ : Վստաց կամաց
սկսաւ նուաճել Հիւսիսային աղգերը , ո-
րոնք ատենով Հայոց ձեռքին տակն էին ,
նոյնպէս նաև Գուգարացիներն և Ուտեա-
ցիները , որոնց կարգ կանոն գնելով խոհեմ
առաջնորդներ ու իշխաններ դրաւ անոնց
վրայ : Աս գործողութիւններէս վերջը Ա-
շոտ Պօլիս լէոն կայսեր տեսութեան գա-
ցած ըլլալով , սխառուով ետ դառնալու
ատենը երբոր Շիրակ հասաւ , ծանր հի-
ւանդացաւ , ու տեանալով որ մեռնելու
մօտ է կանչեց կաթուղիկոսը , և բոլոր հո-
գևոր սրտրատուութիւնները ընելէն վերջը
Եօթանասունըմէկ տարեկան մեռաւ քսա-
նըվեց տարի իշխանութիւն ընելէն և հինգ
տարի թագաւորելէն վերջը : Աշոտ խել

622

քով ու խոհեմութեամբ առաւ թագաւորութիւնը, քաջութեամբ սահեց, բարեպաշտութեամբ անցուց կեանքը և ամենուն իրաւյրնէ փրկիչ և սիրելի հայր հասարակաց եղաւ :

ԳԼ Բ

Սմբատ Ա, իրեն ասէնի խոռոչ-նիւնէնէն ուսման :

Սմբատ Աշոտոյ որդին և յաջորդը Գագարաց աշխարհքն էր երբոր լսեց իր հօրը մահը, ուստի շուտ մը եկաւ որ թագաւորութիւնը առնէ, և բոլոր ազգին հաւանութեամբը թագաւոր եղաւ : Աս բանս լսելով Աշոտին Աբաս եղբայրը, ուղեց որ ինքը թագաւորէ, և պատերազմ բացաւ Սմբատին հետ . բայց Գէորգ կաթողիկոս արգիլեց զինքը՝ երգում առնելով Աբասէն որ նորէն չապստամբի . թէպէտ անիկայ երգմանը վրայ հաստատուն չկենալով՝ նորէն ասպստամբեցաւ ու յաղթուեցաւ Սմբատէն :

Սմբատ Աբասին յաղթելէն վերջը եղած գործողութիւնները և ան ատենի հանդարտութիւնը իմացնելով ամիրապետին, արքայական թագ ընդունեցաւ անկէց, նոյնպէս նաև Լևոն կայսրէն շատ պատիւներ առաւ : Սմբատայ աս փառաւորութեանցը նախանձելով Ափշին Պարսից ռաշտիկանը՝ վրան պատերազմի եղաւ . Սմբատ ալ երե-

սուն հազար զօրքով անոր դէմ պատերազմի ելաւ, բայց առանց արիւնհեղուծեան քաղցրութեամբ սիրտը առաւ ու իր տեղը գարձուց: Երկու տարիէն վերջը Ափշին զղջալով ըրած հաշտութեանը վրայ, ուզեց հայատուանը նուաճել. ուստի շատ զօրքով եկաւ սուտ ձայն մը հանելով թէ հայաստանէն պիտի անցնի երթայ. բայց երբոր իմացուեցաւ խարդախութիւն, մէկէն Սըմբատ հրաման խաւրեց նախարարներուն որ իրենց զօրքերովը գան ժողովուն. և անոնց հետ միաբան վազեց Ափշինին վրայ, չարաչար յաղթեց անոր, և փախուց զինքը: Ան միջոցին Ահմատ Միջագետաց ոստիկանը ապստամբելով ամիրապետէն հայաստանի վրայ վազեց. տիրասէր նախարարները թագաւորին հետ միաբանելով, վաթսուն հազար զօրքով Ահմատին դէմ պատերազմի սլաւորատուեցան: Բայց ինչպէս շատ անգամ կը հանդիպի որ նաև քաջերուն բազմութեանը մէջ վատեր գտնուին, ասանկ ալ աս դիպուածիս մէջ Գագիկ Սըմբատայ աները փառասիրութեամբ ուղեւորով թագաւորութիւնը ինքը առնել՝ ծածուկ Ահմատին հետ միաբանեցաւ, ու Սըմբատայ չար խորհուրդներ տալով և գէշ ճամբաներէ առաջնորդելով անոր զօրացը կ'ուզէր որ յաղթուի, բայց հայերը քաջութեամբ պատերազմեցան յաղթեցին Ահմատին, Գագիկայ անխելք յոյսն ալ պարասը հանեցին: Գագիկ իրեն արժանաւոր պատիժը գտնաւորով Սմբատին քեռորդիէն սպաննուեցաւ:

Ափշին երբոր լսեց թէ նախարարները պատերազմին ըմնալուն պատճառաւ ցրուեր են՝ նորէն վազեց Հայաստանի վրայ . բայց աս անգամ՝ նախարարները թագաւորին հրամանին չհնազանդելով օգնութեան չեկան . ասով հարկադրուեցաւ Սմբատ հաշտութիւն խօսելու՝ պատանդ տալով իր որդին և մէկ եղբորորդին : Ափշին երբոր աս բաներով գոհ չըլլալով կ'ուզէր ուրիշ չարիքներ ալ հասցընել , ինքը չարաչար սատկեցաւ , սրտանոցներն ալ ազատեցան : Տեղը անցաւ իր եղբայրը Յուսուփ . երբոր աս բանս լսեց Սմբատ՝ գիտնալով Յուսուփին խարդախ և անգութ բնաւորութիւնը աղաչեց ամիրապետին որ ասկէց վերջը Հայաստանին հարկը ուղղակի թագաւորը խաւրէ ամիրապետին ու ոստիկանները ամենեկին չխառնուին , որովհետեւ սաստիկ կը նեղէին զՀայերը : Ամիրապետը կատարեց Սմբատայ խնդիրքը , և թագաւորական թագ և ուրիշ շատ ընծաներ ալ խաւրէց Սմբատայ : Աս բանիս Յուսուփ սաստիկ նեղանալով մէկէն զօրք ժողվեց ու սկսաւ Հայաստանի վրայ վազել . Սմբատ ալ իր զօրքերովը գիմացը ելաւ . բայց դեռ պատերազմ չըրած՝ երկու կողմէն ալ ուղեցին հաշտութիւն ընել , և բարեկամութեան նշան՝ Յուսուփ ոսկիէ թագ խաւրէց Սմբատայ :

Հազիւ թէ քիչ մը հանգստութիւն գտաւ Սմբատ թշնամեաց ձեռքէն , Եգերացւոց Կոստանդին թագաւորը առանց պատճառի

պատերազմ բացաւ Սմբատայ հետ . անոր
դէմ գնաց Սմբատ վրաց Ատրնէրսէհ թա-
գաւորին հետ . ասոնք յաղթեցին Կոստան
դինին , և Ատրնէրսէհ Կոստանդինին հետ
հաշտութիւն խօսելու ասենը՝ խաբէու-
թեամբ բռնեց զինքը ու թագաւորին բե-
րաւ : Սմբատ չորս ամիս Անիի բերդին մէջ
պատուով պահելէն ետքը գթացաւ Կոս-
տանդինի վրան ու ազատեց զինքը . աս բանս
Ատրնէրսէհ իրեն անարգանք սեպելով ու-
րիշ բանի մը նախարարաց հետ խօսք դրաւ
որ Սմբատը սպաննէ : Եւ որովհետեւ նոյն
միջոցին թագաւորը Տաշրաց գաւառն էր ,
ապստամբ նախարարները մէջերնէն մէկը
որոշեցին որ երթայ թագաւորին հետ բա-
րեկամութիւն ձեւացնելով զինքը սպան-
նէ : Աս բանիս վրայ ապահովնալով իրենք
վաղեցին Անին առին , վերջը Երազգաւորս
գացին , ու թագաւորին պալատը մտնելով
Ժամէ 'ի Ժամ կը սպասէին որ Սմբատին
սպաննուիլը լսեն . բայց բարեբաղդութիւն
խմացաւ թագաւորը անոնց դաւը , ու մէկէն
իր զօրքերը ժողվեց որ ապստամբները նը-
ւաճէ : Պատերազմի ատեն թագաւորին զօր-
քերը իրենց սիրովը սիրովը վառուած , այն-
պիսի սաստիկ ջարդ կուտային ապստամբ-
ներուն , որ Սմբատայ սիրտը չդիմանալով
կ'աղաչէր որ խնայեն ապստամբներուն :
Ատրնէրսէհ տեսնելով եղած ջարդը , եկաւ
թագաւորին ոտքը ընկաւ ու թողութիւն
խնդրեց իր ապերախտութեանը . Սմբատ
ներեց անոր յանցանացը , և մէկալ նախա-

րարներուն աջքերնին փորել տուաւ : Բայց անանկով ալ խաղաղութիւն չգտաւ . վասն զի իր քեռորդին Գագիկ Արծրունի թեթև պատճառի մը համար աւրուեցաւ թագաւորին հետ, Գնաց Յուսուփին հետ միաբանեցաւ ու Սմբատայ վրայ մեծամեծ ամբաստանութիւններ ըրաւ անոր : Յուսուփ ալ Հայոց մէջը երկպառակութիւն ձգելու մտքով Գագիկայ թագ դրաւ ու իր վասպուրական աշխարհքը խաւրեց . անիկայ ալ շատ նախարարներ իր կողմը որոտալով յայտնի սկսաւ թագաւորել (908) :

Երբոր լսեց Սմբատ Գագիկայ թագաւորելը մէկէն Յովհաննէս կաթողիկոսը շատ ընծաներով Յուսուփին խաւրեց որ երթայ Յուսուփին սիրտը իջեցնէ ու խաղաղութիւն ընել տայ . բայց ոտիկանը փոխանակ զինեւելու կաթողիկոսին աղաչանայր՝ բանտ դրաւ զինքը, ու սկսաւ պատերազմի պատրաստութիւն տեսնել : Գարնան ըսկիզբները Գագիկին առաջնորդութեամբ սկսաւ Հայաստանի ներսերը վազել ու մեծամեծ կոտորածներ ըրաւ, որով նախարարներէն ոմանք յուսահատելով Գնացին անձնատուր եղան Յուսուփին : Սմբատ իր ունեցած քիչ զօրքովը որչափ որ կրնար գէմ կը դնէր, բայց ճարը հասնելով Գուգարացոց երկիրը փախաւ . աս բանս որ իմացաւ Յուսուփ՝ աւելի ազատութեամբ սկսաւ Հայաստանը քանգել ապականել, ինչուան Սմբատ տեսնելով եղած չարիքները՝ ելաւ Գուգարացոց աշխարհքէն ու

սկսաւ ինքն ալ պատերազմի պատրաստուիլ
Յուսուփը վաւրնտելու համար . բոլոր ունե-
ցած զօրքերը ժողվելով իր երկու որդւոցը
տուաւ . անոնք մեծամեծ քաջութիւններ
ընելով երբոր թշնամեաց պիտի յաղթէին՝
Սևորդիները թշնամեաց կողմը անցան . ա-
նով Սմբատայ զօրքերը հարկագրուեցան
փախչելու , և բոլորովին յաղթուեցան :
Աս բանս երբոր տեսան ուրիշ շատ նախա-
րարներ , փոխանակ իրենց թագաւորին
օգնելու՝ գնացին Յուսուփին անձնատուր
եղան , որպէս զի բաներնին ապահովցնեն .
բայց Յուսուփ տեսնալով նախարարներուն
բազմանալը վախցաւ , ու սուտովմուտ պատ-
ճառներով շատը յայտնի սպաննեց , շատը
ծածուկ խողէց , ոմանց ալ թոյն տուաւ ,
որով քովը քանի մը մեծ նախարարներ
միայն մնացին :

Տեսաւ Սմբատ որ բոլոր նախարարները
քովէն հեռացեր են , ու ինքը չկրնար դէմ
դնել Յուսուփին , ուստի իր մարդիկներով
վը քաջուեցաւ կապոյտ բերդը , որ անա-
ռիկ էր : Յուսուփ եկաւ պաշարեց բերդը
ու հայոց զօրքերը դրաւ որ բերդապաննե-
րուն հետ պատերազմին : Սմբատայ սիրտը
չխմացաւ երկու կողմէն եղած ջարդերուն
որ իրեն համար էին , և վեհանձնութիւն յանձն
առաւ անելի իր թշուառութիւնը քան թէ
տեսնել իր աղգակիցներուն մահը , ու ինք
զինքը Յուսուփին ձեռքը տուաւ , երդմունք
առնելով անկէ որ իրեն անձին փրաս մը
չընէ : Յուսուփ առջի բերանը պատուով

149

սահէց զինքն ու ետքը թողուց որ Շիրակ
երթայ. բայց երբոր Գագիկը քովէն փա-
խաւ, Յուսուփ բարկանալով՝ խաբէու-
թեամբ կանչեց Սմբատը ու շղթայի զար-
կած Դուին տարաւ. հոն տարի մը մուծ
բանտի մէջ սահէց հողի վրայ սպառկեցրնե-
լով ու միայն հաց և ջուր տալով. վերջը
երբոր լսեց որ Երնջակ բերդին մէջ շատ մը
նախարարներ ապաստաներ են՝ գնաց ան
բերդը առնելու, ու երբոր պատերազմով
չկրցաւ յաղթել, հրաման տուաւ որ Սմ-
բատը բերդին գիմացը տանին ծեծեն ու
նախատեն: Գահիճները սկսան տանջանքը
աւելցրնել որ հաւատքը ուրանայ. նախ
թաշկինակով բերանը գոցեցին որ շունչ
չկարենայ առնել. վերջը գելարանով վիզը
ճմլեցին, ու գլխուն վրայ ծանր բեռներ
դնելով՝ տասը հոգի վրան կ'իյնային որ նե-
ղուծիւնը սաստկացրնեն: Աս ամէն ան-
գթուծիւնները ընէէն վերջը, քանի որ
դեռ ողջ էր մորթը հանեցին ու Դուին տա-
նելով խաչեցին երանելի թագաւորը որուն
վրայ լոյս ծագեց և շատ հրաշքներ ալ եղան:
Աս բանիս մէջ մեր նախարարաց ըրածը այն-
պիսի գործողութիւն մըն է որ մէջը յայտ-
նի կը տեսնուի նախանձու և ատելութեան
կիրք, քաղաքականութեան սակսուծիւն,
անձնասիրութիւն, տիրատեցութիւն, և
գահավէժ խորհուրդ, որ ասոնք ամէնն ալ
մեծամեծ ու անսպառ աղբիւրներ են ան-
միաբանութեան, ազգատեցութեան և կրօ-
նից ու մարդկութեան սպակեւում, որով

գազանային բնութիւն մը անոնց տեղը կը տիրէ, ինչպէս որ տեսանք աս բանիս մէջ ու պիտի տեսնենք բոլոր Բագրատունեաց և Ռուբինեանց պատմութե մէջ շատ տեղ : Թէ որ Թագաւորը գէշ ըլլար (ինչպէս էր Արտաշիր Արշակունեաց վերջի Թագաւորը), ան ատեն քիչ մը իրաւունք կրնային ունենալ նախարարները . բայց ո՞վ չտեսներ Սմբատայ սքանչելի առաքինութիւնները , այսինքն հայրենասիրութիւնը , խաղաղասիրութիւնը , ներողամտութիւնը , հայրագութ խնամքը , արդարութիւնը և ուրիշ շատ կատարելութիւնները . որով մէկէն յայտնի կ'ըլլայ նաև իր Թշնամեաց ըրածին վերջի աստիճանի չարութիւնը (914) :

Գ.Լ. Գ.

Աշո Երեմէ Երեմէ , — Ի՞նչ քաջ-Ռի-նէր :

Աշոտ Բ , երբոր լսեց հօրը մահը , իր ունեցած քիչ մը զօրքը կարգի դրաւ ու անոնց հետ մէկտեղ վաղեց հայաստանի ան քաղաքներուն վրայ՝ որոնց մէջ բռնացեր էին Յուսուփին զօրքերը . մեծ յաջողութեամբ ու քաջութեամբ Թշնամիները վանեց , այլ և այլ տեղեր սաստիկ ջարդ տալով Թշնամեաց սիրտը վախ ձգեց ու աս իրեն քաջութիւններուն համար Երկաթ ըսուեցաւ : Նախարարներն ալ սիրտ առին , եկան միացան հետը ու զինքը Թագաւոր օժեցին . բայց հազիւ Թէ խաղաղութեան ձայնը սկսաւ

տարածուիլ Հայաստանի մէջ, նորէն խռ-
վութեան ձայները հալածեցին խաղաղու-
թիւնը: Ասան զի նախարարներէն ոմանք
նորէն սկսան մէջերնին կռիւ ընել փառա-
սիրութեամբ և ատելութեամբ. ոմանք ալ
թագաւորին դէմ ելլալով սկսան պատե-
րազմիլ, ու ցաւալի Հայաստանը տակն ու
վրայ ըրին: Յուսուփ ալ առիթ գտնալով
վաղեց Հայաստանի վրայ ու ինքն ալ սկսաւ
քանդել աստեղանել առջինէն աւելի: Ամ-
բողջ գեղեր, քաղաքներ անասլատ դարձուց:
Բնակիչները ջարդել կուտար, մանաւանդ
ծերերն ու տկարները, մանր տղաք ու
անկարող մարդիկը. մնացածները կամ կը
տաճկըցընէր և կամ կը նահատակէր: Կոյն
բաները սկսան ընել նաև ուրիշ բարբարոս
աղգեր:

Կոստանդին Պերփեռուժէն կայսրը ու-
ղեց օգնել Հայոց, և թղթով իմացուց իր
կամքը Յովհաննէս կաթողիկոսին. աս բա-
նիս վրայ մեծապէս ուրախանալով աղգա-
սէր կաթողիկոսը, շատ ետևէ եղաւ որ
նախարարները միաբանէ, որպէս զի հաւա-
նութեամբ թուզթ գրեն Կայսեր օգնու-
թիւն խնդրելու համար՝ բայց անօգուտ.
աս պատճառաւ խեղճին ճարը հասնելով
ինքը առանձին պատասխան մը գրեց Կայ-
սեր, Հայոց խեղճութիւններն ու թշուառու-
թիւնները սլատմեց, ու միանգամայն օգնու-
թիւն խնդրեց: Ան թղթէն այնպէս շարժե-
ցաւ Կայսեր գութը Հայոց վրայ որ մէկէն
թէոդորոս անուանով իշխան մը խաւրեց

Հայաստանն որ գայ թագաւորը ու կաթուղիկոսը Կոստանդնուպօլիս տանի: Գնաց Աշոտ, ու շատ մեծ պատիւ և ընդունելութիւն գտաւ Կայսերէն, նորէն թագաւոր պսակուեցաւ, ու մեծամեծ սարգսներով ու շատ զօրքով սկսաւ Հայաստան գալ: Յուսուի վախնալով որ Աշոտ Յունաց օգնութեամբը կրնայ իրեն փասել՝ բարեկամութիւն ձեռնաց. բայց ուզելով Հայոց մէջ երկպառակութիւն ձգել՝ որ զիրենք տկարացրնէ առջինին պէս, Աշոտ Երկաթին հօրեղբօր որդին Աշոտը թագաւոր դրաւ՝ որ Աշոտ Բռնաւորը ըսուեցաւ: Աս Աշոտ Բռնաւորը մէկէն սկսաւ Աշոտ Երկաթին հետ պատերազմ ընել ոչ թագաւորութիւնը առնէ. նախարարներէն ոմանք թագաւորին կողմն էին, ոմանք ալ բռնաւորին. աս պատճառաւ շատ անգամ մէջերնին սատիկ պատերազմներ եղան, ու ամէն անգամ Յովհաննէս կաթուղիկոս մէջ մտնալով կը խաղաղցրնէր:

Թագաւորին եղբայրը Աբաս՝ տեսնալով Աշոտոյ առաջ երթալը նախանձեցաւ, ուստի Ափսաղաց Գուրգէն իշխանին հետ միանալով ապստամբեցաւ Աշոտէն ու ետեւէ եր Աշոտը մեռցրնէլու. բայց Աշոտ առաջուց իմանալով եղբօրը դաւաճանութիւնը, իր ընտանիքովը ծածուկ Ուտի աշխարհքը փախաւ, հոն զօրք ժողվեց, եղբօրը դէմ պատերազմի ելաւ ու միշտ յաղթող գտնուեցաւ. բայց վերջէն ուրիշները մէջ մտան ու գրսուանց հաշտեցուցին զիրենք:

Անգամ մը երբոր Աշոտ առանց գիտնալու Ուտէացւոց աշխարհքը կ'երթար քանի մը հոգւով զուարճութե՛ն համար, մէյմ' ալ լուր առաւ որ Յլիկ Ամրամ Ուտէացւոց իշխանը ապստամբեր է իրմէ ու շատ զօրքով պատերազմի կը պատրաստուի: Աշոտ մէկէն Եգերացւոց թագաւորին քովը գնաց, ու անկէ օգնութիւն խնդրեց՝ գիտնալով անոր ճշմարիտ սէրն ու բարեկամութիւնը. և ինչ պէս որ կը յուսար իր կարծածէն աւելի օգնութիւն գտաւ անկէ, ու սկսաւ Ուտէացւոց աշխարհքը վազել: Ամրամ իր զօրքերը անտառին մէջը դարան դրաւ՝ որպէս զի յանկարծակի վազէ Աշոտին վրայ. բայց Աշոտ ծածուկ ճամբաներէ անցնելով գնաց ամուր բերդ մը քաշուեցաւ իրեններովը. Յլիկ Ամրամ ալ եկաւ պաշարեց բերդը: Աշոտին զօրքերը յուսահատեցան և խօսք դրին թշնամիներուն հետ որ Աշոտը բռնէն կապեն ու իրենց ձեռքը մատնեն: Աշոտ խմանալով անոնց միտքը՝ նոյն գիշերը որ առաւօտը զինքը պիտի մատնէին՝ առանց ուրիշի բան մը ըսելու հեծաւ իրեն աշխոյժ ձիուն վրայ ու թշնամեաց մէջէն անցնելով փախաւ գնաց, ու հարիւր հոգի հետը առած՝ Սևան կղզին առանձնացաւ:

Ան միջոցին Յուսուփ նորէն ընդհանուր ոստիկան դրուելով ամիրապետէն, հայաստանի վրայ առանձին ոստիկան դրաւ՝ Նըսր անունով մէկը, որ անաէր գտնալով հայաստանը՝ շատ չարիք հասուց հայոց. բայց քանի որ աւելի մեծ չարութեան մը ձեռք

էր զարկած՝ ետ կանչուեցաւ Յուսուփէն ,
ու իր տեղը եկաւ Բըշր ոստիկանը : Աօի-
կայլսելով որ Աշոտ Սեան կղզին է քաշուեր՝
Գեղամայ ծովուն քովը իր անթիւ զօրքերը
շարեց : Աշոտ իր մարգիկներէն եօթանա-
սուն հոգի ընտրեց ու տասը նաւով սկսաւ
ցամաքիններուն հետ սլատերազմիլ , այն-
չափ որ թշնամիները բանակնին թողուցած
փախան : Բըշր հոնկէց փախչելու ատեն
գնաց ուրիշ բերդի մը վրայ , ուր աւելի մեծ
ջարդ կերաւ Գէորգ Մարզպետունիէն , որ
թէսկեաւ և քիչ՝ բայց անսպարտելի զօրքովը
մեծամեծ փնասներ հասուցեր էր թշնա-
մեաց ուրիշ անգամներ ալ :

Բըշրին տեղը նորէն եկաւ Նըսր , բայց
սկսաւ քաղցրութեամբ նայիլ Հայոց վրայ
ու գութ ցուցրնել . Աշոտ ալ սիրտ առնե-
լով եկաւ իր թագաւորութիւնը առաւ ,
սկսաւ բարեկարգել . իր Աբաս եղբօրը հետ
ալ հաշտուեցաւ . բայց ամիսոս որ թագա-
ւորութեան խաղաղիւր չկրցաւ վայելել , ու
հիւանդանալով մեռաւ քսանըջորս տարի
նեղութեամբ թագաւորելէն վերջը : Քաջ
էր և միանգամայն խոհեմ , խաղաղասէր ,
ու ներողամիտ . բայց ժամանակը և նախա-
րարաց անկարգութիւնը դրեթէ անսպառա-
ջիւն իր առաքինութիւնները ու չթողուցին
որ թէ ինքը ու թէ Հայաստան վայելէին
անոնց արդիւնքը :

Աբաս Աշոտոյ եղբայրը նախարարնե-
րուն հաւանութեամբ թագաւոր ընտրուե-
ցաւ ու աթոռը Վարս քաղաքը դրաւ . շատ

ԵԿԸ

շինութիւններ ըրաւ, ու այլ և այլ պատե-
րազմներով Հայաստանը խաղաղացուց: Մեր
ձակայ ազգերը լսելով Աբասայ փառա-
ւորուին ու ըրած բարեկարգութիւնները
սկսան վրան նախանձիլ. մասնաւորապէս
Ափսաղներուն Բէր Թաղաւորը, որ նաև
շատ զօրքով վրան պատերազմի ելաւ, ու
յոխորտանօք պատգամ խաւրեց թէ եկեր
եմ Վարսի նոր շինած մայր եկեղեցին Վրաց
ծիսով օծելու: Աբաս զօրքերը ժողվեց ու
պատերազմի պատրաստուեցաւ. յաղթեց
Բերայ, բռնեց զինքը տարաւ մայր եկեղե-
ցին ու ըսաւ. « Ահա աս է ան եկեղեցին որ
կ'ուղէիր օրհնել Վրաց ծիսով. լաւ նայէ,
որովհետև ալ պիտի չտեսնես ». աս ըսելով
աչքերը փորել տուաւ, և Ափսաղները շատ
ընծաներով ու աղաչանքով աղատեցին Բէ-
րը գերութենէ: Աբաս քսանըջորս տարի
Թաղաւորելէն ետքը խաղաղութեամբ մե-
ռաւ, և ըրած շինութիւններն ու բարե-
կարգութիւնները իբրև մէյմէկ արձան իր
անուանը յիշատակ կանգնեց Հայաստանի
ամէն կողմերը (951):

Իրմէ ալ շատ աւելի լաւ, առաքինի, ազ-
գասեր յաջորդ ունենալով ազգը երջան-
կացուց, աս յաջորդը եղաւ Աշոտ որդին, որ
իր բարեգործութիւններուն համար Աշոտ
Ողորմած ըսուեցաւ: Ասիկայ հօրը մեռնե-
լէն ետքը ութսուն հազարի չափ զօրք ժող-
վեց, Գեորգ Մարգարտունիին Գող որդ-
ւոյն հետ միացաւ ու թշնամիները վաճնտեց
Հայաստանէն մեծամեծ քաջութիւններն

լով. ինը տարի աս կերպով Հայաստանը
խաղաղ սրահեց, ինչուան որ նախարարները
տեսնելով իրեն քաջութիւնները, ազգա-
սիրութիւնը ու բարեպաշտութեան հո-
գին, ժողով ըրին ու թագաւոր օծեցին
զինքը բոլոր ազգին վրայ: Երբոր Աշոտ
ընդհանուր ազգին թագաւոր օծուեցաւ,
իրեն Մուշեղ եղբայրն ալ քանի մը նախա-
րարներու գլուխ կենալով Կարսի մէջ թա-
գաւորեց. բայց որովհետեւ միշտ Աշոտին
կը հպատակէր և կ'օգնէր անոր, ան պատ-
ճառաւ ձայն չհանեց Աշոտ ու թողուց որ
թագաւորէ: Աշոտոյ այսպէս ամէն կող-
մանէ խաղաղութեամբ և հայրաբար ազգը
կառավարած ատենը՝ Հագարացւոց Համ-
տուն սպարապետը աստտամբելով ամիրա-
պետէն Հայաստանի վրայ վազեց. Աշոտ
բազմութեամբ զօրաց գիմացը ելաւ, յազ-
թեց թշնամոյն ու բռնեց սպաննեց զինքը.
ամիրապետը ուրախանալով և հաւնելով
Աշոտին ըրած քաջութեանը՝ կրկին թա-
գաւորական թագ ու շատ մեծագին սար-
գէններ խաւրեց անոր:

Աշոտ քաջութեան հետ մէկտեղ բարե-
պաշտութեամբ և ողորմածութեամբ զար-
դարուած՝ բոլոր ունեցածը աղքատաց կը
բաժնէր, որով մեռնելէն ետքը գանձա-
տանը մէջ ստակ չգտնուեցաւ. շատ հիւան-
դանոցներ ու աղքատանոցներ շինել տուաւ,
որոնց մէջ շատ անգամ ինքն ալ անձամբ
կ'աշխատէր ու կը ծառայէր հիւանդաց.
շատ անգամ ալ աղքատներն ու ցաւագար-

ները իրեն սեղանակից կ'ընէր . եկեղեցիներ , վանքեր , ուսումնարաններ և ուրիշ բարեպաշտական տեղեր շինել տուաւ : Իրեն պէս բարեպաշտ ու ողորմած էր իր խոսքովանոյշ Թադուհին ալ , որ շատ բարեգործութիւններէ զատ՝ վանքեր , եկեղեցիներ ու հիւանդանոցներ շինել տուաւ :

Գ.Լ. Գ.

Սմբատ Երկրորդէն ինչո՞ւն Բագրատունեաց
Վերջանալը :

Աշոտին իրեք որդւոցը մէջէն , որ էին Սմբատ , Գագիկ ու Գուրգէն , Սմբատը Թագաւորեց , որ իրեն ըրած քաջութիւններուն համար Շահնշահ (Թագաւորաց Թագաւոր) և Տիեզերակալ ըսուեցաւ : Ասիկայ շատ զարդարեց Անի քաղաքը՝ հարիւրաւոր եկեղեցիներ վանքեր ու հասարակ պալատներ շինելով . բայց ամենէն մեծ ու յիշատակի արժանի շինուածքն է Անիին շրջապատը քաշած պարիսպը՝ որուն համար ութը տարի հազարաւոր հոգի աշխատեցան . իսկ քաղաքին բոլոր եկեղեցեաց թիւը կ'ըսեն թէ հազար ու մէկ էր , և ասկից սովորութիւն մտած էր ռամկաց մէջ Անիին հազար ու մէկ եկեղեցեաց վրայ երգում' ընել : Սմբատ երկրորդ տասուիրեք տարի Թագաւորեց ու մեռաւ , խաղաղասէր ու աշխարհաշէն Թագաւորի անուն ժառանգելով . բայց բարեպաշտութեան կողմանէ Թագաւորու-

Թեան վերջի տարիները եկեղեցական օրինաց դէմբաներ ընելով անունը արատաւորեց : Եւ ըրած գործողութիւնները ասոնք են . նախ իրեն քրոջը աղջիկը կին առաւ որուն շատ դէմ կեցան եկեղեցականք բայց անսաստեց . Թէպէտ և քիչ ատենէն կինը մեռաւ , որով և ինքն ալ մեծ սուգի ու տրամուլթեան մէջ ընկաւ : Ասկէ զատ ուրիշ անգլթութեան ու անիրաւութեան գործողութիւն մ'ալ ըրաւ՝ որ իրեն մեծ անձնութեանը չէր վայլէր : Անգամ մը Թագաւորական խոտի ու յարդի համբարանոցները այրեցան , որուն գործագիրը գտնելու համար շատ ետեէ եղաւ Սմբատ , բայց որոշ չկրցաւ խմանալ : Օր մը երբոր Ժողովուրդը բազմութեամբ եկեղեցին Ժողովուած հոգևոր խորհրդին ներկայ էր , յանկարծ խենթ մարդ մը վազեց խորանը ու բուրվառին կրակարանը առնելով Ժամէն դուրս սկսաւ փախչիլ . Ժողովուրդը աս նորատեսիլ գործողութեան պատճառը հարցուց . անիկայ ալ սկսաւ պոռալով ըսել Թէ կ'երթամ Սմբատայ համբարանոցներն այրելու . աս խօսքս Թագաւորին ականջը հասնելով բռնեւ տուաւ ան մարդը ու առանց քննելու ինչ տեսակ մարդ ըլլալը հրամայեց որ նախ աչքերը փոքեն ու վերջը եղեգով պատել տալով այրեց , և խոտիւ արգիլեց որ չթաղեն . զատիկայ քանի մը կրօնաւորներ տեսնելով , որոնք և ոչ Թագաւորին հրամանը գիտէին , վերուցին մարմինն ու Թաղեցին քրիստոնէական ամէն պաշտամունք

ները կատարելով: Երբոր լսեց առ եղած
գործողութիւնը Սմբատ շատ նեղացաւ և
նորէն հրամայեց որ մարմինը հանեն ու
դաշտի մէջ ձգեն: առ բանիս բարկացան
ան կրօնաւորներն ու ըսին « Սմբատայ
մարմինն ալ իր գերեզմանին մէջը պիտի
չմնայ»: Ըսածնին կատարուեցաւ Սմբատայ
մեռնելէն քիչ մը ատեն ետքը (988):

Գագիկ Ա, եղբորը տեղը յաջորդելով
իր հօրը Աշոտին ու նախորդներուն քաջութեանցն ու առաքինութեանցը հետևող
եղաւ, և քան զանոնք ալ երևելի ըլլալով
մեծագործութեանց կողմանէ, Բագրատունեաց
Թագաւորութեանը պարծանք
եղաւ. նոյնպէս նաև իր կատարած թագութեան
համար որ լմնացուց Սմբատին սկսած Ան
ւոյ մայր եկեղեցին: Գագիկ Թագաւոր
ըլլուն պէս՝ խենթ կնկան մը սրտածառաւ
խռովութիւն ընկաւ զօրաց մէջ. վասն զի
ան կինը կը քարոզէր ամենուն թէ Սմբատ
Թագաւորը տեսիլքով իրեն երևցեր ու ըսեր
է թէ ինքը գերեզմանին մէջը դեռ ողջ է:
Գագիկ առ քարոզչին ստութիւնը ցուցը
նկու և Ժողովուրդը հանգարտեցնելու
համար՝ Սմբատին մարմինը գերեզմանէն
հանել տուաւ որ ամէնքը տեսնան. ասով
խռովութիւնը իջաւ ու ամէնքն ալ խաղա
ղացան: Գագիկ երեսուն տարի Թագաւոր
եց միշտ քաջութեամբ, բարեկարգութեամբ
ու բարեպաշտութեամբ (1019):

Գագիկայ ատենը անուանի եղաւ Դաւիթ
կիւրապաղատ, որ Տայոց գաւառին իշխանն

էր . Դաւթի ծերութեան վերջի տարիները
Ասորպատականի ամիրապետը Մամլուն հա-
րիւր հազար զօրքով Հայաստանի վրայ վա-
զեց . Դաւիթ օգնութիւն ուզեց Գագի-
կէն և Վրաց Գուրգէն թագաւորէն , անոնք
ալ տասնըհինգ հազարի չափ զօրք խաւրե-
ցին , որ Դաւթայ զօրացը հետ միանալով
քսանհազար եղան : Հայերն ու Վրացիք
տեսնալով իրենց քիչութիւնը , առջի
բերանը ահի գողի մէջ էին . մէյմ'ալ զօրա-
ցան հաւաքով և Վաստուած օգնութիւն
կանչելով թշնամեաց վրայ վազեցին , ու մեծ
ջարդ տալով տաճկըներուն , մնացածները
ցիրուցան ըրին ու իրենցմէ հինգ վեց Վրացի
միայն մեռան : Տայոց ուրիշ իշխանները
տեսնալով Դաւթի այնչափ փառաւորութիւնը
աս յաղթութեանը համար , սարսափելի
անօրէնութեամբ մը հաղորդութեան սուրբ
խորհրդին մէջ թոյն խառնեցին : Դաւիթ
իմացաւ ըրած անզգամութիւննին , ներեց
ամենուն ու մեռաւ սրբութեամբ , յան-
ձնելով իր երկրին իշխանութիւնը Յունաց
կայսեր , որովհետեւ ինքը մերձաւոր ազգա-
կան չունէր :

Յովհաննէս Սմբատ , որ Գագիայ անգրա-
նիկ որդին էր , հօրը տեղը թագաւորեց .
հանդարտաբարոյ , խոհեմ , գիտուն էր ,
բայց միանգամայն գանդաղամիտ , վախկոտ
և անգործունեայ . աս իրեն պակասու-
թիւնները մեծամեծ խռովութեանց պատ-
ճառ եղան ոչ միայն կենդանութեան ատե-
նը , այլ և մեռնելէն ետքն ալ որով և թա-

գաւորութիւնն ալ վերջացաւ : Երբոր Յովհաննէս Սմբատ Թագաւորեց, իր սղտիկ եղբայրը Աշոտ որ քաջ, աշխոյժ, արագամիտ ու գեղեցկատեսիլ երիտասարդ էր շատ նախարարներ իր կողմը որսալով կ'ուզէր եղբօրը տեղ Թագաւորել : Վրաց Գորգի Թագաւորը ուզելով իմացնել Թէ ինքը զՍմբատ օրինաւոր Թագաւոր կը ճանչնայ հայոց՝ ընծաներ ու Թագաւորական սպակ խաւրեց Սմբատայ, աս բանիս վրայ Աշոտ կրակ դարձաւ և յայտնի ապստամբելով գնաց Վասսուրականի Սէնեքերիմ Թագաւորէն շատ զօրք օգնութիւն առաւ : Յովհաննէս, որուն կողմն էին բոլոր Ժողովուրդը և նախարարներուն մեծ մասը, վաթսուն հազարի չափ զօրք Ժողոված՝ Աշոտին դիմացը ելաւ . բայց որովհետեւ վախկոտ և պատերազմական բաներու մէջ վարժ չէր, Աշոտին ու անոր քիչ զօրաց քաջութիւն տեսնալով սկսաւ յուսահատիլ . վասն զի Աշոտ ինքը անձամբ շատ քաջութիւններ ընելով՝ զօրքերը խրախուսեց ու Թշնամուոյն մեծ ջարդ տալով հալածեց զիրենք, ինչուան եկաւ Անին ալ պաշարեց . քանի մը մեծ նախարարներ, Վրաց Թագաւորը և Պետրոս կաթուղիկոս Յովհաննէսին ցաւալի վիճակին վրայ խղճացին ու մէջ մտնալով խաղաղացուցին երկուքն ալ, և պայման դրին որ Յովհաննէս նոյնպէս Թագաւորէ, և Աշոտ իբրեւ անոր երկրորդը՝ ուրիշ տեղերու իշխէ : Յովհաննէս իր վատասիրտ երկչորութեամբը շատ նախարարներուն երե-

սէն ընկաւ, որ զինքը թողուցին ու Աշոտին կողմը անցան:

Քիչ մը ատենէն Աշոտ զղջալով եղած գաշնադրութեանը վրայ՝ ուղեց նորէն Յովհաննէսին տեղը ընդհանուր ազգին թագաւոր ըլլալ, բայց որպէս զի խռովութիւն չըլլայ՝ այսպիսի վարպետութիւն մը բանեցուց. ծանր հիւանդ ձեացաւ ու անկողնոյն քովը որոգայթաւոր մեքենայ մը դնել տուաւ. երբոր Յովհաննէս զինքը տեսնելու եկաւ՝ որոգայթին մէջ բռնուելով սկտաւ աղաչել որ կենացը խնայէ. ան ատեն Ապիրատ իշխանը եկաւ կապեց զՅովհաննէս ու ձեացուց որ մեռցնելու կը տանի. բայց ընդ հակառակն տարաւ նորէն թագաւորեցուց, ըսելով թէ. « Աւա՛հ խոհեմ գթած ու վախկոտ թագաւոր մը ունենանք՝ քան թէ անիրաւ ու անգութ բռնաւոր մը՝ թէպէտ և քաջ »: Աշոտին գործողութեանը վրայ սոթալով նախարարները՝ ամէնքն ալ անօդնական ձգեցին զինքը ու հեռացան քովէն. ինքն ալ Վոստանդնուպօլիս գնաց, Վասիլ կայսեր օգնութեւն շատ զօրքով եկաւ նախարարները նուաճեց, ու շատ քաջութիւններ ընելով այլ և այլ տեղերու տիրեց. բայց վերջը քաջութիւնը մէկ դի ձգած՝ զեղխութեանց ետեւէ եղաւ ինչուան իր մահը:

Հայաստան որ արդէն անդադար ներքին և արտաքին թշնամիներու ձեռքէն սոսկալի աղետից տեսարան մը եղած էր, ան միջոցներուն ոսնակոխ եղաւ գազանացեալ և արեան ծարաւի նոր ազգէ մըն ալ,

որ էին Սկիւթացիք, և երբեմն երբեմն անթիւ բազմութեամբ յարձրկելով կ'ողողէին արեամբ Հայաստանը: Ասոնք նախ վազեցին Վասպուրական աշխարհքը ու շատ փնաս հասցրնելով անցան գնացին: Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը կանխատեսա ըլլալով Սկիւթացւոց ընելու չարեացը՝ թուղթ գրեց Վապիւ կայսեր, աղաչելով որ Սեբաստիոյ գաւառը կայսրը իրեն տայ ու Վասպուրական աշխարհքը առնէ. կայսրը հաճեցաւ ու Սենեքերիմին խնդիրքը մէջերնին երգմունքով հաստատեցին. այսպէսով Սենեքերիմ Սեբաստիա գնաց՝ հետը տանելով չորս հարիւր հազար հոգի, ու Վասպուրական աշխարհքը Յունաց անցաւ. Սկիւթացիք Վասպուրականէն վաղեցին Նիգ գաւառին վրայ, որոնց դէմ ելաւ Վասակ Պահլաւունի՝ Գրիգոր Մագիստրոսին հայրը, ու մեծ կոտորած ընելով ցրուեց զիրենք. բայց երբոր ինքն ալ առանձնացած աղօթք կ'ընէր Աստուծոյ, քանի մը Սկիւթացիք հոնտեղերը պահուրտած ըլլալով քար մը զարկին գլխուն ու սպաննեցին պատուական ծերունին: Աս բաներս տեսնելով Յովհաննէս թագաւորը, և բնական երկչոտութեամբն ալ վախնալով որ պիտի չկարենայ դէմ դնել Սկիւթացւոց յարձակմանը, դաշինք դրաւ Վասիւ կայսեր հետ որ մեռնելէն ետքը Անին կայսեր անցնի. միայն թէ Յոյները օգնեն Հայոց (1024):

Ան միջոցներուն սոսկալի հարուածներ եղան Հայաստանի մէջ. այսինքն երկրա-

շարժ, սով, ու արևու խաւարմունքներ, որով ամէնքն ալ սկսան վախնալ. մանաւանդ որ աննշան մարդ մը ելած պոռալով քաղաքէ քաղաք կը ստաւէր ու կ'ըսէր. « Վայ ինձ, եղուկ զիս » . և որովհետեւ երևելի էր ան տաեհները սրբութեամբ ու իմաստութեամբ Յովհաննէս Կողեւն ըսուած վարդապետը, թագաւորը մարդ խաւրեց ու ան երևոյթներուն մեկնութիւնը հարցուց. ինքն ալ զիրենք խրատեց՝ յայտնի ջուլընեւով Աստուծոյ բարկութեան նշանները:

Յովհաննէսին մեռնելէն տասը տարիի չափ առաջ Վասիլ կայսեր եղբայրը Կոստանդին՝ մեռաւ. ասիկայ մեռնելու ատենը յիշելով Անիին համար եղած անիրաւ և ասպորինաւոր դաշնագրութիւնը, Կիրակոս անուանով հայ քահանայ մը կանչել տուաւ ու դաշինքին թուղթը յանձնեց անոր որ տանի Յովհաննէս թագաւորին տայ: Իսկ ան արժաթասէր քահանան սահեց թուղթը, ու երբոր Մեքայէլ կայսրը թագաւորեց՝ տարաւ կայսեր տուաւ, և ինքը անոր փոխարէն շատ ստակ առաւ. Մեքայէլ կայսրն ալ օրէ օր կը սպասէր Յովհաննէսին մեռնելուն որ Անին պահանջէ: Պատմութեանց մէջէն անհետ ընելու դէպք և անիծից արժանի մատնութիւն:

Ան միջոցներուն Յովհաննէս թագաւորին հօրեղբորորդին որ Դաւիթ Անհողին կը կոչուէր՝ անուանի եղաւ իրեն խելքովը և ինքնագլուխ թագաւորեց Գուգարաց

աշխարհքը . աս բանիս վրայ նախանձելով
Դրւնայ Աստուծար ամիրան՝ Պարսից Տու-
ղրիլ Թագաւորը գրգռեց , ու երկուքը մէկ-
տեղ անթիւ բազմութեամբ Դաւթայ վրայ
եկան : Դաւիթ օգնութիւն ուզեց Հայոց և
Ափսաղաց Թագաւորներէն . երբոր ամէն-
քը մէկտեղ միացան ու սկստեալով պիտի
սկսէին՝ հարիւրաւոր քահանաներ ու շա-
ւալիսկոպոսներ միաբերան սկսան ազազա-
կել “ Արի Տէր օգնեա՛ մեզ , և փրկեա՛ զմեզ
վասն անուան քո սրբոյ ” : Աս ձայնէս բոլոր
քրիստոնեաները սիրտ առած՝ վազեցին
Թշնամեաց վրայ , մեծ շփոթութիւն ձգեցին
մէջերնին ու սաստիկ ջարդ մը տալէն ետքը՝
հարուստ աւարով ամէնքն ալ իրենց տեղը
դարձան :

Աս փառաւոր յաղթութեանս վրայ ե-
ղած ուրախութիւնը Բերկրի դաւառին մէջ
հանդիսւած անդթութեամբը դառնացաւ .
Բերկրին Սենեքերիմայ Յունաց տուած քա-
ղաքներէն մէկն էր . Պարսիկք տիրեր էին
անոր , ու խորիկ անունով անդութ մարդ
մը քաղաքապետ դրեր էին : Յոյներն ու
Հայերը միացած վազեցին Բերկրին վրայ ,
ու քաղաքը առնելով խորիկը բանտ դրին .
աս երբոր իմացան մօտ տեղերու ամիրաները՝
եկան նորէն առին Բերկրին ու խորիկը
ազատեցին բանտէն . աս բանիս չգիմացաւ
Գանձի անունով իշխանը , շատ զօրքով վա-
զեց Տաճիկներուն վրայ , զօրքերնին ցրուեց ,
խորիկն ալ Բերկրին միջնաբերդը փա-
խուց , և վերջը անհոգացած սկսաւ իրեն

ներովը կերուխումի ետևէ ըլլալ: Ան ատեն
քանի մը ամիրաներ նորէն միացան, վազե-
ցին Գանձիին վրայ, զինքը սպաննեցին,
զօրքը ցիրուցան ըրին, խորիկն ալ ազատե-
լով՝ առջի իշխանութիւնը հասուցին: խորիկ
իր գազանային վրէժը առնելու համար՝
մարդաչափ խորութեամբ փոս մը փորել
տուաւ, ձեռքը ինկած մարդիկը մորթել
տալով՝ արիւնով լեցուց փոսը, ու ետքը
մէջը մտնալով լուացուեցաւ:

Ան ատենները մեռաւ Յովհաննէս, քսան
տարի թագաւորելէն ետքը և որդի չթողուց.
իր զգուշաւորութիւնը անխոհեմութիւն և
երկչոտութիւն փոխուեցաւ, որով Վեստ
Սարգիս ըսուած մարդուն ու անոր նմա-
նեացը երես տուաւ: Վասն զի Վեստն Սար-
գիս Սիւնեաց փառամոլ ու ազգատեաց իշ-
խանը՝ ինքը ուզելով թագաւորել՝ ետևէ
եղաւ որ օրինաւոր յաջորդը չթագաւորէ.
աս բանիս համար ամէն բանի մէջ սկսաւ
Յունաց ձեռնտու ըլլալ, որպէս զի անոնց
առջևը արդիւնք մը ցուցնելով իր վախճա-
նին հասնի. և որովհետև Միքայէլ Յունաց
կայսրը լսելէր ան միջոցներուն Յովհաննէ-
սի մահը, մէկէն դեռսպան խրկեց նախարար-
ներուն որ Անին տան. երբոր նախարար-
ները յանձն չառին, կայսրն ալ չորս անգամ
զօրք խաւրեց հայոց վրայ որ երթան բռնու-
թեամբ տիրեն Անիին. և որովհետև բոլոր
նախարարները միաբանած չէին՝ անոր հա-
մար Յոյները շատ չարիք հասուցին հայոց՝
գոռոզ Սարգսին օգնութեամբ: Երկու

տարի այսպէս անցնելէն ետքը՝ նախարար-
ները միաբանեցան, ու Վահրամ Պահլավու-
նի Վասակայ եղբայրը ծեր, կտրիճ ու ա-
ռաքինի զօրավարը իրենց գլուխ դրին. յի-
սուն հազարի չափ զօրք ժողվելով՝ քաջու-
թի՛ք յարձակեցան Յունաց վրայ, ու անանկ
սոսկալի ջարդ տուին որ Ախուրեան գետը
արեամբ ներկուեցաւ կ'ըսէ ժամանակակից
պատմիչներէն մէկը: Ան յաղթութենէն
վերջը Գագիկ երկրորդը կանչեցին ու թա-
գաւոր օծեցին, որ Յովհաննէս Թագաւորին
Աշոտ եղբօրը որդին էր, ու Վեստ Սար-
գսին բռնութիւններէն փախչելով թափա-
ռական կը սլորորտէր:

Գագիկ Բ, երբոր Թագաւորեց՝ տասնը-
վեց տարեկան էր. բայց իր կրթութեամբը,
խմաստութեամբը, զգուշաւորութեամբը և
խոհական ընթացքովը մեր երևելի Թագա-
ւորներէն մէկն եղաւ (1042):

Վեստն Սարգիս երբոր իմացաւ նախա-
րարաց միաբանութիւնը և Գագիկայ Թա-
գաւորելը, փախաւ գնաց Անիին միջնաբեր-
դը սահուլտեցաւ. Գագիկ ելաւ մինակ
քովը գնաց, ու խելացի խօսքերով յորդո-
րեց ու ստիպեց զինքը որ միջնաբերդէն ել-
լէ. Սարգիս գնաց Սուրմառի բերդը քա-
շուեցաւ, ու երբոր հոն ալ սկսաւ իր ան-
հանդարտ բնաւորութեամբը ասպատակու-
թիւններ ընել՝ Գագիկ նեղացած զօրք ժող-
վեց, վրան գնաց բռնեց զինքը ու բանտ
դրաւ. բայց վերջը ուրիշ նախարարաց ա-
ղաչանքին զիջանելով և անոր կեղծաւորու-

Թիւններէն խաբուելով բանտէն ազատեց
ու նորէն սկսաւ հետը բարեկամութեամբ
վարուիլ:

Գաղիկ Թագաւորութեան բաները հա-
զիւ Թէ քիչ մը կարգի դրեր էր՝ Սկիւթացիք
անհամար զօրքով հայաստանի վրայ վազե-
ցին. Գաղիկ տասներկէց հազար զօրքով
կորձութի սպաներազմելով սասաիկ ջարդ
տուաւ Թշնամեաց, բոլոր բանակներն ցրուեց,
ու յաղթութեամբ դարձաւ իր աթոռը:
Բայց դեռ հանգստութիւն չգտած՝ նորէն
իր Թագաւորութիւնը տակն ու վրայ եղաւ
Վէստ Սարգսի ու Մոնոմախոս կայսեր
պատճառաւ: Վասն զի երբոր Մեքայէլ
կայսեր տեղը Մոնոմախոսը յաջորդեց,
դիպուածով ձեռքը ընկաւ Յովհաննէսին
Վասիլ կայսեր հետ ըրած գաղնիքը. դես-
պան խրկեց Գաղկայ որ Անին տայ. Գա-
ղիկ սիրով ընդունեցաւ դեսպանները,
ու խմացուց Թէ ինքը առանց ընդհանուր
ազգին հաւանութեանը չկրնար Անին տալ:
Կայսրը նեղացած Գաղկայ աս կերպով իր
խօսքը մերժելուն վրայ, Ասիա զօրավարին
ձեռքովը շատ զօրք խաւրեց Թագաւորին
վրայ, Դըւնայ Ապուստար ամիրան ալ Գաղ-
կայ դէմ պատերազմի դրգուեց. բայց բոլոր
յոյսը պարապ ելաւ. վասն զի Յունաց զօր-
քը չարաչար յաղթուեցան, Դըւնայ ամի-
րան ալ Գաղկայ ընծաներովը հետը բարե-
կամացաւ: Իմանալով Գաղիկ որ Մոնոմա-
խոսը գրգռողը Սարգիսն է՝ կ'ուզէր սպան-
նել զինքը. բայց անիկայ յանցանքը Գրի-

գոր Մագիստրոսին վրայ ձգելով թագաւորին աչքէն հանեց զինքը՝ որ ամենևին ասբաներու մէջ ձեռք չունէր։ Իսկ Գրիգոր տեսնելով որ իր կենացը վտանգ կայ՝ ելաւ Կոստանդնուպօլիս գնաց, և հոն իր կատարելութիւններուն համար կայսրէն Մագիստրոսութիւն տրամուտ առաւ. ասով Գագկայ միտքը աւելի հաստատուեցաւ թէ Գրիգոր Մագիստրոս կայսեր հետ համախոհ է, Վեստ Սարգիսն ալ արդարացաւ։

Երբոր կայսրը յուսահատեր էր Անին առնելէն, Վեստն Սարգիս ու իր կուսակիցները չար դաւաճանութեան խորհուրդ մը տուին կայսեր որ Անին Գագկայ ձեռքէն յափշտակէ. այսինքն դուն զթագաւորը Կոստանդնուպօլիս հրաւիրէ, ըսին, բարեկամութեան համար, ու մենք ան միջոցին Անին կը մատնենք։ Մոնումախոս ուրախացաւ անոնց աս խորհրդին վրայ, և թուղթ գրեց Գագկայ՝ Կոստանդնուպօլիս հրաւիրելով զինքը։ Բարակամիտ և հեռատես թագաւորը իմացաւ դաւաճանութիւն, ու յանձն չառաւ կայսեր հրաւերքը. բայց Վեստն Սարգիս և ուրիշները շատ յորդորեցին խոտանալով որ իրենք Անին կը պաշտպանեն. երբոր տեսան թէ չեն կրնար համոզել ըզթագաւորը, պատարագի ատեն երդումն ըրին հաւատարիմ մնալու թագաւորին, ու նամակով մը կաթողիկոսին յանձնեցին։ Գագիկ գիտնալով նախարարաց չարութիւն՝ յանձն չէր ուզեր առնել. բայց վերջապէս ճարը հատած՝ ելաւ կայսեր գնաց, և Ա-

նիին վերակացու դրաւ Ապիրատ իշխանը , որ իրեն շատ սիրելի ու հաւատարիմ էր , արքունական ընտանիքն ալ յանձնեց Վեստ Սարգսին :

Գագիկ մեծ պատիւ գտաւ Մոնոմախոսէն , և իրեն դիմացը ելան Յունաց բոլոր մեծերը : Բայց քանի մը օրէն սկսաւ կայսրը Անին ուզել . երբոր Գագիկ կ'ընդդիմանար անիրաւ պահանջմանը խելացի և իրաւացի պատճառներով , կայսրը զինքը բանտ դրաւ որ թերևս անով կարենայ խոնարհեցնել Գագիկը : Քանի որ դեռ աս գործողութիւններու հետ էին , մէյմալ Մոնոմախոս Գագիկայ դիմացը հանեց Անին ու իր արքունեաց բանալիները՝ նախարարաց միաբան հաւանութեան թղթովը : Այլեցաւ Գագիկ , խելքը կորսնցուց և չէր գիտեր ինչ ընելիքը . խնայաւ որ իր արդարութիւնը , իրաւունք գիտնելը և գլխարտութիւնը յաղթուեցան . մանաւանդ թէ արհամարհուեցան անօրէնութիւն , տիրատեցութենէ , փառասիրութենէ և ազգատեցութենէ , որով և ստիպուեցաւ թագաւորութիւնը ձգել , հայրենիքը թողուլ հեռանալ ու աստանդական կեանք մը անցընելով Հայաստանի ու Անիի աւերակներուն տակը թաղել իր անունը (1045) :

Մոնոմախոս Հայաստանի տիրելէն ետքը Գագիկայ տուաւ Պիզու քաղաքը Կապագովկիայի մէջ , և պալատ մը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ . թագաւորական գանձէն ալ եկամուտ կապեց իրեն : Գագիկ քիչ մը ա.

տեն Առստանդնուպօլիս կենալէն ետքը՝
հրաման խնդրեց կայսրէն ու Պիզու իր քա-
ղաքը գնաց, ուր սիրտը կը հաշէր ու կը
մաշէր տեսնելով ոչ այնչափ իր Թշուառու-
Թիւնը՝ որչափ ազգին ողորմելի ու աւա-
ղելի վիճակը, որուն պատճառ եղաւ իր
մասնիչներուն սոսկալի չարութիւնը, որով
իրենց շահուն համար բնութեան և ազգաց
օրէնքը ռոքի տակ առին ու խեղճ ազգը Թը-
շուառութեան ու գերութեան մէջ ձգեցին:
Աս կերպով վերջացաւ Բագրատունեաց
Թագաւորութիւնը 1045ին, մօտ երկու-
հարիւր տարիի չափ քշելէն ետքը: Բա-
գրատունեաց Թագաւորութեան կործա-
նելէն քիչ մը ետքը սկսան տեսնուիլ գլուխ
ու Թագաւոր չունենալուն աղետալի հե-
տեանքները. վասն զի ամէն կողմանէ սկսան
Հայաստանի վրայ կատաղաբար յարձակիլ
արեան ծարաւի դայէրու պէս բիւրա-
ւոր Թշնամիք ու իրենց գէմ ելլող մը չգտնե-
լով ամենայն չարիք հասուցին Հայոց: Ա-
սոնց առջինը եղաւ Տուղրիլ Պարսից Թա-
գաւորը, որ իրեք անգամ անհամար բազ-
մութիւն խաւրեւով խիստ շատ մարդ Թրե-
անցուց, եկեղեցիներ ու վանքեր փլցրնել
տուաւ ու շատ մարդ ալ գերի ըրաւ. միայն
Արծն քաղքին մէջի ըրած կոտորածէն
կրնայ իմացուիլ մեկաշնորհն ալ: Աս քաղքիս
մէջ իրեք հարիւր հազար բնակիչ կար ու
հարիւրաւոր եկեղեցիներ. Տուղրիլին սպա-
շարմանը մէջինները գէմ կեցան ու չէին ու-
ղեր անձնատուր ըլլալ. բայց վերջապէս

յաղթուեցան ու թշնամիները կատաղաբար
 ներս լեցուեցան. հարիւր քառասուն հա-
 զար մարդ կոտորեցին, մնացածները գերի
 տարին, քաղաքն ալ այրեցին, որուն ա-
 ղետալի աւերակները ինչուան հիմա կեցած
 են: Աւթսուն հազարի չափ յոյն զօրք
 կային հայաստանի մէջ ան միջոցին, բայց
 փոխանակ օգնելու հայոց՝ իրենք ալ ձեռ-
 քերնէն եկած չարիքը կը հասցընէին: Այս
 պիտի գործողութեանց մէջ նշանաւոր է
 հարպիկ անունով իշխանին գիպուածը:
 Երբոր Յոյնք Չորրորդ հայոց բնակիչները
 պատերազմով ու հարկահանութեամբ կը
 նեղէին, հարպիկ իրեն սղտիկ գնդովը բերդ-
 մը քաշուած՝ Յունաց փառանքներ կը հասցը-
 նէր. Պեռոս Յունաց զօրավարը տեսնե-
 լով որ չկրնար բերդին տիրել՝ մօտեցաւ
 սկսաւ կանչել. Ով որ հարպիկին գլուխը
 ինծի բերէ՝ բերդը անոր կը պարգևեմ: Աս
 սոսկալի ձայնէս խեղճին քունը աչքէն հե-
 ռացաւ, և արծաթասէր մատնիչներէ վախ-
 նալով չորս հինգ օր ամենեւին չքնացաւ:
 Քովի հաւատարիմ կարծուած մարդիկը
 շատ յորդորեցին որ քիչ մը քուն ըլլայ
 հանգչի, և հազիւ թէ երկիւղալից ու վայր-
 կենական քունը կոխեց վրան ու աչքերը
 գոցեց, մէյմ՝ ալ քովինները վազեցին վրան
 ու անողորմաբար մորթելով, անզարթնի
 քունին մէջ թաղեցին: Բերդին մէջինները
 իրենց արժանաւոր պատիժը գտնելով, շրջ-
 թայակապ Պօլիս տարուեցան, Մոնոմախոսն
 ալ մէկէն քշել տուաւ զիրենք: Ահա այս

635

պէս միշտ մատնիչները մատնուողէն շատ
աւելի դառն և ահաւոր մահ ունեցեր են :

457. Տուղրիւ Արծն քաղաքը հիմնադրուած
ընելէն ետքը՝ երկրորդ տարին շատ զօրքով
Բասեն գաւառին վրայ յարձըկելով՝ մեծա-
մեծ փառսներ հասուց ան տեղերուն ալ .
Գաղիկ Աբասեան , որ ինչուան ան ատեն-
ները կը թագաւորէր Վարսի մէջ , զօրք
Ժողովեց Թաթուլ քաջ սպարապետին ձեռ-
քը տուաւ , ու թշնամեաց դէմ խաւրեց :
Որչափ որ զօրքը քիչ էր՝ քաջութիւնը այն-
չափ մեծ եղաւ հայոց կողմանէ , մանաւանդ
Թաթուլին ըրածները : Բայց երկար ատեն
թշնամուոյն ընդդիմանալէն ետքը յաղթուե-
ցան հայերը ու Թաթուլ բռնուեցաւ . եր-
բոր Տուղրիլին դիմացը ելաւ քաջ սպարա-
պետը , ըսաւ Տուղրիլ . “ Թէ որ Ասուրան
իշխանին որդին մահուընէ խալըսի՝ զքեզ
կ'ազատեմ , ապա Թէ ոչ՝ պիտի մեռնիս ” .
սպասասխան տուաւ Թաթուլ . “ Թէ որ
հարուածը իմն է՝ չապրիր . հիմակուընէ
սպաննէ զիս ” : Մեռաւ տղան , ու Թա-
թուլ սպաննուեցաւ : Տուղրիլ անկէ գնաց
Մանազկերտի վրայ , որուն քաղաքապետը
Վասիլ անունով յոյն մըն էր . ասոր քովը
հնարագէտ ու խելացի հայ քահանայ մը
կար որ թշնամեաց ամէն հնարքները պա-
րասլը կը հանէր իրեն գիւտերովը , այնչափ
որ Տուղրիլ յուսահատուելով՝ բարկութեամբ
Թողուց գնաց , շատ մարդ ու երեւելի ան-
ձինք կորսնցընելէն ետքը : Գաղղիացի մըն
ալ դիւրաւառ նիւթ մը գտաւ , ու անով

25/11.

այրեց Պարսից ահագին բաբանը՝ որ չորս
հարիւր հոգի հազիւ կրնային շարժել։ Յա-
ջորդ տարին մեռաւ Տուղրիւ, ու տեղը յա-
ջորդեց իր եղբորորդին Ալփասլան, որ
գիտնալով հայաստանի անտէր ըլլալը՝ ան-
թիւ բազմութեամբ հայոց վրայ եկաւ ու Ա-
նին պաշարեց։ Տեսնելով Անիին պարիսպ-
ներուն ամրութիւնը, առջի բերանը յու-
սահատեցաւ. բայց վերջը իմանալով պարոս-
պին մէկ կողմին տկարութիւնը՝ բոլոր ուժը
հոն թափեց, ու բաբանով անդադար զար-
նելով՝ քիչ մը տեղ փլուց. Պարսիկները
երբոր սկսան ան պատառուածքէն ներս
մտնել՝ քաղաքացիք քաջութեամբ դէմ
դրին ու շատ ջարդ ըրին իրենցմէ։ Ալփաս-
լան քանի մը անգամ ալ փորձ ընելէն ետքը
յուսահատեցաւ ու սկսաւ քաղքէն հեռա-
նալ։ Բադարատ և Գրիգոր քաղքին վերա-
կացուները չիմանալով Ալփասլանին հեռա-
նալը՝ մտքերնին դրին որ պիտի չկարենան
ինչուան վերջը Պարսից դէմ դնել. ուստի
յուսահատած՝ իրենց զօրքովը միջնաբերդը
քաշուեցան։ Քաղաքացիք որոշ չգիտնալով
թշնամեաց հեռանալը, սկսան վախերնէն
կանչուրուտել, լալ ու ողբալ. աս ձայնէս ետ
դարձաւ Ալփասլան, ու տեսնելով որ ա-
մէնքը շփոթութեան մէջ են՝ կատաղաբար
ջարդել տուաւ բիւրաւոր մարդիկ. քաղ-
քին մէջ ալ քանի մը հազար մարդ թողուց
որ աւերակները նորէն շինեն։ Ետքը դեռ
սկսն խրկեց Գագիկ Աբասեանին որ իրեն
հնազանդի. առաջուց իմանալով Գագիկ

գետականին գալը՝ սուգի զգեստ հագաւ,
ու մօխրի վրայ նստած սկսաւ ողբ ու լաց
ձեւացնել. երբոր հարցուց գետականը պատ-
ճառը, ըսաւ Գագիկ. « Ի՞նչ արտով կըր-
նամ ուրախ ըլլալ երբոր իմ սիրելի բարե-
կամս Տուղբիլ մեռաւ » : Աս բանիս վրայ
Ալփապանին գութը շարժեցաւ, եկաւ հե-
տը սիրով պագառուեցաւ ու շատ պատիւ
ըրաւ անոր : Բայց Գագիկ գուշակելով որ
անկէց վերջը հանգստութիւն պիտի չկարե-
նայ գտնել Պարսից ձեռքէն, իր երկիրը կայ-
սեր տուաւ, ու տեղը առաւ իրեք քաղաք,
Ծամնգաւ բերդը, հարիւր ալ գեղ (1065) :

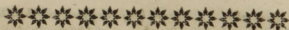
Աս միջոցներուս Յունաց հայոց դէմ
ունեցած ատելութիւնը նորէն ստատկա-
նալով շատ չարիք հասուցին հայ իշխան-
ներուն, և ամէն տեսակ նախաախիք կ'ընէին
ազգին. աս սրտաճառաւ Գագիկ Բագրա-
տունեաց վերջի թագաւորը Վեսարիոյ յոյն
մետրապօլիտը սպաննեց, թէպէտ և ինքն
ալ սպաննուեցաւ : Աս Մարկոս անունով
մետրապօլիտը ուղեւոր զհայերը նախատել՝
իր շահը անուէր Արմէն դրած էր. աս բանս
լսած ըլլալով Գագիկ՝ առ թի մը կը սպասէր
ան նախատանաց վրէժը հանելու. ուստի
օր մը քանի մը ծառաներով մետրապօլիտին
գնաց և երբոր դեռ սեղանի վրայ էին՝ ա-
ղաչեց Գագիկ մետրապօլիտին որ շունը կան-
չէ : Երբոր անիկայ նեղը մտնելով շունը
կանչեց Արմէն անուանելով, հարցուց Գա-
գիկ աս անուանադրութեան սրտաճառը.
մետրապօլիտն ալ ըսաւ. « Որովհետեւ դեռ

պղտիկ է՝ անոր համար Արմէն կ'ըսեն: Մէկէն աչք ըրաւ Գագիկ ծառաներուն, շունը և մետրապօլիտն ալ բռնեցին՝ պարկի մը մէջ դրին և սկսան շունը ծեծել. ան ալ կատաղութենէն զտէրը կը խածնէր, որով երկուքն ալ մեռան պարկին մէջ. իսկ Գագիկ ելաւ գնաց անկէ: Յոյնք Մարկոսին աս տեսակ նախատական մահուանը վրայ իրաւամբ կատաղած՝ սաստիկ ռիկապեցին Գագկայ վրայ ու ետեւէ էին զինքը սպաննելու: Իրաւ, հայրենասէր մարդու մը համար ծանր բան է իր ազգին նախատանացը դիմանալ. բայց Գագկայ հայրենասիրութիւնը արդար վրէժխնդրութեան չափը անցաւ, և ըրած անգթութիւնը ոչ երբէք կ'արդարանայ: Մնգամ մը Գագիկ Տարսոնի կողմերէն իր քաղաքը Պիղու դառնալով, երբոր ճամբան Կիլիստուա բերդին կողմերը հասաւ, քովի մարդիկը հեռուն ձգեց ու ինքը իրեք հոգւով դէպ'ի ամրոցին կողմերը գնաց զբօսանքի համար. բերդին տէրերը որ որդիք Մանտալեայ կ'ըսուէին՝ շատ մը մարդիկ դարանի դրին, իրենք եկան Գագկայ երկրպագութիւն ըրին, ու մեծ յարգութեամբ ընդունեցան զինքը. ան միջոցին դարանամուտները դուրս վազելով բռնեցին զԳագիկը ու շղթայի զարկած բերդը տարին. իսկ քովի իրեք հոգին ատեն գտնելով փախան գնացին ուրիշ հայ իշխաններու խմացուցին. անոնք ալ եկան ու սկսան բերդին հետ սպառերազմիլ. բայց չկրնալով վնաս մը հասցնել անառիկ ըլլալուն համար՝ յու-

սահատած ելան գնացին : Ան ատեն Ման-
տալեայ որդիքը զԳագիկը սատիկ չարչա-
րելով սպաննեցին , ու մարմինը պարսպին
վրայ կախեցին որ Հայերը տեսնեն : Չորս
հինգ ամիս ետքը Բանիկ անուշով Հայ մը
գնաց գիշերանց գերեզմանէն ոսկորները
հանեց , որ բերդին պարսպին տակը թա-
ղուած էին , ու տարաւ Պիղու Գագիկին
չինեւ տուած վանքին մէջը թաղեց : Ահա
այսպէս մեռաւ այն թագաւորը որ աշ-
խարհքիս անուանի թագաւորներէն մէկը
պիտի ըլլար , և իր անմահական արդեամբքն
յաւիտենական յիշատակներ պիտի ունե-
նար . և հիմա անունը հազիւ թագաւորաց
մէջը յիշատակուեցաւ : Մէկ վէստ Սար-
գիս մը և իրեն պէս քանի մը փառամոլ և
ախտալից մարդիկ այսպիսի չարեաց պատ-
ճառ եղան , և թողուցին մեզի իրենց ահա-
ւոր մատնութեան պտուղը 'ի խրատ և 'ի
յանդիմանութիւն :

Ան ատենները վերջացան նաև Գագիկ Ա-
բասեանին , ու Արծրունեաց թագաւորու-
թեան ճիւղերը , որովբոլորովին ջնջուեցաւ
Հայաստանի մէջէն թագաւորութեան ա-
նունը (1070) :

ՄԱՍՆ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆ

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ

ԳԼ. Ա

Ռաբինեանց Ռաֆա-որոմեան սիիզբը : Թորոս
Ա, իշխանին քաջա-միտնէրը :

Րադրատունեաց իյնալէն վերջը երե-
սուն տարի անիշխանութիւն ըլլալով այն-
պիսի աղետալի խեղճութեան մէջ մնաց
Հայաստան որ Հայրենասէր մարդուն աչ-
քէն արտասուքը չգաղրիւր ինչուան որ տես-
նէ գէթ Ռուբինեանց իշխանութեան կան-
գնուիլը, որ թէպէտ և ընդարձակութեանն
ու զօրութեանը նայելով պզտիկ էր, բայց
ըստ քաջութեան, ըստ բարեպաշտութեան
և ըստ խոհեմութեան մեծ էր, մանաւանդ
այնպիսի դարերու մէջ որ ամէն կողմանէ
թշնամիք զօրացած, ու ազգին ներքին և
արտաքին ուժը տկարացած էին (1080):

Ռուբէն Ա, Գաղկայ ազգականներէն մէկը, որ անոր բռնուէլու ատենը քովն էր, Աիլիկիա փախչելով, հոն գտնուած Հայոց իր կատարելութիւններովն ու քաջութեամբը սիրելի եղաւ. քովի կտրիճները շատցուց ու սկսաւ քանի մը սղտի քաղաքներու ու բերդերու տիրել. շատ անգամ Յունաց ալ յաղթեց, ու Աիլիկիոյ մէջ գտնուած Հայոց իշխեց: Ռուբէնին օգնականն ու գործակից եղաւ Վասիլ անուանով քաջ ու հնարագէտ իշխանը որ յանկարծ յանկարծ թշնամեաց վրայ յարձընելով՝ շատ մնաս կը հասցընէր անոնց. ան սպառնառաւ անոնն ալ Գող Վասիլ զրէր էին: Աիլիկիոյ Հայերը թէպէտ և իրենց ազգասէր իշխանին առաջնորդութեամբը հանգիստ ու գոհ էին, բայց բուն Հայաստանի բնակիչները շատ նեղութիւն կը քաշէին Պարսիկ գործակալներուն ձեռքէն, ինչուան որ Մեղիք Շահ զՅոյները վռնտեց Հայաստանէն ու ինքը տիրեց. և լսելով որ Պարսից գործակալները զՀայերը կը նեղեն՝ ստատիկ հրաման հանեց որ քաղցրութեամբ վարուին Հայոց հետ. ասով խաղաղ մնաց Հայաստան ինչուան անոր մահը:

Ան միջոցներուն մեռաւ Ռուբէն Ա, տասնըհինգ տարի խելքով, արթնութեամբ, հայրաբար ու քաջութեամբ ազգը կառավարելէն ետքը: Կոստանդին Ա, իր հօրը տեղը յաջորդելով՝ նոյնպէս անուանի եղաւ ընտիր բարեմասնութիւններովը, մանաւանդ զգուշաւորութեամբը, մեծամեծու-

Թեամբը և պատերազմական հմտութիւնը . որով Յոյներէն պատերազմով շատ տեղեր առաւ ու տէրութիւնը ընդարձակեց : Ասոր տաւերը Լաախնացիք հանեցին էն առաջին խաչակիր զօրքը Կոստոյրեաոսին առաջ նորդութիւնը . ասոնք երբոր Անտիոքը պաշարեր էին՝ պաշարնին լմնցաւ ու սով ընկաւ բանակին մէջ , Կոստանդին ուրիշ հայ իշխաններու հետ մէկտեղ առատ պաշար խաւրեց անոնց , որով զօրացած՝ Անտիոքը առին ու Կոստանդինին շատ ազնիւ ընծաներով ասպետութեան պատիւ խաւրեցին : Կոստանդին ասանկ լաւ կերպով հինգ տարի իշխեւէն ետքը մեռաւ , և իրեն յաջորդեց Թորոս որդին (1099) :

Թորոս շատ քաջութիւններով ու բարեկարգութիւններով իր անունը պայծառացուց , շատ անգամ Յունաց յաղթեց ու Անարզաբա քաղաքն ալ առաւ : Ասոր տաւերը Պարսիկք անհամար բաղմութիւն Կիլիկիոյ վրայ եկան , ու շատ չարիք հասցընեւէն ետքը Թորոսէն վճռոտուեցան . նոյնպէս նաև Գողվասիլ , որ գեռ կ'ապրէր , երկու անգամ Պարսից գէմ մեծ յաղթութիւն ըրաւ : Հաղիւթէ Պարսիկք Կիլիկիայէն հալածուեցան՝ անթիւ զօրքով Սկիւթացիք լեցուեցան հոն : Թորոս տեսնելով որ չկրնար մինակ գէմ դնել , օգնուի կանչեց Տիգրան և Ապլասաթ հայ իշխանները : Պատերազմը խիստ սաստիկ ըլլալով , քաջութեամբ պատերազմելու տաւերն երկուքն ալ մեռան . ան տաւերն Լեոն Թորոսին եղբայրը երեսը խաչակիցեց

ու զԱստուած օգնութիւն կանչելով մտաւ
Թշնամեաց մէջ, ու այնպէս քաջութեամբ
սկսաւ կռուիլ որ հազարաւոր մարդ սպան-
նեց ու Թշնամիները հալածեց :

Ան միջոցներուն Թորոսի ու Մանտալեայ
իրեք որդւոցը մէջ Թշնամութիւն մը ծա-
գեցաւ . ուստի Թորոս զօրք ժողվեց , վրա-
նին պատերազմի ելաւ . բայց տեսնելով որ
անառիկ է բերդերնին , անոր համար գիշեր
ատեն դարանի գրաւ շատ մը կտրիճ մար-
դիկ բերդին քովերը , ու ինքը հեռացաւ
գնաց : Առաւօտանց տեսան Մանտալեայ
որդիքը որ Թորոս հոն չէ , կարծեցին Թէ
յուսահատած ելեր գնացեր է . ուստի բեր-
դին դռները բացին ու սկսան համարձակ
դուրս ներս մտնել ու ելլել . և ահա յան-
կարծ Թորոսին դարան գրած մարդիկը
վրանին վազելով բոլոր հոն գտածնին Թրէ-
անցուցին , Թորոս ալ իր զօրքերովը վրայ հա-
սաւ ու բերդին տիրեց . վերջը Մանտալեայ
իրեք տղաքը բռնեց ու հրամայեց որ Գադ-
կայ Թուրն ու հագուստները բերեն : Ան
միջոցին իրեք եղբայրներէն մէկը գնաց ինք
զինքը բերդէն վար նետեց ու մեռաւ . Թո-
րոս անոնցմէ մէկը սպաննեց ծեծելով , մե-
կալն ալ չզթայի զարկած հետը տարաւ .
և քանի մը տարի ալ ասլրելէն ետքը մեռաւ ,
քսանուիրեք տարի ազգը կառավարելէն
ետքը (1122) :

Որովհետեւ Թորոս որդի չունէր , տեղը
անցաւ Նէոն Ա , կտրիճ ու առաքինի եղ-
բայրը . ասիկայ , ինչպէս որ պատմեցինք ,

արդէն եղբօրը ատենն ալ մեծ քաջութիւն
ներ ըրած էր Սկիւթացւոց դէմ, ու ազգին
կառավարութիւնը ձեռք առնելով՝ քաջու-
թիւն ու խնամքը աւելցուց. Մամեռոսիա քա-
ղաքը առաւ, և ուրիշ շատ քաղաքներ, որոնք
Յոյները Թորոսի ձեռքէն յափշտակեր էին.
այնչափ անուէր մեծցաւ որ ամէնքը կը դո-
ղային իրմէ, և նոր Աժգահակ կ'ըսէին: Ան-
տիոքայ կոմսը նախանձելով վրան, ու միան-
գամայն դիտնալով որ չկրնար բռնութեամբ
յաղթել Ղևոնին՝ սկսաւ բարեկամութիւն
ձևացընել. օր մը զինքը կոչունքի հրաւիրեց
ու վերջը բռնեց բանտ գրաւ. Ղևոն նեղը
մտած՝ շատ ստակ, երկու քաղաք, իր որ-
դիքներէն մէկն ալ սլատանդ տալով ազա-
տեցաւ. ու բանտէն ելլելուն պէս նորէն
զօրք ժողվեց ու տուած քաղաքներուն վրայ
վազելով բոլորն ալ ետ առաւ. այնչափ նեղը
խոթեց Ղաաինացւոց իշխանները, ու մաս-
նաւոր կերպով Անտիոքայ կոմսը, որ միա-
բանեցան ու շատ սլատանդներ և ընծաներ
տուին, ետ դարձընելով իրեն սլատանդ
տուած որդին:

Ղևոնին քաջութեան համբաւը հասնե-
լով Կոստանդին Պերփեռուժէն կայսեր
ականջը, ուղեց որ ինքը անձամբ ելլէ
ու Ղևոնը ընկճէ: Ղևոն երբոր իմացաւ
Յունաց մեծամեծ սլատարաստութիւնները,
ազգին կառավարութիւնը ձգեց ու գնաց
ամուր և դժուարամատոյց լեռները սլա-
հուրտեցաւ իր ընտանիքով: Կայսրը Ղևո-
նին ետեւէն մօրդ խաւրեց որ երթան զինքը

423

պաշարեն, ու ան միջոցին այլ և այլ քաղաքներու տիրեց. ասոնց մէջ Անարզաբան առնելու համար շատ նեղութիւն քաշեց ու անբաւ մարդ կորսնցուց. վասն զի քաղաքացիք, որ ընդ մեծի մասին հայ էին, պատերազմեցան պաշարողաց հետ ու Յունաց բանակը ցրուեցին: Կայսրը աւելի մեծ պատրաստութեամբ նորէն պաշարեց, բայց քաղաքացիք ներսէն ամենայն հնարք կ'ընէին անոնց մեքենաները այրելու ու զիրենք մնասելու: Երեսուներեօթը օր պաշարելէն ետքը վերջապէս պարսպին մէջ կողմը փլուցին, ու Յոյնք կատաղաբար սկսան ներս վազել. բայց քաղաքացիք աւելի կատաղելով սոսկալի արագութեամբ ու քաջութեամբ կը պատերազմէին, որով թիւրաւոր մարդիկ մեռուցին Յոյներէն, ինչուան նաև կանայք ալ ամէն տեսակ կարասի և այրելու նիւթեր կը նետէին պատուհաններէն, որով շատ մարդ սպաննեցին: Ասոնք ընելէն վերջը՝ Յունաց բազմութիւնը ճղքեցին, ու քաղաքը կայսեր թողլով իրենք ելան գնացին: Եթէ Արշակունեաց տերութեան իյնալէն ինչուան վերջը տեսնուած ըլլար մեր ազգին մէջ աս միաբանական հոգին, աս ամենահարկաւոր առաքինութիւնը, աս ըսկոյս չկայ որ միշտ կանգուն զօրաւոր կը մնար:

Պերսիեռութէն Անարզաբան առնելէն ետև գնաց Վահկայ ամրոցին վրայ որ ան տներ Ռուբինեանց մայրաքաղաքն էր. ասոր քաղաքապետն էր Ռուբինեանց ցեղէն Վոս

տանգին անուշով կարիճ մը , որ նոյնպէս
շատ ջարդեց ու նեղը խոթեց Յոյները . բայց
վերջը երբոր ամրոցը առնուեցաւ , զինքն
ալ բռնեց կայսրը ու շղթայի զարկած Կոս-
տանդնուպօլիս խաւրեց : Ճամբան նաւով
երթալու ատեն՝ գիշեր մը շղթաները կոտ-
րեց , բոլոր պահապանները ջարդեց , ինքն
ալ ցամաքը ելաւ . բայց ետքը քանի մը
մարդկանց մատնութիւնը նորէն բռնուեցաւ :
Կայսրը բոլոր Կիլիկիոյ տիրէլէն ետքը՝ Լևոնն
ալ իր ընտանիքովը բռնեց ու շղթայի զար-
կած Կոստանդնուպօլիս տարաւ ու բանտը
դրաւ . ուր տարի մը ձգելէն ետքը՝ ու-
րիշներու աղաչանքովը բանտէն հանեց ու
հանգիստ կը պահէր : Ատեն անցնելէն ետքը
որ մը թագաւորը բաղնիք գնացեր էր . Ռու-
բէն Լևոնի որդին հոն տեղի քարէ աւաղանը
ջրով լեցուն թէթեւ բանի մը պէս բռնած՝
մէկ շնչով թագաւորին առջևը բերաւ . ա-
մէնքը զարմացան աս բանիս վրայ ու սկսան
դովել Լուբենին ուժը , բայց վերջը ոմանք
վրան նախանձելով թագաւորը յորդորե-
ցին որ խեղճին աչքերը կուրցընէ , որն որ
ցաւին չգիմանալով՝ քիչ ատենէն մեռաւ :
Կայսրը նորէն բանտ դրաւ Լևոնը Թորոս
որդւոյն հետ . հոն Թորոս երազ մը տե-
սաւ , ու քիչ մը մխիթարուեցան երկուքն
ալ , և երազը աս էր . փառաւոր մարդ մը
տեսաւ որ եկեր իրեն հաց մը կուտար՝ վրան
ձուկ դրած . Թորոս առաւ ան հացը՝ հօրը
տուաւ , բայց անիկայ չկերաւ : Երբոր ա-
ռաւոտ եղաւ՝ սրտովէջ հօրը տեսած էրա-

զը, ան ալ ըսաւ. « Հացը կամ նկանակը կը նշանակէ թէ նորէն պիտի տիրես դուն բոլոր մեր կորսնցուցած երկիրներուն. իսկ ձուկը կը նշանակէ թէ ծովու ալ պիտի տիրես. ասոնք պիտի ըլլան, բայց ես պիտի չտեսնեմ »: Երկրորդ անգամ բանտ դրուելէն ետքը Ղևոն՝ տարիի մը չափ ապրեցաւ ու մեռաւ. ետքը կայսրն ալ Թորոսը բանտէն ազատեց ու լաւ աչքով կրնայէր վրան: Ղևոնին առջի քաջութեան գործքերը որ չափ որ գովելի ու զարմանալի են, մեղադրութիւն ազատ չէ վերջի գործքը՝ որ հարկաւոր ժամանակ՝ կառավարութիւնը ու ազգը ձգեց քաշուեցաւ. որ եթէ ինքը բոլոր ուժովը դէմ դնելու ըլլար թշնամոյն՝ չէր կրնար թշնամին այնչափ փրաս հասցընել աշխարհքին. սպարտական էր նաև իբրև հայր հասարակաց իր կեանքը զոհելով՝ ժողովրդեան փրկութիւնը հոգալ և տէրութեան վիճակը ապահովցընել (1142):

Գ.Լ. Բ

Թորոս Բ իշխանին Կալոթ-Սեփեհեհ, Մուհամմադ Բ:

Յովհաննէս Պերպեռուժէն կայսեր ատենը տմենուն սիրելի ըլլալով Թորոս իր զարմանալի կատարելութիւններովը, երբ որ Վիու Մանուէլ Յովհաննէսին տեղը յաջորդեց, Թորոս միտքը դրաւ որ Վոստանդնուսօլսէն փախչի ու գայ ազգը գերու-

Թէնէն ազատէ . ուստի ծածուկ իբրև վա-
ճառական ելաւ Պօլսէն Անտիոք երթալու
համար ու անկէ փախաւ Կիլիկիա . հոն ինք-
զինքը քահանայի մը յայտնեց՝ Թէ Աւոնի
որդին է . քահանան երբոր ուրիշներէ ալ
ստուգեց աս բանս՝ ուրախութեամբ առաւ
զինքը իր տունը տարաւ , ու հոն ամենայն
պատուով կը նայէր , միանգամայն իմա-
ցուց հայոց մեծամեծներուն , որ Յունաց
բռնութիւններէն ձանձրացած՝ կ'ուզէին
առջի ազատութիւնին ձեռք ձգել : Կամաց
կամաց Թորոսին գալը ամէն տեղ իմացուե-
լով՝ տասը հազարի չափ մարդիկ քովը ժող-
վուեցան , ու իրեն առաջնորդութեամբը
վազեցին Անարզաբա , Ատանա ու Ահակայ
բերդին վրայ , և ամենուն ալ տիրեցին՝
Յոյները վաճառելով . ասանկ Թորոս Կիլի-
կիոյ հայոց հաւանութեամբը իշխեց ազգին
վրայ , ու գրեթէ բոլոր Յոյները հալածեց
իր տէրութէն : Կիւ Մանուէլ կայսրը Թո-
րոսին ըրածներուն վրայ նեղացած՝ մէկէն
հրաման տուաւ Անգրոնիկոս զօրավարին
որ շատ զօրքով Կիլիկիա երթայ , Թորոսը
բռնէ ու երկրին բոլոր բնակիչները Թրէ-
անցընէ : Իսկ Թորոս իր բնական լաւու-
թեամբը ու գիտնալով միանգամայն պատե-
րազմին գէշ հետևանքները , գեսալան զրկեց
Անգրոնիկոսին՝ իմացընելով Թէ ինքը կայ-
սեր հրամանին և կամացը յօժարութեամբ
կը հնազանդի՝ եթէ կայսրը արդարութե-
կառավարէ երկիրը : Անգրոնիկոս գոռ-
զութեամբ պատասխան տուաւ . « Կայսեր

հրամանը և արդարութիւնը ան է որ գլխաւոր
ան շղթայով կապեն ու Պօլիս տանին՝ որով
քու հայրդ Ղևոն կապուեցաւ ։ Թորոս
հնարագէտ ու բարակամիտ ըլլալով ձայն
չհանեց , ունեցած հետեակ զօրքը տարաւ
կիրճերուն մէջ դարանի դրաւ , ուսկից որ
Յոյները ստիպուած էին անցնելու , և ինքը
ձիաւոր զօրքով ուրիշ ճամբով մը Յունաց
եօին անցաւ ։ Երբոր Հայք զՅոյները ամէն
կողմանէ սպառնեցին՝ մեծ ջարդ մը տալէն
ետքը Յունաց իշխաններէն շատ մարդ գերի
բռնեցին ։ Կայսրը սաստիկ տրտմեցաւ այն
չափ իշխանաց գերի բռնուելուն վրայ .
հրաման խաւրեց Անդրոնիկոսին որ ստա-
կով գնէ գերի իշխանները , երբոր դեսպան
ները իմացուցին Թորոսին կայսեր կամքը ,
սլատասխան տուաւ . « Կը զարմանամ որ
այսչափ յարգի են եղեր կայսեր դիմացը
իմ գերիներս , որ ես առանց արեան ու սա-
կաւ աշխատութեամբ բռնեցի . իմ առջիս
ստակ մ'ալ չեն արժեր . բայց երբոր կայ-
սեր սխտանի են՝ թող ինչ որ կ'ուզէ վճա-
րէ ու առնէ » ։ Դեսպանները գերիներուն
նախատինք չընելու համար խիստ շատ ստակ
տուին ու ետ առին . բայց Թորոս վեհան-
ձնութեամբ ան առած ստակը զօրքերուն
բաժնեց դեսպանաց առջևը . երբոր անոնք
զարմացան՝ ըսաւ Թորոս . « Կամաւ ըրի որ
ասոնք նորէն ձեր իշխանները քաջութեամբ
բռնելով իմ առջևս բերեն » ։ Եւ յիրաւի ,
քանի մը տարի ետքը նորէն սլատերազմ
բացուելով Թորոսի և Յունաց մէջ , առջի

նին պէս Յոյներէն շատ իշխաններ գերի ընկան, և Թորոս առջինին պէս ծախեց զիրենք, որով առժամանակ մի հաշտութիւն եղաւ Հայոց և Յունաց մէջ: Քիչ մը ատենէն նորէն թշնամութիւն ծագեցաւ՝ Թորոսին Ստեփանէ եղբօրը պատճառաւ. վասն զի ասիկայ ապստամբելով Թորոսէն՝ ինքնագլուխ սկսաւ իշխել, և շատ մը սրիկաներ գլուխը ժողվելով Յունաց մեծամեծ վնասներ հասուց. անոնք հետը թշնամանալով դարանի մօտն, բռնեցին զինքն ու եռացեալ ջրի մէջ սպաննեցին: Սաստիկ տրտմեցաւ Թորոս, ու սուգ մտաւ եղբօրը մահուանը համար. բայց վերջը ուզելով Յոյներէն վւէժը առնել՝ շատ չարիք հասուց անոնց, և ձեռքը ընկածներուն քիթը ու ականջնին կտրելով Վոստանդնուպօլիս կը խաւրէր, ինչպէս որ ան ատենները սովորական անգթութիւն էր շատ տեղ աս պատիժս տալ գերիներու ու չարագործ մարդկանց: Կիւ Մանուէլ կայսրը անձամբ և ահեղ պատրաստութեամբ Թորոսին վրայ ելաւ. Թորոս տեսնելով որ դէմ պիտի չկարենայ գնել անոր զօրաց բազմութեանը, հաշտութիւն խօսեցաւ կայսեր հետ ու բարեկամութեամբ քովը գնաց, որ շատ սիրով իրարու հետ տեսնուեցան: Այսպէս Թորոս իշխանը խելքով, քաջութեամբ և հայրաբար քսանըջորս տարի ազգը կառավարելէն ետքը մեռաւ (1167):

Թորոսին մեռնելէն անմիջապէս ետքը ազգին մէջ խռովութիւն ընկաւ՝ անոր Մէհ

էղբօրը սլառճառաւ . վասն զի Թորոս պղտի
որդի մը ունէր՝ որուն խնամակալ դրեր էր
մեռնելու ատենը Թովմաս Պայլ անունով
իր աները . աս բանս իմանալով Մլէհ , որ
արդէն ապստամբած էր , Բերիոյ ամիրայէն
շատ զօրք առած եկաւ Նիլիկիոյ վրայ . առ-
ջի անգամուն Նիլիկիոյ մէջ ամէն տեղ խռո-
վութիւն ձգելէն ետքը՝ գործողութիւն մը
չկրցաւ ընել . ուստի նորէն գնաց Բերիոյ
ամիրայէն շատ զօրք ալ առաւ ու եկաւ Թով-
մաս Պայլին վրայ : Իշխանները տեսնելով
որ աս գործողութեան ծայրը գէշի պիտի
երթայ , միաբանեցան և կանչեցին Մլէհը
իրենց իշխան դրին Թորոսին տեղը . բայց
անիկայ մէկէն ինքզինքը զեղխութեան ու
անկարգութեան տուաւ , որով զօրքն ալ
ձանձրացան ու սպաննեցին զինքը՝ հինգ
տարի իշխելէն ետեւ : Որովհետեւ Մլէհ որդի
չունէր , անոր համար Ռուբէնը կանչեցին ,
որ Ստեփանէին որդին էր : Ասիկայ իր քաղցր
բնաւորութեամբը ամենուն սիրելի եղաւ ,
բոլոր մերձակայ օտարազգաց առջև ալ մեծ
անուն հանեց (1173) :

Փուճ սլառճառի մը համար մեծ Թշնա-
մութիւն ծագեցաւ Ռուբէն երկրորդին
ու Լամբրոնի հեթում իշխանին հետ . վասն
զի Մանուէլ կայսեր մեռնելէն ետքը նորէն
Թշնամացան Յոյները հայոց հետ . Ռուբէն
ալ Տարսոնի վրայ յարձակելով , որ Յունաց
ձեռքն էր , առաւ : Հեթում աս բանս իրեն
մեծ նախատինք սեպեց , որովհետեւ Յունաց
բարեկամ էր , կայսրն ալ իրեն յանձնած էր

Տարսոն գաւառին պահպանութիւնը : Երբ որ երկու կողմէն ալ պատերազմ բացուեցաւ , Հեթում նեղը մտնելով՝ օգնութիւն կանչեց Անտիոքայ Պեմունդ կոմսը . բայց որովհետեւ ան ալ կը վախնար Ռուբէնէն , խար գախութիւն բարեկամաբար կոչունքի հրաւիրեց զՌուբէնը , և բռնեց բանտ դրաւ : Ռուբէնին եղբայրը Լևոն մէկէն զօրք ժողվեց ու Լամբրոն բերդին վրայ երթալով սաստիկ նեղը ձգեց Հեթումը , որ ճարը հատած հաշտութիւն խօսեցաւ . վերջը Լևոն շատ ընծաներ տալով Պեմունդին՝ Ռուբէնն ալ ազատեց ու բերաւ նորէն աթոռը նստեցուց : Աս գեղեցիկ և նախանձելի առաքինութիւնները Լևոնին վրայ տեսնուելով . ան ատենէն յոյս մը տուին որ ատենով ազգին ուրիշ մեծամեծ բարիք ալ պիտի ընէ : Ռուբէն Բ , գովելի կերպով տասնըմէկ տարի ազգը կառավարելէն ետքը՝ Դրազարկ վանքը քաշուեցաւ , ու հոն քիչ մը ատենէն սրբութեամբ մեռաւ , իրեն յաջորդ թողլով Լևոն եղբայրը (1184) :

ԳԼ. Գ

Լեւոն Բ , իշխանին Կաթողիկոսին ու Բագարէն , և ինչպէս Հեթում Ա :

Լևոն Բ , ազգին կառավարութիւնը ձեռք առնելով սկսաւ ցուցնել իր քաջութեան ոգին ու բարեպաշտութիւնը : Իրեն առջի յաղթութիւնը եղաւ Իկոնիոյ Ռոստոմ ամիր

14

րային դէմ, որ Լեոնին քաջութեանը նախանձելով վրան սպառերազմի ելեր էր. բայց դեռ սպառերազմը չսկսած՝ յանկարծակի մեռաւ Ռոստոմ, որով զօրքն ալ շփոթած սկսան փախչիլ: Լեոն բոլորովին հալածեց զիրենք իր երկրէն, ու շատ հարստութիւն ժողովեց անոնց բանակէն:

Ետքը վազեց ուրիշ տեղերու վրայ, եւ թանասունուերկու բերդի տիրեց. Սիս քաղաքը գրեթէ բոլորովին նորոգեց, հիւանդանոցներ ուրիշ շատ շէնքեր շինեց կարօտ մարդկանց համար: Կրօնական սաշտամանց ալ շատ ջերմեռանդ էր, մանաւանդ սուրբ Աստուածածնայ. որով Աստուած ալ իր ամէն բանը կը յաջողէր:

Լեոնին իշխանութեան երկրորդ տարին Եռսուֆ Սալահատտին սատոյկ զօրանալով՝ Երուսաղէմը առաւ Լատինացւոց ձեռքէն՝ երկայն ու արիւնհաճեղ սպառերազմներ ընէլէն ետքը: Երբոր աս բանս իմացուեցաւ Եւրոպա, Փրեզերիկոս Գերմանացւոց կայսրը և ուրիշ շատ տէրութիւններ միացած՝ անհամար զօրքով նորէն վազեցին Երուսաղէմայ վրայ, և Բերիոյ տիրեցին. բայց սաշարնին լմնցած ըլլալով՝ Փրեզերիկոս թուղթ գրեց Լեոնին, ու խնդրեց որ իրենց օգնէ. Լեոն ոչ միայն առատ սաշար խաւրեց իրենց, հապա նաև շատ ազնիւ ընծաներ, ու առանձին թղթով մըն ալ կիմացընէր իր պատրաստականութիւնը ամէն տեսակ օգնութիւն ընելու, նաև զիրենք ընդունելու յօժարութիւնը: Փրեզերիկոս

շատ հաճեցաւ Հայոց ան աստիճանի հիւրասիրութեանը վրայ և խոստացաւ որ Վեոնը թագաւորեցընէ երբոր ինքը Եւրոպա դառնայ : Բայց դժբաղդաբար երբոր Սելեկիոյ գետէն կ'անցնէր՝ խղդուեցաւ . մնացած Եւրոպացիք ալ առանց զօրագլխի մնալով չկրցան յաղթել Սալահատտինին , ու սրտերնին կտարած դարձան Եւրոպա :

Վեոն տեսնելով իրեն գործոց յաջողութիւնը՝ դեսպան զրկեց Հռովմ՝ Կեղեստիանոս պապին և Հենրիկոս 2 , Գերմանացւոց Կայսեր , յիշեցընելով Փրեդերիկոսի խոստմունքը : Կայսրը և պապը սիրով ընդունեցան դեսպանները ու Փրեդերիկոսին խոստմունքը կատարեցին . պապը փառաւոր թագ մը խաւրեց Մոգունտիոյ Կոնրատոս արքեպիսկոպոսին ձեռքովը , Հենրիկոս ալ փառաւոր դրօշ մը խաւրեց՝ վրան առիւծ նկարած : Երբոր հասաւ Եպիսկոպոսը Վիլիկիա , թագաւորն ու կաթողիկոսը հրաման հանեցին ամէն տեղ որ գան ազգին մեծերը Սիս Ժողովուն , Եպիսկոպոսներ , վանահայրներ , իշխաններ , զօրավարներ և ուրիշ շատ երևելի մարդիկ , և փառաւոր հանգիստով կատարուեցաւ թագադրութիւն Գրիգոր Ապիրատ ըսուած կաթողիկոսին ձեռքովը՝ Սոյ սուրբ Սոփիա եկեղեցւոյն մէջ (1198) :

Հագարացւոց ամիրասպետը և Յունաց Ալէքս կայսրը լսելով Վեոնին թագաւորելը՝ ուրախացան , և իրենց ուրախութեան նշան , ամիրասպետը շատ ընծաներով դեսպան զր-

կէց, Ալէքս ալ մեծագին թագ մը: Լևոն
աս ամէն յաջողութիւններս տեսնելով ա-
մենեկին իրեն քրիստոնէական ու թագա-
ւորական սլարոքերէն ջթուլցաւ, հապա-
մանաւանդ շատ բարեպաշտական գործքեր
ալ ըրաւ. ամէնքը արդարութեամբ, քաղ-
ցրութեամբ ու ողորմածութեամբ կը խնա-
մէր. իսկ օտար թշնամիները օրէ օր նա-
խանձնին կ'աւելցընէին և կ'ուզէին իրեն
փնաս հասցընել: Ասոնց գլխաւորներէն մէկը
եղաւ Իկոնիոյ Քայքաւուզ ամիրան, որ
լսելով թէ Լևոն լատինացւոց հետ բարե-
կամութիւն ըրեր է, ու ամենէն պատիւ
գտեր է, շատ զօրքով Լևոնին վրայ վազէց:
Լևոնի զօրաց մէկ մասը իրենց յանդգնու-
թեանը համար յաղթուեցան, բայց անի-
կայ փոխանակ շփոթելու մէկէն մնացած
զօրքովը վազէց ամիրային երկիրները ու
սկսաւ տակն ու վրայ ընել. Քայքաւուզ
խկոյն ձգէց Վիլիկիան ու Իկոնիա դար-
ձաւ. և եղածին վրայ սաստիկ ցաւելով
հաշտութիւն խօսեցաւ Լևոնին հետ, և ա-
ռած երկիրներն ու գերիները ետ տուաւ,
ինչպէս նաև Լևոն իր առածները:

Լևոնին երկրորդ նախանձողը եղաւ Բե-
րիոյ ամիրան, որ անհամար զօրքով Վիլիկիոյ
սահմանները գալով զատկի միջոցները,
սպառնալէօք գեսպան ղրկէց որ դայ իրեն
հնազանդի, ապա թէ ոչ արիւնով կը լուամ,
ըսաւ, երկիրդ և ուրախութեան տօներդ
տրամութեան կը դարձընեմ: Լևոն առա-
ջուց իմանալով գեսպաններուն գալը, քա-

նի մը իշխան խաւրեց որ այլ և այլ ճամբա-
ներէ առաջնորդելով ուշացրնէն անոնց գա-
լը, և ինքը շատ զօրքով յանկարծակի տա-
րային զօրացը վրայ յարձրեցաւ. անոնք
ալ անսպասարաստ ըլլալով չարաչար յաղ-
թուեցան ու բոլոր բանակինն ձգեցին փա-
խան: Լևոն դարձաւ Կիլիկիա հարուստ
աւարներով, շատ վրաններ ու դրօշներ
ձեռք ձգած, ամէնն ալ կարգով բանակի
ձևով շարեց և իւրաքանչիւր վրանին գիմացը
դրօշները տնկեց: Երբոր ամէն բան սպա-
ստոտուեցաւ, դեսպաններն ալ հասան,
ու ան բաները տեսնելով Լևոնին ոտքը ըն-
կան որ դէթ կեանքերնուն խնայէ. Լևոն
շատ սպառնալով վարուեցաւ հետերնին ու
ետ ճամբեց զիրենք, ըսելով որ հիմա ես
կը սրահանջեմ ամիրայէն ան հարկը որ ա-
միրան ինձմէ կը սրահանջէր:

Լևոնին թագաւորութեան վերջի տա-
րիները մեծ թշնամութիւն ընկաւ հայոց
և Լատինացոց մէջ՝ Անտիոքայ իշխանին
սրտածառաւ: Վասն զի Անտիոքայ Պե-
մունդ կոմսը մեռնելէն շատ առաջ իրեն
յաջորդ որոշէր էր Պալտին իր որդին, որ
Լևոնին Ռուբէն եղբօրը աղջկանը հետ կար-
գուած էր. բայց Պալտին կանուխ մեռնե-
լով հայրը իրեն ժառանգ որոշեց Պալտի-
նին Ռուբէն անունով ազաի որդին, և աս
բանիս համար երգում առաւ Անտիոքայ
եպիսկոպոսներէն ու իշխաններէն: Երբոր
Պեմունդ մեռաւ, Ռուբէն իր թոռը յա-
ջորդեց անոր. աս բանիս վրայ նախանձե-

լով Ճիւան Տրապօլսոյ իշխանը՝ շատ զօրքով Անտիոքայ վրայ եկաւ, Ռուբէնը հալածեց ու Վատին իշխան մը գրաւ քաղաքապետ, որուն ձեռնաու եղան իշխանները ու եպիսկոպոսները: Վեոն աս բանիս սաստիկ նեղացաւ, բայց չուզէց սլատերազմով առաջ տանիլ իր կամքը, հասլա Բննովկէնտիոս պապին թուղթ գրեց որ աս բանս արդարութեամբ որոշէ, պապն ալ դատաւոր և իրաւարար գրաւ աս բանիս Պետրոս անուհով կարգինալ մը որ արդէն ուրիշ անգամ Վիլիկիոյ կողմերը եկած ըլլալով՝ գիտէր ան տեղի բաները. բայց կարգինալը Վատինացւոց կողմը բռնեց, որով անոնք ալ հայոց դէմ դարձան, աս բանիս նեղանալով Վեոն՝ բոլոր Վիլիկիոյ մէջ եղած Վատին իշխանները իրենց քահանաներովը վռնտեց հանեց Վիլիկիայէն, մէկ քանին ալ բռնելով բանադրաւ: Անտիոքայ եպիսկոպոսները ստիպեցին իշխանները որ նորէն Ռուբէնը ընդունին, անով հաշտութիւն եղաւ Վեոնի ու Տրապօլսոյ Ճիւան իշխանին հետ: Իսկ Վեոն երեսունուիրեք տարի թագաւորելէն ետքը՝ գովելի մահուամբ մեռաւ, իրեն յաջորդ թողլով իր Չապէլ ազնիւը, որովհետեւ մանչ զաւակ չունէր (1218):

Չապէլ թագուհին տասներկէց տարեկան ըլլալով խնամակալ դրուեցաւ իրեն Վոստանդին իշխանը: Ռուբէն, որ նորէն Վնտիոքէն հալածուէր էր, շատ մը մարդիկ գլուխը ժողովելով գնաց Չապէլին քանի մը քաղաքներուն տիրեց: Վոստանդին դէմ

էլաւ , բռնեց զինքը իրեն կուսակիցներովը մէկտեղ բանա դրաւ , և հոն մեռան : Իսկ Չապէլը կարգեցին Անտիոքայ կոմսին՝ Փիլիպպոս անուանով որդւոյն հետ , և զինքը թագաւորօժեցին հայոց, երգում առնելով առաջուց որ ազգային ծէսերու և սովորութեանց չխառնուի : Բայց Փիլիպպոս երկու տարիէն սկսաւ երգմանը դէմ ընել . անով ալ գոհ չըլլալով՝ սկսաւ սրալափին ազնիւ զարդերը Անտիոք կրել : Իշխանները աս բանիս նեղանալով՝ բռնեցին բանա դրին զինքը և ստիպեցին որ խաւրած բաները ետ դարձնէ . ինքն ալ տարի մը բանալ կենալէն ետքը՝ սրտին ցաւէն մեռաւ : Ետքը Չապէլ ուրիշն՝ րուն յորդորելովը Կոստանդինին հեթում որդւոյն հետ կարգուեցաւ , և անիկայ օծուեցաւ թագաւոր , որ Արշակունեաց ցեղէն կտրիճ մըն էր , և Ռուբինեանց հետ ազգակցութիւն ընելով թագաւորական ցեղէ կը սեպուէր :

Հեթում ցեղին ազնուականութեւ հետ նաեւ անտրատ բարք և շատ գեղեցիկ յատկութիւններ ալ ունէր , որով Ռուբինեանց երևելի թագաւորներուն մէկը եղաւ , օտար ազգաց ալ շատ սիրելի : Հեթմոյ թագաւորութեան առջի տարիները՝ շատ խաղաղ էր Վիլիկիա , և Կոստանդին իր հայրը շատ բարեկարգութիւններ ըրաւ , թէսլէտ և հայաստան այլ և այլ օտար թշնամիներէ կը չարչարուէր : Նշանաւոր եղան ճէլալէտ տին բռնաւորը , ու Թաթարաց Չարմաղան զօրավարը , որ Անին առնելով մեծ ջարդ

ըրաւ անոր բնակչացը : Չարմաղան երբոր մեռաւ, իրեն յաջորդեց զօրավարութեան մէջ Բաչու, որ նոյնպէս շատ փառս հասուց հայոց : Հեթում տեսնելով որ Բաչու շատ կոտորածներ ընելով դէպ 'ի Վիլիկիոյ վրայ կուգայ, շատ ընծաներով մարդ խաւրեց ու անոր հպատակեցաւ . Բաչու երգմունքով դաշինք դրաւ Հեթմոյ հետ որ փառս մը չհասցընէ իրեն . այնպէսով ելաւ գնաց : Երբոր Թաթարաց Ուխաթա խանը մեռաւ, Հեթում անոր յաջորդին Գիուգ խանին հետ ալ նոյն դաշինքը նորոգելով հաստատեց, անով Վիլիկիա նեղութիւն մը չքաշեց Թաթարներէն :

Երբոր Հեթում աս բաներուն զբաղած էր, իր քեւին Վոստանդին Լամբրոնի իշխանը աստտամբեցու իրմէ, ու գնաց Ռկոնիոյ ամիրային հետ միացաւ, որ Հեթումին դէմ թշնամացած էր . Հեթում զօրք ժողվեց ու գնաց Վոստանդինին երկիրներուն տիրեց . Վոստանդին նեղը մանելով իրէք չորս անգամ գեոսւան խաւրեց Հեթումին՝ հնազանդութիւն խոստանալով . բայց Հեթում յանձ չառաւ գիտնալով Վոստանդինին խարդախութիւնը : Վոստանդին նորէն խիաթառնին քովը փախչելով շատ զօրք օգնութիւն առած յանկարծակի Հեթումին վրայ վազեց ու շատ կոտորած ըրաւ . բայց Հեթում իրեն ցրուած զօրքերը ժողվելէն զատ՝ ուրիշ զօրքեր ալ բերել տալով նորէն Վոստանդինը Լամբրոն փախուց, ուր որ մեռաւ քիչ ատենէն ետքը :

Նոյն ատենները Գիւղի խանը մեռաւ ու տեղը անցաւ Մանգոյ, որ սկսաւ զՀայերը նեղել իր հարկապահանջներուն ձեռքովը. Հեթում չգիմանալով ազգին խեղճութենէն՝ ելաւ անձամբ Մանգոյ խանին դնաց, ու շատ ընծաներով անոր սիրտը վաստակեցաւ, շատ սպառիւ գտաւ անկէ և խօսք առաւ Մանգոյէն որ արգիլէ Հայերը նեղելէն՝ ինչպէս որ ալ ըրաւ: Հեթումին փառաւորութեւնն ձայնը Եգիպտոսի Փնոտխտար ամիրային ականջը հասնելով՝ նախանձը դրդուեց որ Հեթումին չարիք մը հասցընէ, և իմանալով որ Հայերը տիրած են քանի մը քաղաքներու որ ատենով Եգիպտացոց ձեռքն էին, դեսպան ղրկեց որ ետ տայ ան քաղաքները: Հեթում օրինաւոր սպառճառներով ցրցուց թէ անոնք արդէն Հայոցն էին ու Եգիպտացիք անիրաւութեամբ յափըշտակեր էին: Ամիրան կատողեցաւ աս բանիս, և առանց ձայն հանելու զօրք խաւրեց Ալիլիկիոյ վրայ, որ անպատրաստ գըտնելով Հայերը՝ շատ աւերմունքներ ու արիւնհեղութիւններ ըրին: Հեթում մէկէն ժողովեց զօրքը երկու գունդ բաժնեց, մէկը Վեոն՝ մէկալը Թորոս որդւոցը տուաւ, և ինքը Մանգոյ խանէն օգնութիւն առնելու գնաց: Ան միջոցին Վեոն և Թորոս քաջութեամբ քանի մը սպատերազմներ ըրին, ու թշնամիներէն շատ մարդ ջարդեցին. բայց անդամ մ'ալ Թորոս քաջութեամբ սպատերազմելու ատեն զարնուեցաւ մեռաւ, Վեոն ալ գերի ընկաւ. ասով Եգիպտացիք բոլոր

Աիլիկիոյ տիրեցին բայց ՚ի բերդերէն . վերջը Ղևոնն ալ Փնտուխտարին առջևը տարին , որ խիստ ախորժելով Ղևոնին ազնիւ սրտին ու կերպին՝ չնեղեց զինքը , ընդհակառակն խօսք տուաւ որ Աիլիկիա դարձնէ . բայց իշխանները թող չտուին :

Հեթումերբոր Թաթար վարձուոր զօրքով դարձաւ տեսաւ եղած ձախորդութիւնները՝ շատ վշտացաւ , ու շատ անգամ առանձին քաշուած կ'ողբար իր որդիքը : Օրմըբուր իշխանները քովը ժողովուերէին , ուղեւով Հեթում ամենուն սիրտը շարժել իր խեղճ վիճակին վրայ , հարցուց իշխաններուն . « Հոս են ամէնքը » . երբոր անոնք պատասխան տուին միաբերան թէ Այո , պատասխանեց Թադաւորը ցաւած սրտով ու արցունքով . « Հապա ո՞ր է Թորոս , ո՞ր է Ղևոն . որոնցմէ մէկը գերեզմանը անյիշատակ թաղուած , մէկալը գերուէ տառապանաց մէջ է » : Իշխանները շարժեցան Թադաւորին առ խօսքերէն , միաբանեցան մէջերնին ու շատ ստակ ժողվելով ամիրային խաւրեցին . ան ալ Հեթումէն խնդրեց որ իր Սղուր անունով ազգականը՝ որ Սկիւ թացուց ձեռքը գերի ընկած էր՝ ազատէ . երբոր յաջողեցաւ աս բանս Հեթումին ձեռքովը , ինքն ալ իր խոստմունքը կատարելով ազատեց Ղևոնը , որ ազգին մեծ ուրախութեան պատճառ եղաւ : Հեթում մեռնելէն քիչ մը առաջ իր տեղը Թադաւորի գրաւ Ղևոնը , և ինքը Ղրազարկ վանքը քաշուելով կրօնաւոր եղաւ , ուր քանի մը ամիս ալ

ապրեցաւ ու մեռաւ, քառասունը հինգ
տարի թագաւորելէն ետքը: Իրեն մեծ ու
յաւերժական պարծանք է ան որ ազգին
օրոյն համար յանձն առաւ ինչուան թա-
թարսաան երթալ (1268):

ԳԼ. Գ

Լեւոն Գ., — հեղինակ:

Լեւոն երրորդ սասաիկ արամեւով հօրը
մահուանը վրայ, իրեք չորս ամիսի չափ
սուգի մէջ էր, այնչափ որ սրտին ցաւէն
ծանր հիւանդացաւ: Եգիպտոսի և ուրիշ
տեղերու ամիրաները լսելով աս բաներս՝
դեսպաններ ղեկեցին զինքը մօտեւարելու
համար, և յորդորեցին որ հօրը տեղը ազ-
գին կառավարութիւնը ձեռք առնէ: Աս
բաներէս յորդորուած՝ Լեւոն թագաւոր
օծուեցաւ, ու սկսաւ իսկոյն բարեկարգու-
թիւններ ընել, ողորմածութեան գործքե-
րը աւելցնել ու շատ շինութիւններ ընել:
ուսման ետեւ ըլլալով՝ դպրոցներ հաստա-
տեց, խանգարած հին գրքերը նորոգել
տալով վանքերուն մէջը պահել տուաւ ու
ետեւէ եղաւ որ պիտանի գրքեր գրուին,
Երբոր ինքը աս կերպերովս ազգին բարեք
ընելու կ'աշխատէր, իր ազգականներէն
ամանք նախանձելով վրան, գնացին Փնաուխ-
տար Եգիպտոսի ամիրան Լեւոնի գէմ գրգը-
ռեցին, ան սլ Արաբացոց ու Թիւրքմէն
ներուն հետ միացած՝ Կիլիկիոյ վրայ վա-

ղեց, իրեն երգմունքը ոտքի տակ առնելով: Լևոն յանկարծակիի եկաւ, և տեսնելով իշխանաց անմիաբանութիւնն ու պաղութիւնը, ամուր տեղուանք պահուելուցաւ. ան սլառառաւ ամիրային զօրքն ալ առանց արգելքի Կիլիկիա մտան ու շատ փնաս հասուցին ամէն տեղ, մանաւանդ Տարսոն, ուր թագաւորական դանձը և ուրիշ շատ հարստութիւններ ալ կային: Ասոնք ընելէն վերջը Փնտուխտար անբաւ հարստութեամբ և շատ գերիներով Եգիպտոս դարձաւ. բայց քիչ տոենէն առջինէն աւելի զօրք ժողովելով սկսաւ նորէն Կիլիկիոյ վրայ գալ: Լևոն տեսաւ որ պահուելովը օգուտ մը չըլար, որչափ որ կրցաւ զօրք ժողովեց՝ ամէնքն ալ յորգորեց քաջաւերեց, և վեց դունդ բաժնելով՝ այլ և այլ տեղեր խաւրեց. մէկ դունդը տուաւ իր հօրեղբօրը Սմբատ սարապետին ձեռքը ու խաւրեց Եգիպտոսացւոց դէմ, երկրորդը ինքը առաւ և ուրիշ ճամբով մը Եգիպտոսացւոց ետեւ անցաւ: Երբոր Եգիպտոսցիք Սմբատին բանակը տեսան, անոնց քիչուրութեանը նայելով անհոգ եղան. բայց Սմբատ յանկարծակի վրանին վազեց ու մէջերնին շփոթութիւն ձգեց. ան միջոցին Լևոն ալ ետենէն յարձրկելով՝ մեծ ջարդ տուին երկուքը մէկէն ու բոլոր Եգիպտոսացւոց բանակը ցրուեցին: Ան հարուածին վրայ Փնտուխտար հաշտութիւն ըրաւ Լևոնին հետ:

Լևոն հաշտութենէն վերջը Թաթարաց

Ապաղա խանին գնաց, ու շատ սէր և սպասիւ դտաւ անկէ իր հաւատարմութեանը համար. ուրիշ ամիրաներն ալ բարեկամութեամբ ու սիրով սկսան վարուիլ Աւոնին հետ՝ ակնածելով իր քաջութիւններէն:

Որչափ որ արտաքին գործողութիւնները կարգի դրուեցան ու Աւոնին երկիրը խաղաղացաւ, այնչափ ալ ընտանեկան ձախորդ դիպուածներով փորձուեցաւ իր առաքիւնութիւնը. քիչ ատենի մէջ մեռան իր սիրելի Ներսէս որդին, աղջիկը ու կինը. ինքն ալ ծանր հիւանդացաւ, Վիլիկիա ալ փոխադրական հիւանդութիւն մը իյնալով՝ շատ ջարդ ըրաւ. բայց Աւոն ամենուն ալ սիրով համբերելով՝ երկու տարիէն երջանիկ մահուամբ մեռաւ քսան տարի թագաւորելէն ետքը:

Աւոն երրորդին որդին Հեթում Բ., հօրը յաջորդեց, բայց խոնարհութեան համար չուղեց թագաւոր օծուիլ. չէր ուզեր նաեւ կառավարութեան հոգը իր վրան առնել, աւելի կը սիրէր կրօնաւորաց հետ կենակցելով հոգևորապէս զբօսնուլ. ան սպառնառաւ քիչ մը ատեն ականայ կամօք իշխելէն ետքը՝ հրաժարեցաւ իրաւունքէն, ու իր թորոս եղբայրը իր տեղը թագաւոր օծել տուաւ: Թորոս՝ եղբօրը խորհրդոյը կ'անսար, իշխաններն ալ կը յարգէին զՀեթում. բայց թորոս քիչ մը ատենէն եղբօրը վիճակին նախանձելով՝ թագաւորութիւնը նորէն Հեթումին յանձնեց, ու ինքը վանք մը քաջուելով կրօնաւոր եղաւ: Հեթում

երկրորդ անգամ թագաւորելով՝ Թաթա-
րաց Ղազան խանին գնաց աղաչելու որ
քրիստոնէից դէմ եղած հալածմունքը դադ-
րեցնէ . Ղազան սիրով ընդունեցաւ թէ
աղաչողը և թէ աղաչանքը , ու խնդիրքը
կատարեց (1295) :

Երբոր Սիս դարձաւ , քիչ ատենէն Թա-
րոս եղբորը հետ Աոստանդնուպօլիս գնաց ,
իր Մարիամ քրոջմէն հրաւիրուելով՝ որ
կայսեր կինն էր : Ան միջոցին որ իրենք Պօ-
լիս էին՝ Սմբատ եղբայրնին , որուն յան-
ձնած էին տէրութեան հոգը , իշխանները
ու կաթուղիկոսը համոզելով թագաւոր
օծուեցաւ . վերջը Թաթարստան Ղազան
խանին ալ գնաց ու իր թագաւորութեանը
հաստատութիւն առաւ . նոյնպէս նաև
որբաղան սպային հպատակութեան թուղթ
գրեց ու անկէ օրհնութեան գիր առաւ .
այսպէսով ամէն կողմանէ թագաւորու-
թիւնը ապահովցուց , և օրէ օր եղբայրնե-
րուն դաւաժանը կը սպասէր : Երբոր Թա-
րոս և Հեթում Ալիլիկիս կը գառնային ,
Սմբատ իր զօրքովը զիմացնին ելաւ ու զի-
րենք վանտեց . անոնք ալ սկսան Ղազան
խանին երթալ որ անկէ օգնութիւն ուզէն
Սմբատին դէմ . բայց Սմբատ ետևէնէն հաս-
նելով՝ երկուքն ալ բռնեց , իշխաններէն
ոմանց խորհրդովը Թորոսը սպաննեց ու
Հեթումն ալ կուրցուց : Աս անողորմ գործ-
քին վրայ Աոստանդին մէկալ եղբայրը զօրք
ժողովեց , ու եղբորը դէմ սպաւերազմի ելաւ .
երկու կողմէն ալ շատ մեծ ջարդ եղաւ ,

բայց վերջը Կոստանդին զօրանալով յաղ-
թեց Սմբատին ու բռնեց զինքը բանադրաւ .
ետքը Հեթումը հանեց բանտէն ու ազէկ
նայելով վիշտերէն ազատեց . իսկ ինքը եղ-
բօրը տեղը Թագաւոր նստաւ : Երկու տա-
րիի չափ Թագաւորեւէն ետքը երբոր հրաշ-
քով մը Հեթումը աչքերը բացուեցան , ժո-
ղովուրդը ուզեց որ ինքը Թագաւորէ եւ-
րորդ անգամ . ինքը յանձն չառաւ , վանք
մը փախաւ ու պահուըտեցաւ , բայց զօրքը
զինքը բռնուծեամբ վանքէն հանելով բերին
Թագաւորեցուցին : Կոստանդինին ծանր
գալով աս բանս՝ սկսաւ ետեւէ ըլլալ որ Հե-
թումին տեղը ինքը Թագաւորէ . աս պատ-
ճառաւ ետեւէ եղաւ որ Սմբատը բանտէն
հանէ ու անոր հետ մէկտեղ Հեթումը վռն-
տէ . բայց Հեթում ջանալով որ խռովու-
թիւն չըլլայ՝ երկուքն ալ հնաբքով մը բռնեց
ու Պօլիս կայսեր խաւրեց , ուր ինչուան
իրենց մահը մնացին (1300) :

Հեթում երրորդ անգամ որ Թագաւո-
րեց՝ չորս հինգ հեղ պատերազմ ըրաւ Ե-
գիպտացւոց ու Լիկայոնացւոց հետ և միշտ
յաղթող գտնուեցաւ . վերջը ուզելով բոլո-
րովին հրաժարիլ աշխարհքէ , որովհետեւ
ինքը կուսակրօն էր՝ իր եղբօրորդին Լևոնը
որդեգրեց իրեն ու ետքը զանիկայ Թա-
գաւոր օծել տուաւ . իսկ ինքը Թէպէտ և
Թագաւորահայր կ'ըսուէր՝ բայց վանք մը
քաշուած կը կենար (1304) :

Նոյն միջոցներուն Կոստանդին ըստած բեր-
դին Հեթում իշխանն ալ հրաժարեցաւ իր

իշխանութենէն ու Վիպրոս Լատինացւոյ վանք մը քաշուեցաւ, վերջը Հռովմ երթալով՝ Թաթարաց սլաւոմութիւն մը գրեց գաղղիարէն, որուն հայերէն նոր Թարգմանութիւնն ալ ունինք :

Լևոն Գ, Հեթումին խրատներովն ու խորհրդովը, իրեն ալ բնական ընտիր բարութքը և խոհեմութեամբը շատ լաւ սկսաւ կառավարել ազգը . բայց հաւատոյ խնդիրներու համար եկեղեցականաց տգիտութենէն մեծամեծ խռովութիւններ ծագեցան Վիլիկիոյ մէջ . վասն զի Գրիգոր Անաւարդեցի կաթողիկոսը ուղեւորվ քանի մը բարեկարգութիւններ ու ազգային մէկ քանի ծխից փոփոխութիւններ ընել, աս բանիս համար ուղեց որ ազգային ժողով մը գումարուի . բայց երբոր տեսաւ որ առաջնորդաց ու եկեղեցականաց մէջ աս բաներուս համար խռովութիւններ ու տարաձայնութիւններ կը սկսին՝ Հեթում Թադաւորահօր Թուղթ մը գրեց, յորդորելով որ իր գիտաւորութեանը կատարուելուն փոյթ ունենայ, գիտնալով որ ամէնքն ալ զինքը կը սիրեն և ըսածը անյասաղ կը կատարեն . դաւանութեան ձևն ալ շարադրեց ու Լևոնին խաւրեց, բայց ինքը ան միջոցին հիւանդանալով մեռաւ : Լևոն ու Հեթում մէջերնին միաբանած՝ հրաման հանեցին որ Սոյ մէջ ժողով մը ըլլուի, ուր եկան Վիլիկիոյ ամէն Լալիսկոսոսներն ու վանահայրները . հոն Գրիգոր Անաւարդեցիին Թուղթը կարդալով ինը գլխաւոր ու էական

բան որոշեցին ու Առաքանդին Ահարացին
կաթուղիկոս գրին, որ ան որոշմանց ճիշդ
պահպանութեանը ջանք ըրաւ. բայց ընդ-
հակառակն շատ խռովութիւններ ու սպա-
նութիւններ ալ եղան ան սլառճառաւ:
Ինը տարիէն նորէն Առաքանդի մէջ ժողով
դամարուեցաւ ու անցած ժողովին վճիռ-
ները նորէն հաստատուեցան. բայց հակա-
ռակառէր մարդիկ ետքը դէմ կեցան, և
իշխաններուն մեծ մասը եկեղեցականնե-
րէն գրգռուելով՝ Լեոն թագաւորին ու
Հեթում թագաւորահօր հետ թշնամեցան.
և որովհետեւ ձեռքերնէն բան չէր դարձնա-
ցին թաթարաց Պիլարդու զօրավարը Լեո-
նին և անոր կուսակիցներուն դէմ գրգռե-
ցին, որ հազար հոգւով Անարզաբա կը
նստէր Արիկիոյ պաշտպանութեան հա-
մար: Պիլարդու տեսնելով իրեն զօրաց քիչ-
ւորութիւնը չհամարձակեցաւ սլառերազ-
մի ելլելու. խաբէութեամբ իրեն կանչեց
Լեոնը, Հեթումը և իրենց կուսակից իշ-
խանները. երբոր եկան՝ զամէնն ալ թրէ
անցընել տուաւ, ու սկսաւ Արիկիոյ վրայ
դալով տիրել ան տեղերուն (1308):

ԳԼ. Ե

Օշին, ու Լեոն Ե:

Հեթումին սղախիկ եղբայրը Օշին լուծով
Պիլարդուին ըրած անիրաւ սպանութիւն-
ները, շատ ցաւեցաւ ու մէկէն դնաց Սիւքա-

զարքը, մնացած իշխաններն ու զօրքերը ժող-
վեց, Պիլարդուն Ալիլիկիայէն վռնուեց, ու
երկիրը անոր բռնութիւններէն ազատեց :
Իշխանները միաբան զինքը թագաւոր օծե-
ցին, և սկսաւ բարեկարգութիւններ ընել .
ետեւէ եղաւ որ Ստոյ մէջ որոշուած կանոն-
ները սահմանաւորուեցան սկսածառաւ նորէն
խռովութիւն ընկաւ ագէտ առաջնորդնե-
րու ու ժողովրդեան մէջ, թէպէտ և մեծ
չարիք մը չհետեւեցաւ : Օշին Աստիւնացւոյ
հետ խնամութիւն ըրաւ, ու Սիկիլիացւոյ
թագաւորներուն ցեղէն իրեն կին առաւ .
ասով բարեկամացաւ Եւրոպացւոյ հետ
ու անոնցմէ օգնութիւն ուղեց :

Ան միջոցներուն Եգիպտոսի Նասր սուլ-
դանը շատ զօրք խաւրեց Ալիլիկիոյ վրայ .
Օշին յանկարծակիի դալով չկրցաւ մէկէն
զօրք ժողվել, ու հետը ունեցած երկու
հարիւր հոգւովը գիմացինն ելաւ, բոլորո-
վին Աստուծոյ ասպաւինած . երբոր անոնք
անհոգութեամբ ու առանց պատրաստու-
թեան կեցեր էին՝ վրանին վազեց, ու բա-
նակին կարգը շփոթելով վեց հազար հոգիի
չափ ջարդեց, մնացածները փախուց, ու
շատ մ'ալ գերի բռնեց : Օշին ան յաղթու-
թենէն ետքը տարի մ'ալ ասպրելով մեռաւ,
իր տասուերկու տարեկան Աւոն որդին իշ-
խաններուն յանձնելով, և թագաւորահայր
դրաւ անոր Օշին սպայ իշխանը (1319) :
Օշինին մեռնելէն ետքը սաստիկ չարժ մը
եղաւ հայաստան որ շատ տեղեր աւերակ
դարձուց, ինչպէս Անին և ուրիշ քաղաք-

ներ, ան աւերակ դարձած քաղաքներուն
բնակիչները հայաստանէն ելան թաթարա-
տան գնացին, բայց հոն ալ հանգիստ բնա-
կութիւն չգտնելով՝ անոնցմէ կէսը Ղրիմ
անցաւ, կէս մը Ղեհաստան, կէս մը Ուլա-
հի երկիրը, մնացածներն ալ այլ և այլ տե-
ղեր ցրուեցան:

Ղևոն տասուերկու տարեկան էր երբոր
թագաւոր օծուեցաւ հայոց վրայ, ու քսա-
նըմէկ տարի թագաւորեց. ափսոս որ ախ-
տամոլ ու անգութ բնաւորութեամբը իր
անուներ նուաստացուց, տէրութեան թը-
շուառութիւնը աւելցուց և ցաւալի թա-
գաւորութիւն ու մահ ունեցաւ: Վասն զի
Օշին սրայլ՝ իր աղջիկը թագաւորին տուաւ,
ու անոր Յովհաննա լատին խորթ մայրը
իրեն կին առաւ. լատինացիք աս բանին
նեղանալով՝ հայ իշխաններէն մէկ քանին
Ղևոնին ու Օշինին գէմ գրգռեցին, ու երկ-
սրառակութիւն ձգեցին ազգին մէջ: Ղևոն
չատուօրքով վազեց Տիւրոսի վրայ ու յաղթեց
Տիւրացւոց որ աս խռովութեանց պատ-
ճառ եղեր էին: Ան գիպուածները և Օշին
թագաւորին մահը լսելով՝ Նասր Եգիպտոսի
սուլդանը՝ ուզեց առջի յաղթուելուն վրէ-
ժը առնել, զօրք խաւրեց որ երթան Վիլի-
կիան աւարի առնուն, բայց այլ և այլ տե-
ղեր հայերը յանկարծակի վրանին վազե-
լով Վիլիկիայէն վճռակցին զանոնք, հինգ
հազար հոգիի չափ ալ սպաննեցին: Ան կո-
տորածէն փախած Եգիպտացիները՝ օգնու-
թիւն առին այլ և այլ բարբարոս ազգերէ,

ե.կան նորէն Վիլիկիոյ վրայ ու սկսան տակն ու վրայ ընել աշխարհքը . առ բանա լսելով սրբազան սրապը՝ յորդորեց Ղևոնը որ Եւրոպացիներէն օգնութիւն ուզէ, բայց անոնք տեղերնէն չջարժեցան : Ղևոնին Եւրոպացւոցմէ օգնութիւն ուզելը խմանալով 'նասը՝ աւելի կատղեցաւ, ու անթիւ զօրք ժողվելով միաքը դրաւ որ Հայոց ազգը ջնջէ . իրեն հետ միացաւ Թիմուրդաշ Թաթարաց զօրավարը, որ Հայոց օգնութիւն եկեր էր . ուստի իբրեւ բարեկամ մտաւ Վիլիկիա ու սկսաւ աւրըշտըկել երկիրը : Հազիւ թէ առջի կոտորածին մեռելները դերեզմաններու մէջ ամփոփուեր էին, վաղեցին Թուրքերը Վիլիկիոյ վրայ ու Թաթարաց պէս ամէն չարիք հասուցին . երբոր ասոնք ալ աւարներով ու գերութեամբ կը դառնային՝ վաղեցին Եգիպտացիք, ու առջիններուն չորած չարիքները 'ի դործ դրին : Աս խեղճութեան միջոցները իշխանները փոխանակ մէջերնին միաբանելով թշնամւոյն դէմ ելլելու, իրարու դէմ ունեցած ատելութիւննին կը սնուցանէին :

Ղևոն տեսնելով որ բոլոր Վիլիկիա այսպէսով աւերակ պիտի դառնայ, սրբազան պապին թուղթ դրեց և օգնութիւն ուզեց . սրապը շատ ստակ խաւրեց աւերակաց Ղևութեանը համար, խրատական թուղթ ալ դրեց՝ յորդորելով որ միաբան սիրով վարուին իրարու հետ : Ղևոն նոյնպէս մարդ խաւրեց Թաթարաց Պուսայիտ խանին որ օգնէ իրեն . ան ալ քսանհազար զօրք հաս-

ցուց Կիլիկիոյ սաշտապանութեանը համար ,
Եգիպտոսի ամիրային ալ հրաման ըրաւ
որ հայերը չնեղէ , ու հետերնին սիրով
վարուի . ասով քիչ մը հանգստացաւ Կի-
լիկիա :

Երբոր արտաքին թշնամիները դադրե-
ցան , սկսան ներքին խռովութիւններ , որ
ուրիշ անգամներու պէս աւելի փաստակար
եղան հայաստանի քան թէ արտաքին թըշ-
նամիները : Լևոն Օշին սպային հետ սաստիկ
թշնամութիւն ունեցաւ . զօրք խաւրեց Ա-
տանայի վրայ ուր էր Օշին , բռնեց զինքը
Կոստանդին եղբօրը հետ ու սպաննել
տուաւ . վերջը իր կինն ալ սպաննել տուաւ ,
որ Օշին սպային աղջիկն էր , ու անոր տեղը
լատինացի մը առաւ . Օշինին գլուխը Նաս-
րին խաւրեց , Կոստանդինինն ալ Պուսայի
տին :

Նասր ու Բերիոյ ամիրան նորէն Կիլիկիոյ
վրայ սկսան վազել . վասն զի լսելով որ Լա-
տինացիք խաչակիր զօրք պիտի հանեն սուրբ
երկիրը ազատելու համար՝ կարծեցին թէ
հայերուն գրգռութեամբն է աս բանս ,
ուստի մոքերնին դրին որ հայերը բոլորո-
վին ջնջեն . երկուքը մէկէն վազեցին Կի-
լիկիա , քաղաքներն ու գեղերը աւերակ
դարձուցին , բնակիչները թրէ անցուցին
ու հարստութիւնները ժողվելով ելան գնա-
ցին : Լևոն վախցաւ գիմացնին ելելու . վա-
խաւ գնաց Կիլիկիայէն , ինչպէս ըրին նաև
իշխաններէն շատը . բայց Եգիպտացիք նո-
րէն եկան ու առջինէն շատ աւելի չարիք

Հասուցին Վիլիկիոյ մէջ: Անոն աղաչանաց
Թուղթ գրեց Նասրին որ Հայերը չնեղէ ու
Հաշուութիւն ընեն մէջերնին. սուղանը
յանձն առաւ՝ երգմունք ուզելով Անոնէն
որ մէյմ՝ ալ Նւրոպացւոց հետ Թղթակցու-
թիւն չընէ. ինքն ալ դեսպանաց առջի ա-
ւետարանին վրայ երգմունք ըրաւ. այսպէ-
սով իրեք տարի Վիլիկիա խաղաղացաւ:
Աւերջը Անոն նորէն ծածուկ սկսաւ Թըղ-
թակցութիւն ընել պապին ու արեւմտեան
իշխանաց հետ. բայց իմացուելով աս բանս՝
Նասր նորէն շատ զօրք խաւրեց, որ եկան
ամէն տեսակ չարիք ըրին ու հարուստ աւա-
րով ելան գնացին:

Աս խեղճութիւններս տեսնելով ընդհա-
նուր ազգը՝ շատ ետեւ եղան որ ալ բարե-
կամութի չընեն Նւրոպացի իշխանաց հետ,
մանաւանդ որ օգնութիւն մը չէին տեսած.
բայց ոմանք ալ Թագաւորին հետ միացած՝
կ'ուզէին անոնցմէ օգնութիւն խնդրել, ու
անոնց հետ բարեկամութիւն ընել. ասով
մեծ խռովութիւն ծագեցաւ Թագաւորին
ու կաթուղիկոսին մէջ, և աս պատճառաւ
Յակոբ կաթուղիկոսը պաշտօնէն ձգուե-
ցաւ: Անոն երկու տարի ալ Թագաւորէն
ետքը մեռաւ՝ առանց քաջութեան յիշա-
տակ մը ձգելու (1341):

ԳԼ. Զ.

Յովհաննէս Պայլէն ինչո՞ւն Ռոմիէանց՝ Լա
Գաւորոմիէան վերջանալը :

Որովհետեւ Լևոն որդի կամ եղբայր չու
նէր, իշխանները Կիսրոսի Թագաւորին եղ
բօրորդին ընտրեցին, որ Յովհաննէս պայլ
կամ ճիւղան կ'ըսուէր և Թագաւորելով Կոս
տանդին Գ., ըսուեցաւ. ասիկայ մօր կողմա
նէ միայն Հայ էր, ան պատճառաւ ալ
Հայու ազգը կ'ատէր ու բնութեամբ ալ
խռովարար մարդ էր. սկսաւ ազգին բարի
սովորութիւններն ալ արհամարհել ու փո
խել, մանաւանդ արքունեաց բաները, որով
ամենուն ատելի եղաւ. վերջը սկսաւ ստի
պել Հայերը որ ազգային ծէսը փոխէն ու
լատինացւոցը ընդունին. աս բանիս չգիմա
նալով ոչ իշխանները, ոչ Ժողովուրդը և ոչ
գօրքը, վրան վազեցին սպաննեցին զինքը՝
տարի մը Թագաւորելէն վերջը. և միաբան
խորհրդով Յովհաննէսին Գուխտն եղբայ
րը կանչեցին ու իրենց Թագաւոր օծեցին :

Ասոր ատենը անթիւ բազմութեամբ Կի
լիկիոյ վրայ վազեցին Եգիպտացիք. որոնց
դէմ ելլելու վախնալով Գուխտն, փախաւ
բերդի մը մէջ պահուրտեցաւ : Եգիպտացիք
առանց արգելքի մօտան Կիլիկիա ոտնակոխ
ըրին. կը տեսնէին աս ամէն չարիքս իշխան
ները ու անհոգ կը կենային, վասն զի ազ
գին սէրը մարած էր սրտերնուն մէջ, իրենց

վիճակին պարտքերը մոռցած էին, տգիտութեան խաւարին մէջ թաղուած. մէկ խօսքով ամէնքը իբրեւ իրենց ազգին թշնամի միայն իրենց առանձնական օգուտը կը մտածէին, որ ինչպէս յայտնի է, հասարակաց կործանումն է:

Երբոր թշնամիները ելան գնացին Վիլիկիայէն՝ Գուխտոն դուրս ելաւ սահուելոտած տեղէն, ու սկսաւ եղբօրը պէս անմոռութեամբ ետեւէ ըլլալ որ ազգին ծէսը ու արտաքին սովորութիւնները փոխէ. իշխանները յորդորեցին զինքը որ անանկ փուճ բաներու ետեւէ չըլլայ. բայց երբոր անիկայ արհամարհեց անոնց խրատը, իրենք ալ զինքը սպաննեցին երկու տարի թագաւորեւէն ետքը (1344):

Գուխտոնին տեղը Վոստանդին չորրորդը թագաւոր դրին, որ թէպէտ և հօր կողմանէ լատին էր, բայց խելացի ու զգուշաւոր ըլլալով խաղաղութեամբ կառավարեց ազգը: Երբոր ասիկայ սկսաւ լատինացւոց հետ թղթակցութիւն ընել, Եգիպտոսի սուլդանը շատ զօրք խաւրեց Վիլիկիոյ վրայ. Վոստանդին առաջուց իմանալով անոնց գալը՝ ինքն ալ իր զօրքերը ժողվեց ու պատերազմի պատրաստուեցաւ. օգնութիւն եկան իրեն Վիպրոսի հուգոն թագաւորը և հռոգացւոց Աստուածատուր զօրապետը. ասոնք ամէնքը միացած՝ վազեցին թշնամեաց վրայ, սոսկալի ջարդ տուին իրենց ու բոլորն ալ Վիլիկիայէն վճնտեցին, թէպէտ և իրենցմէ ալ շատ մարդ մե-

ռաւ : Կոստանդին խաղաղութեամբ քանի մը տարի ալ ապրելով մեռաւ՝ տասնորութը տարի թագաւորեւէն ետքը (1364) :

Կոստանդինին մեռնելէն ետքը իշխանները չկրնալով մէջերնին միաբանիլ, քանի մը տարի առանց թագաւորի մնացին : Ուրբանոս Ե, պապը իշխաններուն յորդորանաց թուղթ մը գրեց որ թագաւոր դնեն Լևոն Լուսինեան ըսուած իշխանը՝ որ մօր կողմանէ միայն հայ էր ու Գուխտոնին և Ճիւանին ազգական, իշխանները միաբանեցան ու հրաւիրեցին Լևոնը որ թագաւոր օժեն, ինքն ալ յանձն առաւ՝ պապին յորդորանքներէն ստիպուած : Բնութեամբ լաւ և թագաւորաւայել կատարելութիւններով զարգարուած էր Լևոն . բայց ազգին խեղճութիւնը և ժամանակին պարագաները՝ Ռուբինեան թագաւորներուն ամենէն ցաւալին ու դժբաղդը ըրին զինքը :

Լևոն թագաւորելուն պէս՝ Եգիպտացիք անթիւ զօրքով Կիլիկիա տարածուելով սկսան այրել ու աւրըշտըկել քաղաքները . Լևոն քիչ զօրքով թշնամեաց դէմ ելաւ ու մեծ փառ հասուց անոնց, բայց ինքն ալ պատերազմի ատեն վիրաւորուելով՝ փախաւ դնաց անմատչելի լեռներու մէջ պահուեցաւ, որով և ձայն ելաւ թէ մեռած է պատերազմի ատեն : Իշխանները երկու տարիէն ետքը ուղեցին Ոթոն անուանով դուքսը թագաւոր դնել իրենց՝ պսակելով Լևոնին Մարիամ թագուհին հետ . երբոր պսակի օրը ըլ մօտեցան՝ խմացուեցաւ որ Լևոն ողջ է

եղեր, ու քիչ մը ատենէն ինքն ալ գալով
Թագաւորութիւնը նորէն ձեռք առաւ,
որով ազգին մեծ ուրախութիւն եղաւ. բայց
ամսոն որ երկար չտևեց. վասն զի երկու
տարիէն Էշրէֆ Շապան անունով մէկը Ե.
գիստացւոց սուլդան ըլլալով, և քրիստո.
նէութեան սաստիկ թշնամի, շատ զօրք
խաւրեց Վիլիկիոյ վրայ, որ երթան հիմ.
նայատակ ընեն քաղաքները ու Թագաւո.
րութիւնը վերցնեն. անոնք զայրացեալ
գետի մը պէս Վիլիկիա տարածուելով արիւ.
նով ողողեցին դաշտերը, որով շատ մարդ
փախաւ այլ և այլ օտար Թագաւորութեանց
ասպաւինեցաւ, շատն ալ լեռները ու բեր.
դերը պահուրտեցան, մնացածները Թրի.
բերան գնացին: Եգիստացիք ամէն տեղե.
րու տիրելէն ու աւերակ դարձնելէն ետքը,
երկու ամիսի չափ Սիս քաղաքը պաշարե.
լով առին ու աւերակ դարձուցին. Թա.
գաւորաց և իշխանաց գերեզմանները բա.
ցին, ու ան սլաւոսկական ոսկորները այրե.
ցին, և բոլոր Վիլիկիան, որ մեր վերջին Թա.
գաւորաց խանձարուրն էր, այնպիսի ողոր.
մելի և աւերակ վիճակի մը հասուցին որ
սոսկաց Թագաւորական գաւազանը ան ա.
ւերակաց վրայ տիրելու:

Վստն տեսնելով որ անկարելի է թշնա.
մեաց անհամար և կատաղի բազմութեանը
առաջը առնուլ իր քիչոր զօրքովը՝ իրեն
ընտանիքովը Վապան ամուր բերդին մէջ
պահուրտեցաւ. թշնամիները եկան ու սկը.
սան հետը սլաւերազմիլ, բայց չկրնալով

մնաս մը հասցընէլ՝ ելան գնացին ու փոք-
րիկ գունդ մը թողուցին բերդը պաշարելու
համար։ Անոն ինը ամիս բերդը կենալէն
ետքը յուսահատելով դէսպան խաւրեց Ե-
գիպտացւոց զօրավարին՝ խոստանալով որ
անձնատուր կ'ըլլայ, միայն թէ երգնու
ինքն ալ մնաս մը չհասցընելու իրենց կե-
նացը։ Երբոր երգում ըրաւ զօրավարը՝ բեր-
դին դռները բացին, թշնամիք մէջը մտան,
գտած բաներնին յափշտակեցին ու թա-
գաւորը և իրեն ընտանիքը շղթայի զարկած
Եգիպտոս տարին. աս եղաւ 1373ին։ Հոն
Էշթ Զապան Էօթը տարի խիստ բանտի
մէջ պահեց թագաւորական ընտանիքը՝ հա-
ւատքնին չուրանալնուն համար. վերջը
Հռովմայ քահանայապետին և Սպանիա-
ցւոց Յովհաննէս թագաւորին աղաչանքովը
ազատեցան ամէնքն ալ բանտէն. ու Յովհան-
նէս թագաւորին երաջխաւորելովը հրա-
ման ալ եղաւ որ ուր կ'ուզեն երթան։ Անոն
մէկէն իր ընտանեօքը Երուսաղէմ Քրիս-
տոսի սուրբ Գերեզմանին ուխտի գնաց.
Հոն թողուց իր կինն ու աղջիկը իրենց ու-
ղելովը, և ինքը Եւրոսպա անցնելով՝ նախ
Հռովմ գնաց, ուր շատ պատիւ գտաւ սրբ-
բազան պապէն. անկէ անցաւ Սպանիա,
ուր Յովհաննէս թագաւորը շատ սիրով
ընդունեցաւ զինքը և բնակութեան տեղ
տուաւ։ Հոն երկար ատեն կենալէն ետքը
ճամբորդութեան համար Գաղղիա ու Անգ-
ղիա գնաց, ու վերջը Փարիզ հասնելով՝ Հոն
հիւանդացաւ և մեռաւ 1393ին, Նոյեմբե-

րի 22ին վաթսուէն տարեկան : Մեծ հանդիսով թաղուեցաւ Կեղեասինեանց վանքին եկեղեցւոյն մէջ ուր որ փառաւոր դամբան շինած է վրան Գաղղիոյ թագաւորաց ու անուանի զօրավարներուն շարքին մէջ :

Միակառուր սե մարմարիոնէ է դամբանը , որուն վրայ տարածուած կը կենայ Ղևոն թագաւորին արձանը ճերմակ մարմարիոնէ , թագաւորական վերարկուով ծածկուած : Գլուխը թագ , աջ ձեռքը թագաւորական դաւազան ու ձախ ձեռքն ալ թաթ պան : Իսկ ոտքին կողմը երկու առիւծ իրարու կռթընած կը կենան : Տապանագրին արձանագիրն է ասիկայ .

« Այս է տապան քաջատոհմիկ և ամե-
 » նապատիւ իշխանին Ղևոնի Ղուսինեան
 » հինգերորդի * լատին արքայի թագա-
 »ւորութեան հայոց , որ աւանդեաց
 » զհոգին 'ի ձեռս Աստուծոյ 'ի Փարիզ
 » 'ի 22 Նոյեմբերի յամի փրկութեան
 » մերոյ հազարերորդի հարիւրերորդի
 » իննաներորդի երրորդի » :

* Աս Կապանագրին Ձեջ 1 է-ոն վերեր-րէ 4ին
 Գեր-րէ շա-ւեր է' 1 է-ոն երե-րէ Ռո-բինեանց
 առաջին Ռաֆաւորն ըլլալուն համար 1 է-ոն Ա
 « Եղեւ » :

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Ծ

Հայոց անիշխանութեան ժամանակի ընդհանուր
վիճակը:

Թուրքինեանց թագաւորութեան վերջա-
նալու ատենները Ասիոյ մէջ շատ զօրացած
էր Ղանկթամուր կամ Թիմուրլէնկ Իօզսէք
Թաթարներուն թագաւորը, որ Սմրղանա-
կը նստէր: Ասիկայ իր թագաւորութեան
երկոսասաներորդ տարին անհամար զօր-
քով վազեց Պարսկաստան ու Ասորեստան,
և բոլոր ան տեղերը նուաճելով անցաւ
Հայաստան, և հասած տեղերը սոսկալի
անգթութիւններ ըրաւ: Օրինակի համար,
կը սլատմեն թէ Ղանկթամուր Վարս քաղա-
քը առնելու ատեն այսպիսի գործողութիւն
մը ըրաւ. շատ մարդ ջարդել տալէն ետքը,
թէ տաճիկ և թէ հայ, հրաման տուաւ որ
իրէք հարիւրական հոգւով երկու խումբ
կազմեն, մէկ խումբը տաճիկ՝ մէկալը հայ.
երբոր զասոնք գիմացը հանեցին՝ Ղանկթա-
մուր ըսաւ. Աս երկու խումբէն մէկը կ'ուզէի
ջարդել տալ, որոշեցի որ քրիստոնեաները
թրէ անցընեմ: Հայերը սիրով յանձն առին
մեռնիլ քան տաճիկնալով ազատիլ. բայց մէ-
ջերնէն երկու հոգի Տաճիկներուն կողմը
անցնելով՝ հաւատքնին ուրացան. ան ատեն
Թագաւորը հրամայեց որ Հայոց տեղ Տա-

Ճիկները սպաննեն . աս որ տեսան ան երկու ուրացեալները՝ նորէն քրիստոնէից կողմը անցնելով սկսան կանչել, Մենք քրիստոնեայ ենք ու Քրիստոսի ծառայ . ան աւեն լանկթամուր յանդիմանելով ան երկուքին անհաւատութիւնն ու չարութիւնը՝ միայն զանոնք սպաննել տուաւ ու մէկալները ազատ թողուց :

Կարսէն գնաց Փոքր Ասիա Սեբաստիոյ վրայ . երբոր քաղաքացիք ընդգիմացան իրեն՝ դեսպան խաւրեց խաբէութեամբ երդում ընելով որ եթէ խաղաղութեամբ քաղաքը տան՝ բնակիչները թրէ չանցըներ : Խոստմունքը պահելով՝ թրով ջարդեց զիրենք , բայց սոսկալի տանջանքներով սպաննեց . ամէն տեսակ հասակի և վիճակի մարդկանց զատ զատ տանջանքներ ու մահէր հնարելէն ետքը՝ բոլոր սղաքը ժողովեց , ու կապած ձեռքով և ոտքով ձգեց դաշաի մը մէջ ու կատղած ձիերու կոխկրճաւել տուաւ . ասով ան դաշաին անունը Սև հողեր կը կոչուի , որ ինչուան հիմայ Հայոց գերեզմաննոցն է . ետքը զօրքերը բռնեց ու ողջ ողջ թաղեց , ըսելով թէ Երդուընցեր եմ թրով չսպաննելու : Իսկ քաղքին մէջ գտնուած բօրոտներն ու ուրիշ սրահասաւոր մարդիկը խղճել տուաւ ըսելով . Ես ողջերուն չխնայեցի , դուք ի՞նչ բանի հարկաւոր էք : Աս ան գթութիւններս ընելէն վերջը շատ մարդալ գերեւով Խորասան տարաւ :

Լանկթամուրին Թագաւորութեան վերջի տարիները Սիւնեաց կողմերը կը զօրա-

նոր Պելգինէ Ուսպէլեան անունով կարիճ իշխան մը, որ Սիւնեաց աշխարհքին ու Կապանի մէկ մասին կը տիրէր. իր իշխանութեան տակը վաթսուէն հազարի չափ հայ ունէր, ու հայրաքար զիրենք կը խնամէր, և փախչողներուն պատսպարան կ'ըլլար: Տեսնելով Պելգինէին յառաջագիմութիւնն ու մեծնալը Վրաց Թագաւորը սկսաւ վրան նախանձիլ, ու ետէէ ըլլալ որ սպաննէ զինքը. աս բանիս համար Ամնագին անունով անգլամ ու արծաթասէր հայ մը գտնելով՝ անոր ձեռքովը Թոյն խմցուց Պելգինէին. մէկէն կարենոր դարմանները ըրին, բայց օգուտ մը չըլլալով՝ մեռաւ Պելգինէ ու մեծ սուգի մէջ Թողուց իր Ժողովուրդը. իսկ Ամնագին իրեն արժանաւոր պատիժը գտնելով՝ չարաչար սպաննուեցաւ հայերէն (1438):

Պելգինէին իշխանութեան ատենները շատ զօրացած էր Սուլքան Մէհէմմէա Փաթիհ Օսմանցոյ Թագաւորը, որ Պօլսը Յունաց ձեռքէն առաւ. և ուզելով որ հոն ալ գտնուին հայեր՝ վաճառականութիւն և ուրիշ արհեստները ծաղկեցնելու համար, Պրուսայէն և այլ և այլ տեղերէ շատ հայեր բերել տուաւ ու Պօլսոյ զանազան կողմերը բնակեցուց. ասոնց վրայ Յովակիմ անունով պատրիարք մըն ալ դրաւ իշխանութիւն տալով տիրել Փոքր Հայոց և Յունաստանի մէջ գտնուած բոլոր հայերուն: 1453էն ինչուան 1603 մասնաւոր բան մը չստանալով հայոց վրայ. իսկ աս միջոցնէ

րուն Շահաբաս Պարսից թագաւորը Օսմանցւոց ձեռքէն առնելով Հայաստանը՝ խիստ շատ աւերմունք ու կոտորած ըրաւ հոն . որով և Աստուծոյ բարկութեան վերջի և սաստիկ սպառիժը եղաւ մեզի : Երբոր Օսմանցիք իմացան որ Պարսիկք Հայաստանի տիրեր են, ճղալէղատէ Սինան փաշային ձեռքը անհամար զօրք տուին ու Հայաստան խաւրեցին Պարսից դէմ . Շահաբաս բոլոր Հայերը արտորանօք իրենց քաղաքներէն ու բնակութիւններէն հանել տալով՝ Այրարատայ դաշտին մէջ ժողվել տուաւ , որպէս զի անկէ Պարսկաստան անցնէ . քաղաքներն ու բոլոր արտերը այրել տուաւ , շէնքերը հիմնայատակ կործանեց , որպէս զի Օսմանցիք գալով ոչ սլաշար գլտնեն և ոչ բնակութիւն : Երբոր Օսմանցիք Կարս հասան , Շահաբաս հրաման տուաւ որ բոլոր ժողված Հայերը Պարսկաստան քշեն տանին . և որովհետեւ Երասխ գետէն կ'անցնէին , բաւական նաւակ ու լաստ չըլլալով սկսան ժողովուրդը գետը ձգել որ ով որ կրնայ լողալով անցնի . ասով հիւանդոս ու ծեր մարդիկ , կանայք , տղաք և ուրիշ լողալ չգիտցող անհամար մարդիկ խղդուեցան : Շահաբաս որ գետին քովը նստած կը տեսներ ան խեղճութիւնները , առանց հոգ ընելու աւելի կը փութացընէր ժողովրդեան գետէն անցնելը . հասան եղկելիները ուրիշ անբաւ դժուարութեամբ ու վաանդով Պարսկաստան , և ըստ մեծի մասին Շահաբաս զիրենք Ասպահան քաղաքը

բնակեցուց . ամէնքը մէկէն տասուերկու
հազար տուն էին՝ այնչափ կորսուածներէն
դատ : Շահաբաս որպէս զի հայոց սիրտը
վաստըկի ու հոն սիրով կենան , սկսաւ գը-
թութեամբ վարուիլ հետերնին ու հարկե-
րը շատ թեթեցուց . ետքը ուրիշ շատ գաղ-
թականներ ալ բերաւ Շահաբաս , որոնցմէ
շատը օգին գէշութենէն մեռան , մէկալնոնք
ալ Պարսից մէջ ցրուեցան . իսկ ինչուան
հիմա մնացածներն են՝ Նոր Զուղայի բնա-
կիչները , որ իրենք շինեցին ան քաղաքը
հին Զուղային յիշատակ (1604) :

1722ին առենները երբոր Սիւնեաց աշ-
խըրհքին հայերը կը նեղուէին երբեմն Օս-
մանցիներէն ու երբեմն Պարսիկներէն ,
Դաւիթ Սիւնի կտրիճ ու հայրենասէր մար-
դը քանի մը հոգի ժողովեց դուռխը , ու շատ
խելքով կառավարելով զանոնք՝ թշնամեաց
դէմ ելաւ ու սկսաւ իր ժողովուրդը խնա-
մել , կամաց կամաց զօրքը ինչուան չորս
հարիւր բրաւ և անոնց զօրավար դրաւ Մը-
խիթար անունով իր անպարտելի օգնակա-
նը : Տաճիկները լսելով Դաւթին զօրանալը՝
իրենք ալ այլ և այլ տեղերէ զօրք ժողված
մեծ պատրաստութեամբ վազեցին Դաւթի
վրայ . քովի մարդիկը տեսնելով թշնամեաց
բազմութիւնը՝ ձգեցին փախան , ոմանք ալ
թշնամեաց կողմը անցան , այնպէս որ Դա-
ւիթ տասներօթը հոգւով մնաց . բայց ան
միջոցին եկան հետը միացան հալիձորոյ
Մէլիք Փարսադան և տէր Աւետիք կտրիճ
պատերազմողները քանի մը հոգւով . աս

գիւէն անդիւէն խել մը մարդիկ ալ գալով
նորէն չորս հարիւր յիսուն հոգի եղան :
Դաւիթ յորդորեց ամէնքը հոգևորապէս
ալ պատրաստուելու , ուստի ամէնքն ալ
խոստովանեցան հազորդեցան , ու քաջու-
թեամբ պատերազմի պատրաստուեցան :
Թշնամիները եօթանասուն հազարի չափ
էին , մեծ մասը հայ , և ուրիշ շատ հասա-
րակ ժողովուրդ . իսկ Դաւիթ իրեքհա-
րիւր հոգի միայն ունէր հետը բերդին մէջ :
Պատերազմը վեց օր միակերպ տևեց . Թշնա-
միներէն գրեթէ ամէն օր 300 հոգիի չափ
կը մեռնէին , իսկ Դաւիթ կողմէն օրը հա-
զու մէկ հոգի . վասն զի բերդականները
դրսի եղածները կը տեսնէին ու դրսիները
զիրենք չէին տեսներ : Տաճիկները յուսա-
հատեցան ան կերպով բերդը առնելէն , ու
սկսան ամէն կողմանէ մեծամեծ ու բարձր
գործիքներ դնելով պարսպէն վեր ելլել .
բերդականները երբոր տեսան աս բանս ,
քահանաները , կանայք ու տղաք ժամ վա-
զեցին ու կ'աղօթէին որ աս վտանգէն ազա-
տէ զիրենք Աստուած . իսկ Դաւիթ ու
իր քաջ զօրքերն ու զօրավարները այն
պիսի արագութեամբ ու զարմանալի յա-
ջողութեամբ կը պատերազմէին որ մէկ
մարդ մը չթողուցին որ բերդէն ներս մտնէ ,
ու վեր ելածները թրով կամ հրացանով
վար կը գլորէին : Ան միջոցին տէր Աւե-
տիք և Միսիթար երկու հարիւր հոգի ա-
ռած հետերնին՝ ուրիշ ճամբով մը բեր-
դէն դուրս ելան ու Թշնամեաց ետեւէն սկը

սան պատերազմիւ. ասով տասուելոք հա-
զար մարդ ջարդեցին ան օրը, և մնացած-
ները փախուցին, հարիւր քառասուն և
ութ գրօշ ու շատ աւար առած յաղթու-
թեամբ դարձան եկան: Աւերջը փախչող
ներուն ետեւէն գնացին Աւետիք և Մխի-
թար վաթսուն հոգւով, մեծ ջարդ մ'ալ
տուին անոնց Մեղրի քաղքին մէջ, ու դար-
ձան Գաւթին քովը եկան: Գաւթի իր հը-
նարագիտութեամբը և քաջութեամբը ու-
րիշ շատ յաղթութիւններ ալ ըրաւ, որով
թշնամեաց սիրարը վախ ձգեց ու հալածեց
զիրենք. վեց տարի իշխեց իր պղտիկ տէրու-
թեանը վրայ գովելի և զարմանալի խելքով
ու կառավարութեամբ, և մեռաւ խաղա-
ղութեամբ յիսունըջորս տարեկան:

Գաւթի մեռնելէն ետքը իր մարդիկը
միաբան հաւանութեամբ մէկէն ընտրեցին
Մխիթարը իրենց առաջնորդ. բայց ետքէն
մէջերնին խռովութիւն իյնալով՝ ոմանք
Տէր Աւետիքին կողմը եղան, ոմանք ալ ու-
րիշներու. այսպէսով իրենց միութիւնը ո-
րով և զօրութիւնը պակսեցաւ: Իմացան
Տաճիկները բերդականներուն անմիաբա-
նութիւնը, եկան պաշարեցին, ու սկսան
նեղը խոթել մէջիները. բերդին հայերը
Մխիթարէն ծածուկ միաբանեցան որ բեր-
դը մատնեն ու իրենք ազատին երթան. աս
բանիս համար պատգամաւոր խաւրեցին
Տէր Աւետիքը: Տաճիկները երգմամբ յանձն
առին, բայց բերդը մտնելէն ետքը մեծ մա-
րը թրէ անցուցին, որ իրենց անմիաբանու-

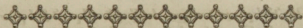
Թեանը արժանաւոր պատիժ եղաւ . իսկ Տէր Աւետիքը ազատ Թողուցին՝ որ ուր կ'ուզէ երթայ : Մխիթար իրեններուն մատնու թիւնը առաջուց իմանալով փախաւ գնաց, ու քիչ մը ատեն պահուրտելէն ետքը ելաւ նորէն շատ մը մարդ ժողովեց գլուխը, ու շատ քաջութիւններ ընելով՝ քանի մը քաղաքներու ու բերդերու տիրեց (1730) :

Եւ երբոր խնծորէսք ըստւած բերդը պաշարէր էր, օր մը քնանալու ատենը քովի մարդիկը սպաննեցին զինքը, ու գլուխը Դավրէժ նստող բդեշխին տարին . բդեշխը արգարու թեամբ մտածելով՝ պատժեց անոնց անդգամութիւնն ու անհաւատարմութիւնը և զամէնքն ալ սպաննել տուաւ, ըսելով որ « Դուք աշխարհքս այդպիսի քաջ մարդէ մը զրկեցիք, և թէ որ անոր կեանքը անսխտան ու ինասակար սեպեցիք աշխարհի, ուրեմն ձերը ինչ բանի պիտանի պիտի ըլլայ ո՞վ անդուծ և դաւաճան մարդիկ » :

Մխիթարին քովի մարդիկը բոլոր ցրուեցան, շատն ալ Յովհաննէս իշխանին քովը գնացին, որ շատ քաջութիւններ ըրած էր Ռաւէացւոց աշխարհքը Տաճկաց գէմբայց վերջէն կասկածելով իր մարդիկներուն դաւաճանութենէն, ինքիրմէ Տաճկաց յանձնեց իր քաղաքը, ինքը ելաւ Աթաերխան գնաց ու հոն շատ պատիւ գտաւ :

Վերջի ատենները Դահմազ Առւելի կամ՝ Նատրշահ խան Պարսից Թագաւորն ալ շատ չարիք հասուց հայոց . բայց մենք աւելորդ կը սեպենք այսուհետեւ այսպիսի խեղճու

Թիւններ պատմելը, և միայն մեր ընթերցողաց կը թողունք իմաստասիրել՝ Թէ անցաւի գիպուածներէն շատին աղբիւրն ու առաջին պատճառը տգիտութիւնն եղած է, որով մեր պատուական ազգը բոլոր իր պարծանքները գրեթէ մոռցած, ու տգիտութենէ առաջ եկող ամէն տեսակ պակասութեանց մէջ քիչ շատ ընկած է: Իրաւ է որ իր մէկ քանի ազնիւ կատարելութիւններովը, որոնց գլխաւորներն են աստուածաշնորհութիւն, հաւատարմութիւն, խոհեմութիւն, արթնութիւն, և ամէն տեսակ գիտութիւն և արուեստ սորվելու զարմանալի յարմարութիւն, օտար աղգաց առջևը միշտ պատուաւոր ու սիրելի եղած է. բայց աս կատարելութիւնները շատ աւելի կրնան զարգանալ ու մեր ազգին վերջի փառքը քան զառաջինն ալ կերպով մը մեծ ընել՝ Թէ որ ջանայ իր ուսումնասիրական նոր եռանդը օրէ օր շատցընել, և գովելի կերպով պողաբեր ընել. իր քաջ և անուանի նախնեաց պատմութիւնները իրեն հայելի ու ապագայ վարքին կանոն բռնել, և որ պակասութիւններն որ իր խեղճութեանցը պատճառ եղեր են՝ անոնցմէ իբրեւ ծանօթ թշնամիներէ զգուշանալ:

ՀԱՄԱՌՕՏ ԽՈՐՀՐԴԱԾ ՈՒԹԻՒՆ

Հայոց պաշտօնէան այլ և այլ հասէրան
 լէայ :

Ուշի ուշով և անաչառ ոգւով աս համա-
 ռօտ պատմութիւնս կարգացողը կրնայ ա-
 ռանց մեծ դժուարութեան մը ինչ նիւթ-
 րու վրայ որ պիտի խօսինք՝ անոնց ստոյգ-
 պատճառները գտնել իմանալ . բայց որով
 հետե տարաձայնութիւն կարծեաց կրնայ
 ըլլալ ինչպէս ուրիշ խնդրոց՝ ասանկ ալ աս
 նիւթիս մէջ, անոր համար հարկ համա-
 րեցանք մեր կարծիքն ալ համառօտել հոս,
 և առանձին աս խնդրոց վրայ թէ ինչ պատ-
 ճառներով Հայկազանց տէրութիւնը այն-
 չափ երկար առէն՝ դիմացաւ, Արշակու-
 նեացը անանկ քիչ առենի՛ մէջ զօրացաւ ու
 սլայծառացաւ մեծամեծ դործողութիւն-
 ներով, և թէ ինչպէս ընդ հատեցաւ այն
 պիտի ցաւալի կերպով, ինչպէս նաև Բաղ-
 րատունեաց թագաւորութիւնը, և ինչ բա-
 ներ եղան ան անկարգութեանց պատճառ-
 ները :

Տէրութեան մը կործանման պատճառ
 կրնան ըլլալ մէյմը արտաքին թշնամիք, մէյ-
 մալ ներքին թշնամիք : Հայկազանց տէրու

Թիւնը որ այնչափ երկար ատեն տևեց՝
 յայտնի կը ցուցնէ որ աս երկուքէն ալ
 ազատ էր 1800 տարուան միջոցին մէջ, որ
 գրեթէ միշտ յաջորդաբար իր հայկազուն
 իշխանները ունէր: Պատմութենէն յայտնի
 կը տեսնենք թէ ինչուան Արամայ ատեն
 ները, որ 300 տարուան միջոց է, հայերը
 կամ քիչ և կամ ամենևին սլատերազմ չէն
 ունեցած. ասոր սլաաճառն ան է որ ջրհե-
 ղեղէն ետքը ազգերը նոր ձևանալով, և ի-
 րենց քիչուորութեանը համեմատ երկիրնին
 ընդարձակ ըլլալով, հարկ մը չունէին օտար
 երկիրներու վրայ յարձակելու, առանց
 փառասիրութեան կամ ամբարտաւանու-
 թեան վախճան մը ունենալու, ինչպէս էր
 Նեբրովթայ սլատերազմը. բայց որովհետեւ
 նախ ամբարտաւանն Նեբրովթ ելաւ արդա-
 րութեան ու խաղաղասիրութեան հետ
 կռուելու՝ ու չարաչար յաղթուեցաւ, տա-
 րակոյս չկայ որ ամենուն սիրտը վախ ձգած
 էր արդար կողմին յաջողութիւնը: Դար-
 ձեալ, հայերը ուշ դրած էին միայն իրենց
 բազմանալուն, որով և քաղաքաց շինու-
 թեան, ինչպէս իրենց դրած անուններն ալ
 կը ցուցնեն: Երեքհարիւրերորդ տարւոյն
 սկիզբները երբոր ժողովուրդները բազ-
 մացան և զօրացան, այլ և այլ ազգեր սկսան
 նաև հայաստանի վրայ վազել. բայց քաջն
 Արամ աճոնց դէմ ելլելով ոչ միայն անոնց
 առաջ դալուն ընթացքը արգիլեց, հապա
 դէպ ի ետ հալածելով տիրեց բովանդակ
 անոնց երկիրներուն, որով և աշխարհակալ

ըսուեցաւ ու աղատեց Հայաստանը օտար
 թշնամիներէ : Ան առաջին անգամն էր որ
 Հայերը օտար երկիրներու տէր եղան , և
 բարեբախտաբար կրնանք ըսել որ վերջինն
 ալ եղաւ միանգամայն . որովհետեւ Հայկա-
 ղանց մէջէն ուրիշ մէկու մը վրայ ալ յիշա-
 տակուծիւն չունինք որ երկրակալութեան
 ետեւէ եղած ըլլայ : Բարեբախտաբար վեր-
 ջինն եղաւ ըսինք , վասն զի ստոյգ է աս ճշ-
 մարտութիւնս՝ թէ ան տէրութիւնն որ
 սոսկ աշխարհակալութեամբ կը տարածուի՝
 իրեն թշնամիներ կը շատցնէ ու երկար
 չկրնար տոկալ , ինչպէս Աղեքսանդրի և ու-
 րիշ աշխարհակալներու տէրութեանը վրայ
 փորձով տեսնուած է : Ասոր հակառակը ,
 այսինքն իրենց ունեցածովը գոհ ըլլալը ,
 Հայոց չափաւորեալ խառնուածքէն ալ ա-
 ռաջ կուգայ , և ոչ եթէ իրենց քիչուորու-
 թենէն և կամ տկարութենէն , ինչպէս
 որ ոմանց թերեւս այնպէս տեսնուի . վասն
 զի տէրութիւն մը որ 1800 տարի իր ամ-
 բողջութեանը մէջ մնայ , ամենաքիչ պատե-
 րազմ ունենայ , մանաւանդ տեւական պատե-
 րազմներ , միշտ գրսէն դաղթականներ ըն-
 դունի ու ինքը դաղթական չսաւրէ , պէտք
 է որ շատ բազմանայ . և մեր աշխարհքին
 տարածութեանը նայելով՝ պէտք էր բնա-
 կիչը գէթ 15,000,000 ըլլար , և միթէ աս
 տասնըջինգ միլիոնը , որոնց քաջութիւնը
 յայտնի է ամենուրեք , չէին կրնար աշխար-
 հակալութիւններ ընել Մակեդոնացւոց ,
 Պարսից , ևս և հռովմայեցւոց պէս , որ ի

սկզբան մեղի հաւատար և քան զմեզ ալ թե-
րևս քիչ էին բազմութիւնք: Ըսածներէս յայտ-
նի կ'ըլլայ որ հայկազանց տէրութե երկար
դիմանալուն առաջին և գլխաւոր պատ-
ճառն է մեր ազգին անաշխարհակալ և
հանդարտաբարոյ ոգին, որով նաև երկայն
ատեն ալ Ասորեստանեայց իշխանութեան
տակն էին ու անոնցմէ պաշտպանուած իբրև
մերձաւորագոյն և քան զմեզ աւելի զօրաւոր
ազգէ մը, ինչպէս Խորենացւոյն խօսքերէն
ալ յայտնի է: Մեր հայկազուն նախնեայ
աս հանդարտաբարոյութիւնը ինչպէս որ
զիրենք արտաքին թշնամիներէ ազատ պա-
հեց, ասանկ ալ ներքին վիճակին վրայ մեծ
ազդեցութիւն ըրաւ, այսինքն Ա. Ժողովրդեան
իրենց իշխանաց վրայ ունեցած
վստահութիւնն ու հանդարտաբարոյ հպա-
տակութիւնը. և անոր փոխարէն իշխաննե-
րուն Ժողովրդեան վրայ ունեցած հայրա-
գութ խնամքը: Բ. Վուսակցութիւններ
ջրլայը, որով 365 տարի հայկայ որդւոցմէ
ընտրուեցան նահապետները յաջորդաբար,
և երբոր ան ցեղին յաջորդութիւնը ըմբ-
ցաւ, հայկայ մէկալ որդւոցը անցաւ առանց
խռովութիւն մը ելլելու. ասով յայտնի
կ'ըլլայ իրենց խաղաղասիրութիւնն ու միա-
բանութիւնը: Գ. Հիւրասիրութիւն և վեհ-
անձնութիւն, որով իրենց սպաւինածները
սիրով ու պատուով ընդունելով՝ աշխարհ-
քին հզօր պաշտպաններ կ'աւելցընէին: Տա-
րակոյս չկայ որ այսպիսի հանդարտաբարոյ
ու խաղաղասէր կանոններու վրայ հաստա-

տուած ժողովուրդը կամ տէրութիւնը երկար պէտք էր գիմանար, և թէ որ Աղէքսանդրի Մակեդոնացւոյ բռնաւորութիւնը իրեն զօրութիւնն ու խաղաղութիւնը չայլայէր, չէր ընդհատէր ան տէրութիւնը, որ մերձակայ ազգերուն պատկառելի, հեռաւորաց բարեկամ, իրեն քիչովը գոհ զուրիշները չմիասող, խաղաղութիւն սիրող տէրութիւն մըն էր։ Աս բանս միայն խոստովանելի է որ քաղաքական և ուսումնական յառաջագիմութիւն խիստ քիչ ըրած կ'երևնայ՝ այնչափ երկար ժամանակ ինքնիշխան տէրութիւն ունենալնուն համեմատ, որովհետև ուրիշներու՝ մանաւանդ ծաղկած ազգերու հետ վերաբերութիւն չունենալով իրենք իրենց գիտութեամբը մնացին ինչուան Տիգրան Երուանդեանին ատենները, որ օտար ազգաց հետ ունեցած հաղորդակցութեամբը և իր անձին գեղեցիկ յատկութիւններովը ազգին յառաջագիմութեանը մեծասլէս պատճառ եղաւ։ Հայկազանց տէրութեան վիճակին վրայ ուրիշ գլխաւոր բան չունենալով խօսելու՝ անցինք Արշակունեաց Թագաւորութիւն վրայ համառօտիւ խօսելու։

Արշակունեաց Թագաւորութեան չքեղ կերպով սկսիլն ու քիչ ատենի մէջ սլայծառանալն ու զօրանալը՝ շատ զարմանալի ու խեղճ վեր կրնայ տեսնուիլ, բայց երբոր մտածենք թէ աս Թագաւորութիւնս բոլորովին նոր չէր ան ժողովրդեան ու ան աշխարհքին համար որ արդէն հազար ու թը

հարիւր տարի տէրութիւն ունեցեր էր, և թէ տէրութիւնն ալ ընդհատելով՝ միշտ իրեն ամբողջութեանն ու ազգութեանը մէջ մնացեր էր, և տէրութիւնը կործաներ էր ոչ եթէ բարոյական սրահասութիւններով, հապա դիպուածական և օտար թշնամիէ մը, ան ատեն զարմանալի չգար. որովհետեւ այսպիսի տէրութիւն մը հին, մեծաշէն ու հաստահիմն տան մը կը նմանի, որ հնութեանը սրտահական մեասներուն սրտածառաւ քիչ մը նորոգութեան կը կարօտի: Արշակունեաց տէրութիւնը Հայկազանց տէրութեանը վրայ այնչափ աւելի նոր կատարելութիւններ աւելցուց որ ինչպէս իրեն սրայծառանալուն՝ ասանկ ալ իր թշուառութեանն ու կործանմանը սրտածառ եղաւ: Հայկազանցը որչափ որ քիչ գործունեայ ու առանձնացած տէրութիւն մըն էր, Արշակունեացն ալ անոր հակառակ կը սրտաբազմոյ, աշխոյժ ու գործունեայ եղաւ. և առ բանս սկսաւ նոյն իսկ Արշակունեաց տէրութեան առաջին տարիները: Արշակունեաց ատեն Հայերը Վաղարշակայ սրտածառաւ նախ վերաբերութիւն ունեցան Պարթեաց մեծ և հզօր ազգին հետ, որով նաև Պարսից և Մարաց հետ. արդէն կուսակալաց ատենը Սելևկիացւոց սրտածառաւ՝ Հայերը իրեք հարիւր տարիի չափ Յունաց հետ ունեցեր էին՝ չէ թէ սարգբարեկամական վերաբերութիւններ, հապա անոնց հպատակած ալ էին. վերջը Արտաշէս Ա ին աշխարհակալութեամբը դար

ձեալ խիստ շատ վերաբերութիւններ ու
հեցան Յունաց հետ, որով ինչուան անոնց
չաստուածներն ալ Հայոց մեհեաններուն
մէջը կանգնուելով՝ Հայերէն պաշտուեցան.
յայտնի են դարձեալ Արշակունեաց Հռով-
մայեցոց հետ ունեցած վերաբերութիւն-
ները՝ Տիգրանայ ու Միհրդատայ պատե-
րազմներուն սլաոճառաւ: Ասոնցմով յայտ-
նի կ'ըլլայ թէ ինչպէս Հայերը հարիւր տա-
րուան միջոցին մէջ աշխարհքիս խիստ զօ-
րաւոր տէրութեանց հետ վերաբերութի-
նէր ունեցան, որ ինչպէս մեծամեծ օգուտ-
ներու՝ նոյնպէս ալ խիստ շատ վնասներու
առիթ եղաւ:

Ծաղկեալ ազգերու հետ վերաբերութի-
ունեցող ազգը բնականաբար ինքն ալ կը
ծաղկի. աս բանս ահա կը տեսնուի նաև
Հայոց վրայ Արշակունեաց թագաւորու-
թեան ատենը: Արդէն յայտնի է պատ-
մութենէն Վաղարշակայ ըրած բարեկար-
գութիւններովը և ուսումնասիրութեամբը
Հայոց ուսումնական և քաղաքական յա-
ռաջագիմութիւնը. Արշակայ, Արտաշէսի
և Տիգրանայ պատերազմասէր և կռոց պաշ-
տօնասէր բարբոլը մեհենից զարգարուիլը և
պատերազմական կարգերուն առաջ երթա-
լը. Անանիի, Սանատրուկոյ, Երուանդայ և
Արտաշէս երկրորդին աշխարհաշինութիւնը
Հայաստանի քաղաքաց ծաղկիլը, գեղեցիկ
շինուածքներով զարգարուիլը, որոնց շի-
նութեանը համար՝ ինչպէս պատմութե-
նէն գիտենք՝ օտարազգի ճարտարապետներ

ու բանուորներ եկան : Ասոնց նման ուրիշ
գրեթէ ամէն բան որը քիչ որը շատ առաջ
գնաց , որ առանց աս կարեւոր հաղորդակ
ցութիւններու չէր կրնար ըլլալ : Աս ասե-
սակ վերաբերութիւններուն ինչպէս որ
օգուտները յայտնի և մեծամեծ էին՝ ասանկ
ալ մնասները յայտնի և սլարդ են . օտար
ազգի մը հետ եղած վերաբերութիւնները
կամ անոնց գերի ու հպատակ ըլլալով է ,
կամ սլատերազմական , և կամ բարեկամա-
կան . գերութեան կամ հպատակութեան
վերաբերութիւնը ժողովրդեան քաջութե-
տէին կը նուազեցնէ , երկպառակութիւն
ները կը շատցնէ , կուսակցութեան խան-
գարիչ ոգին կը մտցնէ : Աս բանս այնչափ
մնասաբեր չեղաւ հայաստանի կուսակա-
լաց իշխանութեան ժամանակը , որովհետեւ
վերաբերութիւննին քիչ էր Յունաց հետ ,
և իշխաններէն շատը հայ էին՝ Սելեկիացւոց
մեր աշխարհքէն հեռու ըլլալուն պատճա-
ռաւ : Տեական սլատերազմներուն ըրած վը-
նասները յայտնէն որ ժողովուրդը կ'աղքատ-
ցնեն , տէրութիւնը կը տկարացնեն , թշնա-
միները կը շատցնեն և ուրիշ շատ կերպե-
րով մնասաւար կ'ըլլան նորակիրթ ազգի մը .
աս մնասներէն խիստ շատը կրեց հայա-
ստան Արտաշէս Աին և Տիգրանայ սլատե-
րազմներովը : Բարեկամական հաղորդա-
կցութիւնը կ'աւելցնէ ժողովրդեան մը մէջ
ան սլակասութիւնները որ բարեկամ տէ-
րութիւնն ունի , թէ իրեն կառավարութե-
կերպին և թէ ժողովրդեան բարբին մէջ :

Աս իրեք տեսակ հաղորդակցութիւններն ալ քիչ շատ փնտաբեր եղան հայաստանի, և կերպով մը նաև իրեն վերնաշուռն պատճառ : Հսրատակութեան վերաբերութիւնը մեծապէս փնտսեց զհայաստան՝ Արտաշիր Սասանեանին տիրապետութեան ատենը . իսկ պատերազմականը փնտսեց Արտաշէս Աին աշխարհակալութեամբը, որուն չքեղ յաղթութիւնները հայաստանի թշնամի յարուցին բոլոր հիւսիսային ազգերը, Պարսիկներն ու հռովմայեցւոց հզօր ինքնակալութիւնը, որ հայաստանի անկախութիւնը վերցընելով հարկատու ըրաւ զինքը, անոր մեծնալուռն և զօրանալուռն բոլորովին արգելք եղաւ, ու վերջապէս ներսէն և դրսէն շատ չարիք հասուց մեր աշխարհքին . և աս փնտսներս սկսան Արշակունիեաց թագաւորութեան առաջին տարիները : Հիւսիսային ազգաց և Պարսից հասուցած փնտսները պատմութենէն յայտնի են ամենուռն, որովհետեւ ըստ Խորենացւոյն « Հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն » էր մեր ազգը . և անոր համար անոնց աչքին փուշ եղած էր հայաստանի մեծնալը :

Հայոց նախարարներուռն ևս և ժողովրդեան բարբին աւրուելուռն առաջին պատճառ եղան պատերազմները, երկրորդ պատճառ առաջինէն շատ աւելի փնտսակար՝ Արտաշին հայաստանի տիրելը . ինչպէս որ վերն ալ յիշատակեցինք : Արտաշիր և իր որդին Հապուհ երեսուն տարի իշխեցին հայաստանի, և ամէն տեսակ չարիքով լե-

ցուցին զՀայաստան, այսինքն փառասիրութեամբ, կուսակցութեամբ, տիրապեցութեամբ, ու ան ամէն չարիքներով որ աշխարհք մը գերութեան տակ իյնալով՝ կ'ունենայ. և աս բաներս հաստատուած են Հին և նոր ազգաց պատմութեանց անթիւ և անհամար փորձերէն, անոր համար չենք ուզեր երկարել հոս ան չարեաց վրայ զատ զատ խօսելով. միայն ասիկայ կրնան գիտնալ ամէն ընթերցողք թէ Մերովման և Վասակ Սիւնի ուրացող ազգատեաց և փառասէր նախարարներուն ըրած անզգամութիւննին, ինչպէս նաև ուրիշ անոնց նմանողներունը, բոլոր վերի ըսածներնուս հետևանքներն են:

Ան միջոցին որ Հայաստանի մէջ մտան գերութենէ առաջ եկած աս գարշելի և կործանիչ ախտերը, ուրիշ կողմանէ Հայաստանի կործանմանը երրորդ պատճառ եղաւ՝ Հռովմայեցոց կայսերութեան Աստանդնուպօլիս փոխադրուիլը, որով մեր ճաւորութեան և քրիստոնէութեան պատճառաւ՝ ազգեցութիւնին մեծցաւ ու աւելցաւ Հայոց վրայ, երթևեկութիւններուն յաճախութեամբը բարեկամութիւնն ու ընտանութիւնը շատցաւ. որով մէկ կողմանէ Յունաց սլակասութիւնները մտան Հայոց մէջ, ուրիշ կողմանէ ալ նոր նոր կուսակցութիւններ աւելնալով Յունաց կողմը, սկսաւ ան ատեն Հայաստանի համար անսոսկալի երկրաշարժը որ կամաց կամաց աւերմունքներ ընելով շատ չանցաւ բոլոր

րովին աւերակներու տակը [Թաղեց զՀայաստան : Եւ ո՞վ չգիտեր ան ատենի կայսերաց [Թուլամոր[Թու[Թիւնն ու վատու[Թիւնը , ահոնց արքունեաց զեղխու[Թիւններն ու ապականու[Թիւնները , և ընդհանրապէս Յունաց և Հռովմայեցւոց բարուց սւրուիլը , որով մի և նոյն սպակասու[Թիւնները մտան Հայոց մէջն ալ . և ասով է որ մենք ալ գժբախտաբար ունեցանք ան վատ , զեղխու անախտան [Թագաւորաց շարքը , որոնք մեր [Թշուառու[Թիւնը բազմապատկելով մեր կործանումը երազեցին : Թագաւորաց ան աստիճանի խեղճու[Թեանը սլատճառաւ նախարարները մեծցան ու զօրացան , որով շատ անգամ [Թագաւորին անկարգու[Թիներուն ընդդիմանալով կամաց կամաց սկսան նաև օրինաւոր ու արդարացի հրամաններուն ալ դէմ ելլել . ասով գրե[Թէ մէյմէկ ինքնագլուխ իշխաններ ձեացան , և ահա ասիկայ ալ եղաւ չորրորդ սլատճառ մեր ազգին [Թագաւորու[Թեանը վերնալուն : Ասամէն չարեաց առաջը միայն գիտու[Թիւնն ու կր[Թու[Թիւնը կրնար առնուլ . բայց որովհետև երկուքն ալ ետև մնացին , և անոնց հակառակ է կամուտ ախտերը զօրացան , ասով օր օրուան վրայ Հայաստանի վիճակը վատ[Թարացաւ . ասիկայ ալ եղաւ հինգերորդ սլատճառ , և կերտով մը առաջին իրին մեծու[Թեան նայելով :

Մեղի ստոյգ և իրական տեսնուած գլխաւոր սլատճառները ասոնք են , որոնցմէ զատ ուրիշներ ալ կրնան գանուիլ , որ աս գլխա-

ւոր սլատաճառներէն կրնան առաջ գալ: Աւստի մեզի բոլորովին ծուռ և սխալական կը տեսնուի ոմանց ըսելը թէ Հայոց տէրութիւնը կործանեցաւ իրենց բնատուր անմիաբանութենէն, նախանձոտութենէն, քսութիւներէն, մատնչութենէն և ուրիշ ասոնցնման սոսկալի պակասութիւններէ, որոնք ըստ ինքեան հետեանք են առջի ըսած սլատաճառներնուս, և երկրորդաբար միայն սլատաճառ եղան մեր կործանմանը. անոր համար ալ հարկաւոր սեպեցինք աս պակասութիւններուն ինչ բաներէ առաջ գալը բացատրել հոս, որպէս զի մեր ընթերցողներն ալ մոքերնին չդնեն թէ աս պակասութիւնները բնատուր են, հասկա թէ եկամուտ և սլատահական պակասութիւններ են, որոնք ամէն տկարացած ու անիշխանութեան մէջ մնացած ազգերու մէջ կը գլուխուին և կրթութեամբ շուտով կը շտկուին:

Բազրատունեաց թագաւորութիւն խեղճութեանը և շուտով կործանելուն պատճառներուն վրայ աւելորդ կը համարինք առանձին խօսիլը հոս, որովհետեւ մի և նոյն պակասութիւններուն դարման չտանելով, մանաւանդ թէ անոնց աճելովը եղած է, մանաւանդ որ առջի թշնամիներուն վրայ ունեցաւ Հայաստան Բազրատունեաց ատենը՝ ուրիշ նոր նոր ահաւոր թշնամիներ ալ, որոնց դէմ կրնար դնել միայն ան պակասութիւններուն հակառակ կատարելութեամբքը, ինչպէս որ ընդդիմացաւ ինչուան Տրդատայ ատենները ունեցած ռիսկիմ թշնամիներուն:

Իսկ Ռուբինեանց տէրութեան այլ և այլ
հանգամանացը և վերնաշուն վրայ խօսիլը
կերպով մը մեր խնդրէն դուրս է, որով
հետեւ ան իշխանութիւնը հայաստանէն
դուրս ըլլալով՝ առջիններուն շարունակու-
թիւնը չկրնար սեպուիլ, և միշտ մասնա-
կան թագաւորութիւն մըն է։ Աս յայտնի
է որ իրեն սկզկութեանն ու տկարութեւնը
համեմատ՝ ամենէն աւելի շատ և կատաղի
թշնամիներ ունեցաւ, մանաւանդ վերջերը,
որոնց դէմ այնչափ դիմանալն ալ շատ մեծ
բան պիտի սեպուի, և Ռուբինեան իշխա-
նաց անպարտելի քաջութեանը յայտնի ա-
պացոյց։

Կ Ա Ր Գ

ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ ԵՒ ԻՇԽԱՆԱՅ

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՔ

Քսէ Անշ

- 2107 Հայկ Ծ .
- 2026 Արմենակ ԽԶ .
- 1980 Արամայիս Խ .
- 1940 Ամասիա ԱԲ .
- 1908 Գեղամ Ծ .
- 1858 Հարմա ԱԲ .
- 1827 Արամ ԾԸ .
- 1769 Արայ ԻԶ .
- 1743 Կարդոս ԺԸ .
- 1725 Անուշաւան Կ .
- 1662 Պարէտ Ծ .
- 1612 Արբակ Խ .
- 1568 Զաւան ԱԿ .
- 1531 Փառնակ Ա , ԾԳ .
- 1478 Սուր ԻԵ .

- 1433 Հաւանակ Լ.
 1403 Վաշտակ ԽԲ.
 1381 Հայկակ Ա, ԺԸ.
 1363 Ամբակ Ա, ԺԴ.
 1349 Առնակ ԺԵ.
 1332 Շաւարշ Ա, Զ.
 1326 Նորայր ԻԴ.
 1302 Վստամ ԺԴ.
 1289 Կար Դ.
 1285 Գոռակ ԺԸ.
 1267 Հրանտ Ա, ԻԵ.
 1242 Ընձակ ԺԵ.
 1227 Գղակ Լ.
 1197 Հօրոյ Գ.
 1194 Զարմայր ԺԲ.
 1180 Շաւարշ Բ, ԽԴ.
 1137 Պերճ Ա, ԼԵ.
 1102 Արբուն ԻԵ.
 1075 Պերճ Բ, Խ.
 1035 Բազում Ծ.
 985 Հոյ ԽԴ.
 941 Յուսակ ԼԱ.
 910 Ամբակ Բ, ԻԵ.
 883 Կայսրակ ԽԵ.
 838 Փառնաւազ Ա, ԺԵ.
 805 Փառնակ Բ, Խ.
 765 Սկայորդի ԺԵ.
 748 Պարոյր Ե.
 743 Պարոյր Թագաւոր կը պսակուի
 ԽԴ.
 700 Հրաչեայ ԽԲ.
 678 Փառնաւազ Բ, ԺԳ.

665	Պաճոյճ ԼԵ .	33
630	Կոռնակ Ը .	02
622	Փաւոս ԺԵ .	1
605	Հայկակ Բ , ԼԶ .	32
569	Երուանդ Ա , Դ .	08
565	Տիգրան Ա , ԽԵ .	45
520	Վահագն ԻԵ .	85
493	Առաւան ԺԸ .	89
475	Ներսէս ԼԵ .	88
410	Զարեհ ԽԶ .	129
394	Արմոգ Թ .	131
385	Բայգամ ԺԴ .	131
371	Վան Ի .	131
351	Վահէ ԻԳ .	114

ԿՈՐԱՆԻՍ

325	Մինրան Ե .	282
319	Նէսպտղոմէոս Բ .	282
317	Ադուարդ ԼԵ .	101
284	Հրանտ Բ , ԽԵ .	
239	Արտաւազ Ծ .	202
189	Արտաշատ Լ .	
159	Արտաւազդ Ժ .	119

ԱՐԵՎԱԿԱՆԻՍ

149	Վաղարշակ Ա , ԻԲ .	136
127	Արշակ Ա , ԺԳ .	181
114	Արտաշէս Ա , ԻԵ .	188
89	Տիգրան Բ , ԾԴ .	184

- 55 Արտաւազդ Ա, Ե. 333
 30 Արշամ Խ. 308
 1 Աբգար ԼԸ. 308
 Քսէ ետքը 308
 30 Աբգար քրիստոնեայ կ'ըլլայ.
 34 Անանէ Դ. 308
 38 Սանատրուկ Լ. 308
 68 Երուանդ Բ, Ի. 308
 88 Արտաշէս Բ, ԽԱ. 308
 129 Արտաւազդ Բ, Բ. 308
 131 Տիրան Ա, ԻԱ. 308
 152 Տիգրան Գ, ԻԲ. 308
 194 Վաղարշ Ի.
 214 Խոսրով Ա, ԽԵ.
 257 Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ կը
 ծնանի.
 259 Արշալէւ Հայաստանի և Բիւրսէ ԻԵ.
 283 Շահ-է Երէն-Պաշէ.
 286 Տրդատ Ծ.Զ.
 301 Սուրբ Հովհաննէս կը նահա-
 տակուին.
 302 Տրդատ ազգովիմբ կը մկրտուի ու
 քրիստոնեայ կ'ըլլայ.
 319 Տրդատ ու սուրբ Գրիգոր Հռովմ
 կ'երթան.
 341 Տրդատ կը մեռնի.
 344 Խոսրով Բ, Թ.
 353 Տիրան Բ, ԺԱ.
 363 Արշակ Բ, ԺԸ.
 381 Պապ Գ. կամ Ե.
 383 Մեծն Ներսէս կը սպաննուի.
 384 Վարազդատ Բ.

- 386 { Արշակ Բ. Գ.
 { Վաղարշակ Բ. Ա.
 388 Խոսրով Գ. Գ.
 392 Վառաձապուն ԻԱ.
 406 Սրբոյն Մեսրոպայ ձեռքովը Հայու
 նշանագիրները կը հնարուին .
 415 Շապուն Դ.
 422 Արտաշիր Զ.

Թագաւոր + Վէրին Հայոց
 Բ. Ա.

- 27 Արտաշիս ԺԱ.
 16 Տիգրան փոքր ԺԸ.
 2 Երուաղ 00
 2 Տիգրան Դ.
 Քրիստոսէ Ետքը,
 6 Ապրսամ արծրունի ԺԴ.
 19 { Վոնոն Բ.
 { Արշէս Բ.
 21 Զենոն Արտաշէս ԺԵ.
 38 Արշակ ութ ամիս .
 38 Սիհրգատ ԺԶ.
 55 Հռամիգդ Եօթը ամիս .
 55 Տիրիթ Է.
 60 Տիգրան Գ.
 63 Տիրիթ (Վերստին) Թ.

Մարշալ

- 428 Վեհմիհրապուն ԺԴ.
 442 Վասակ Ժ.

- 451 Վարդանանք կը նահատակուին .
 452 Ատրորմիզդ ժ.Բ.
 464 Ատրվէնասպ ժ.Է.
 481 Սահակ Ա. Ա.
 483 Շապուհ, վեց ամիս .
 484 Անդեկան, եօթը ամիս .
 485 Վահան ԻԶ .
 511 Վարդ Դ .
 515 Բուրղան Գ .
 518 Մժէժ Լ .
 548 Դենշապուհ Դ .
 552 Վշնասվահրամ Զ .
 Հայոց տոմարը կը նորոգուի , և
 անկէ կը սկըսի Հայոց Թուա-
 կանը 552 ին .
 558 Վարազդատ Զ .
 564 Սուրէն Է .
 571 Վարդան Է .
 578 Միհրան ժ.Ե .
 593 Սմբատ Ը .
 601 Դաւիթ ԻԴ .
 625 Վարազտիրոց Է .
 Կիւրապաշար
 632 Դաւիթ Դ .
 636 Թէոդորոս Է .
 643 Վարազտիրոց , ութ ամիս .
 644 Սմբատ ժ .
 654 Համազասպ Ե .
 659 Գրիգոր ԻԴ .
 685 Աշոտ Դ .

- 690 Ներսէճ Դ. 11 տարի 068
 695 Սմբատ Թ. 11 տարի 806
 743 Աշոտ ԺԵ. 11 տարի 116
 760 Սահակ Բ, 2. 11 տարի 116
 835 Բագարատ ԺԴ. 11 տարի 866

Ոսկի Կ. 11 տարի 116

- 693 Աբգղա Բ. 11 տարի 068
 704 Կաշմ ԺԴ. 11 տարի 068
 717 Վելթ Ժ. 11 տարի 068
 727 Մահմէտ Ե. 11 տարի 068
 732 Աբգղաղիզ Ժ. 11 տարի 068
 742 Մրուան Ա.
 758 Եղիա Ա, Բ. 11 տարի 068
 766 Սիւլէյման Գ.
 769 Պէքեր Թ. 11 տարի 068
 778 Հասան Գ. 11 տարի 068
 786 Եղիա Բ, ԺԲ. 11 տարի 068
 798 Խուզըմայ Ի. 11 տարի 068
 818 ՀՊԼ ԺԵ.
 848 Ապուսէթ Ա. 11 տարի 068
 850 Բուղայ Ե. 11 տարի 068
 855 Շէխի Դ. 11 տարի 068

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ

- 859 Աշոտ Ա, ԻԶ. 11 տարի 080
 885 Աշոտ Ա. Թագաւորը կը պսակուի
 ամիրապետէն, ու հինգ տարի կը
 Թագաւորէ. 11 տարի 116

- 890 Մմբատ Ա, իԳ.
 908 Գագիկ Արծրունի Թագաւոր կ'ըլ-
 լայ վասպուրականի,
 914 Աշոտ Բ, ժԴ.
 928 Աբաւ իԴ.
 952 Աշոտ Գ, իԶ.
 977 Մմբատ Բ, ժԲ.
 989 Գագիկ Ա, իԹ.
 1020 Յովհաննէս Ի.
 1042 Գագիկ Բ, Գ.
 1046 Բագրատունեաց տէրութիւնը կը
 վերցուի.
 1079 Գագիկ Բ, կը սպաննուի.

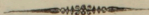
Թագաւոր + վասպուրականի և կարող

- 908 Գագիկ արծրունի իԹ.
 921 Աշոտ Շապուհեան ժԵ.
 937 Դերենիկ Աշոտ ժԶ.
 953 Աբուսահլ ժԹ.
 962 Մուշեղ իԳ.
 { Աշոտ Սահակ ժԳ.
 972 { Գուրգէն Խաչիկ ԱԲ.
 { Սենեքերիմ ԾԵ.
 1022 Սենեքերիմ Սեբաստիա կ'անցնի.

ՌՈՒԲԻՆԵՍՆԻՔ

- 1080 Ռուբէն Ա, ժԵ.
 1095 Կոստանդին Ա, Ե.
 1100 Թորոս Ա, իԳ.
 1123 Լևոն Ա, ժԵ.

- 1144 Թորոս Բ, ԻԴ .
 1168 Թովմաս պալլ Ա .
 1169 ՄԼԷՆ Ե .
 1174 Ռուբեն Բ, ԺԱ .
 1185 Լևոն Բ, ԺԴ .
 1198 Լևոն Բ . Թագաւոր կը պսակուի
 և կը Թագաւորէ ԻԱ տարի .
 1219 Զասէլ Ա .
 1220 Փիլիպպոս Բ .
 1224 Հէթում Ա, ԽԵ .
 1269 Լևոն Գ, Ի .
 1289 Հէթում Բ, Դ .
 1293 Թորոս Գ, Բ .
 1296 Սմբատ Բ .
 1298 Կոստանդին Բ, Բ .
 1300 Հէթում Բ . վերաին Ե .
 1305 Լևոն Գ, Գ .
 1308 Օշին ԺԲ .
 1320 Լևոն Ե, ԻԲ .
 1342 Կոստանդին Գ, Ա .
 1343 Գուխոն Բ .
 1345 Կոստանդին Դ, ԺԸ .
 1365 Լևոն Զ, ԺԱ .

ՑԱՆԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

- Աբաս եղբայր Աշոտյ Ա. 142, 144 :
 Աբաս եղբայր Աշոտյ Բ. 153, 155, 156 :
 Աբգար. 50-54 :
 Աբղլաղիղ. 138 :
 Աբղլա. 136 :
 Ադդէ հայրապետ. 54 :
 Ադդէ Յոյն զօրավար. 97 :
 Ադուարդ. 27 :
 Ադրամիէք. 19 :
 Աթենաս. 39 :
 Աժդահակ. 21, 22, 23 :
 Աժտէրխան. 226 :
 Ալանք. 62 :
 Ալէքս կայսր. 193 :
 Ալի Էրմէնի. 142 :
 Ալիասլան. 175, 176 :
 Ախուրեան գետ. 168 :
 Ակիւղաս. 40 :
 Ակոռի. 122 :
 Ահմատ. 145 :
 Աղէքսանդր Մեծն. 26, 31, 36 :
 Աղէքսանդր որդի Անտոնիոսի 47 :
 Աղէքսանդրա. 41 :

- Աղթամարայ ծով 14 :
 Աղուանք . 23, 74, 87, 112, 115 :
 Ամասիա . 6 :
 Ամբակ Ա . 17 :
 Ամբակ Բ . 17 :
 Ամնադին . 221 :
 Այրարատ . 12 :
 Անակ . 74 :
 Անահիտ . 78 :
 Անանէ թագաւոր . 55 :
 Անանէ սուրհանդակ . 53 :
 Անարզաբա . 181, 207 :
 Անդեկան . 124 :
 Անդրոնիկոս . 187 :
 Անի . 147, 208 :
 Անյուշ բերդ . 95, 103, 104 :
 Աննիբաղ . 27 :
 Անուշաւան . 15, 17 :
 Անտիգոնոս 46, 47 :
 Անտիոք . 181, 196 :
 Անտիոքիա 41 : Տ . Անտիոք :
 Անտիոքոս Եպիփան . 27 :
 Անտիոքոս Մեծն . 27 :
 Անտիոքոս Յոյն զօրավար . 87 :
 Անտիոքոս Թ Պիոս . 41 :
 Անտոնինոս Պիոս . 70 :
 Անտոնիոս . 46, 47, 66 :
 Անտոնիոս Կարակալա . 73 :
 Աշխէն . 79, 82 :
 Աշոտ Ա . 141-144 :
 Աշոտ Բ . Երկաթ . 151-155 :
 Աշոտ Գ . Ողորմած . 156-158 :

- Աշոտ ռստիկան . 138 :
 Աշոտ բռնաւոր . 153 :
 Աշոտ որդի Գագիկայ Ա . 162 , 168 :
 Ապաղա Խան . 203 :
 Ապիրատ իշխան Անւոյ . 171 :
 Ապիրատ Հասանեան . 163 :
 Ապլասաթ . 181 :
 Ապողոն . 36 :
 Ապուսայիտ . 210 :
 Ապուսէթ . 138 :
 Ապուսլար . 166 , 169 :
 Ապրսամ . 67 :
 Առաւան . 26 :
 Առնակ . 17 , 18 :
 Ասիա . 41 :
 Ասիա . 169 :
 Ասորիք . 11 , 45 :
 Ասուգ . 39 :
 Ասուրան . 174 :
 Ասպահան . 222 :
 Ասպուրակէս . 102 :
 Աստուածատուր . 214 :
 Ատանա . 187 , 207 , 210 :
 Ատովմ Գնունի . 113 :
 Ատովմ Մոկացի . 107 :
 Ատրնէրսէհ . 147 :
 Ատրորմիզդ մարզպան . 118 , 128 :
 Ատրպատական . 174 , 161 :
 Ատրլէնասպ . 120 , 122 :
 Արաբացիք . 201 :
 Արադած . 6 :
 Արամ . 7 , 12 :

- Արամազդ . 39 :
 Արամայիս . 6 :
 Արայ Գեղեցիկ . 11 , 14 :
 Արբակ . 17 :
 Արբուն . 17 :
 Արդամ . 59 , 61 :
 Արետ . 52 :
 Արիարաթ . 39 :
 Արիթէոս . 27 :
 Արիոբարզան . 39 :
 Արիստակէս . 86 :
 Արիստոն Փեղացի պատմիչ . 64 :
 Արծն քաղաք . 172 :
 Արծրունիք . 19 :
 Արկադէոս . 101 :
 Արմաւիր . 6 :
 Արմենակ . 5 , 16 :
 Արմոգ . 26 :
 Արշակ Ա . 29 :
 Արշակ Բ մեծն . 28 , 29 :
 Արշակ Ա Թագաւոր Հայոց . 31 , 33 , 34 :
 Արշակ Բ . 89-95 :
 Արշակ արքայ վերին Հայոց . 67 :
 Արշակ Գ . 101 , 102 :
 Արշակաւան . 93 :
 Արշակունիք . 28 :
 Արշամ . 49 :
 Արշաւիր Կամնարական . 88 :
 Արշաւիր Պարսից Թագաւոր . 52 , 66 :
 Արշէղ Թագաւոր Պարսից . 44 , 49 :
 Արշէղ Թագաւոր վերին Հայոց . 67 :
 Արտաշատն . 35 :

- Արտաշատ , 27 , 78 :
 Արտաշէս Ա . 34-37 :
 Արտաշէս Բ . 57 , 70 :
 Արտաշէս Գ . 106 , 109 :
 Արտաշիաս . 27 :
 Արտաշիաս փոխարքայ Վերին Հայոց . 66 :
 Արտաշիր 151 : Տ . Արտաշէս Գ :
 Արտաշիր որդի Շապհոյ . 103 :
 Արտաշիր Սասանեան . 74 , 76 :
 Արտաւազ . 27 :
 Արտաւազդ Ա . 43 , 48 :
 Արտաւազդ Բ . 63 , 70 :
 Արտաւազդ կուսակալ . 27 :
 Արտաւազդ Մանդակունի . 76 :
 Արտաւան . 73 :
 Արտեմիս . 36 , 39 :
 Արքեղայոս . 51 :
 Աւետիք (Տէր) 223 :
 Աւրեղիոս կայսր . 71 :
 Ափիաղք . 156 , 166 :
 Ափշին . 144 , 146 :
 Ափրոդիտէ . 39 :
 Բաբ . 24 :
 Բաբելացիք . 8 , 24 :
 Բաբելոն . 24 , 36 :
 Բազարան . 143 :
 Բազարատ Պատրիկ . 138 , 139 :
 Բազարատ Սպարապետ . 188 :
 Բազարատ իշխան Անւոյ . 175 :
 Բազարատ նահապետ Բազարատունեաց .
 20 , 32 :
 Բազարատունիք . 20 :

- Բազրեանդ . 115 :
 Բազ . 6 :
 Բազուկ Երկայնակեաց . 17 :
 Բակուր Աղձնեաց բդեաշխ . 67 :
 Բակուրակերտ . 64 :
 Բայդամ . 26 :
 Բանիկ . 178 :
 Բաշու զօրավար Թաթարաց . 198 :
 Բասեն . 174 :
 Բարզափրան . 45 :
 Բարթուղիմէոս . 56 :
 Բարշամ . 8 , 11 :
 Բեաոս զօրավար . 68 :
 Բերիա քաղաք . 190 , 192 :
 Բերկրի . 166 :
 Բղնունիք . 6 :
 Բէշ . 2 , 10 :
 Բէր . 156 :
 Բըշ . 155 :
 Բիբուղոս . 44 :
 Բուղա . 139 , 142 :
 Բուրղան . 126 :
 Գաբիանոս . 44 :
 Գազիկ Ա . 158 , 161 :
 Գազիկ Բ . 168 , 182 :
 Գազիկ Աբասեան Թագաւոր Վարուց . 174 ,
 178 :
 Գազիկ Արծրունի Թագաւոր Վասպուրա-
 կանի . 148 , 150 :
 Գազիկ իշխան Վասպուրականի . 145 :
 Գաղաւոն . 103 :
 Գամեր . 1 :

- Գայլ վահան . 129-133 :
 Գարեգին . 113 :
 Գարջոյլ . 122 :
 Գեդեհն . 83 :
 Գեղամ . 6 :
 Գեղամայ ծով . 6 :
 Գեղարքունի . 6 :
 Գերեզմանք . 3 :
 Գերմանացիք . 192 :
 Գէորգ կաթողիկոս . 144 :
 Գէորգ Մարզպետունի . 155, 156 :
 Գիւղ խան . 198 :
 Գիսակ . 60 :
 Գիսանէ . 82 :
 Գլակ . 17 :
 Գնէլ Գնունի զօրավար . 45 :
 Գնէլ եղբորորդի Արշակայ . 91 :
 Գնունիք . 19 :
 Գոռ զօրավար . 156 :
 Գոռակ . 17 :
 Գորգի . 162 :
 Գորգիաս . 40 :
 Գուգարք . 144 :
 Գուգարացիք . 143 :
 Գուխտոն . 213, 214 :
 Գուրգէն Թագաւոր վրաց . 161 :
 Գուրգէն օրդի Աշոտոյ Գ . 158 :
 Գրիգոր Լուսաւորիչ . 75, 78, 80, 86 :
 Գրիգոր կիւրապաղատ . 136 :
 Գրիգոր Մագիստրոս . 164, 170 :
 Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոս . 193 :
 Գրիգոր Անաւարդեցի . 206 :

- Գրիգորիս . 86 :
 Դահմազ զուլի խան . 226 :
 Դամասկոս . 136 :
 Դանիէլ Ասորի . 89 :
 Դավիթ . 74 :
 Դարեհ . 35 :
 Դարեհ Վոզոքէս . 57, 68 :
 Դավիթ Անհողին . 165, 166 :
 Դավիթ կիւրապաղատ . 160, 161 :
 Դավիթ Սահառունի . 128, 135 :
 Դավիթ Սիւնի . 223 :
 Դեմետր չաստուած . 82 :
 Դենշապուհ մարզպան . 113 :
 Դենշապուհ (այլ) . 126 :
 Դիոկղէտիանոս . 77, 79 :
 Դուին . 101, 169 :
 Դրազարկ վանք . 191, 200 :
 Եգերացիք . 146, 154 :
 Եգիպտոս . 10, 208 :
 Եգիպտացիք . 205, 216 :
 Եգէսիա . 52, 105 :
 Եզիա Ա . 137, 138 :
 Եզիա Բ . 138 :
 Ելադա . 36 :
 Ելենացիք . 17 :
 Ելեսպոնաոս . 36 :
 Եղիշէ . 119 :
 Եուսուֆ Սալահաստին . 192 :
 Երազգաւորս . 147 :
 Երասի . 6 :
 Երզնկայ . 78, 102 :
 Երիզա . 101 :

- Երնջակ . 150 :
 Երուազ որդի Արտաւազդայ Ա . 66 :
 Երուազ քրմապետ . 57 , 61 :
 Երուանդ Ա . Սակաւակեաց . 20 :
 Երուանդ Բ . 57-60 :
 Երուանդաշատ . 58 :
 Երուսաղէմ . 20 , 192 :
 Եւմենէս . 27 :
 Եւրոպա . 192 , 193 :
 Եւրոպացիք . 68 , 212 :
 Եփրատ . 100 :
 Զահրատ . 27 :
 Զապէլ . 196 :
 Զարեհ Թադաւոր Հայկազն . 26 :
 Զարեհ որդի Արտաշիսի Բ . 63 :
 Զարմայր . 17 :
 Զենոբիա . 67 , 68 :
 Զենոն . 67 :
 Զրադաշտ . 14 , 15 :
 Զօրայ նահապետ Ռշտունեաց . 89 :
 Էջրէֆ Շապան . 216 :
 Էջմիածին . 82 :
 Ընձակ . 17 :
 Թադէոս առաքեալ . 54 , 55 :
 Թաթարք . 197 , 210 :
 Թաթուլ . 174 :
 Թեբէ . 36 :
 Թէոդոս Մեծն . 91 , 96 , 101 :
 Թէոդորոս . 152 :
 Թիմուրղաշ . 210 :
 Թիմուրլէնկ Տ . Լանկթամուր :
 Թիւրքմէնք . 201 , 210 :

- Թովմաս առաքեալ . 53 :
 Թովմաս Պայլ . 190 :
 Թորգոմ . 1 :
 Թորոս Ա . 181 , 183 :
 Թորոս Բ . 185-190 :
 Թորոս Գ . 203 , 204 :
 Թորոս Էղբայր Լևոնի Գ . 199 , 200 :
 Թուղիս . 101 :
 Թրակիա . 36 :
 Իկոնիա . 194 , 198 :
 Իննովկէնտիոս Գ պապ . 196 :
 Լամբերոն . 190 , 198 :
 Լանկթամուր . 219 :
 Լատինացիք . 181 , 208 :
 Լէհաստան . 209 :
 Լևոն Ա . 181-188 :
 Լևոն Բ . 191-196 :
 Լևոն Գ . 199-202 :
 Լևոն Դ . 205 , 206 :
 Լևոն Ե . 207-212 :
 Լևոն Չ Լուսինեան . 215-218 :
 Լևոն իմաստասէր . 143 , 144 :
 Լիկայոնացիք . 205 :
 Լիկիանոս իշխան Հռովմայեցի . 76 , 77 :
 Լոնգորարտացիք . 99 :
 Լփնիք . 74 :
 Խարձ գիւղ . 129 :
 Խիաթատին Խան . 198 :
 Խնծորէպք . 226 :
 Խոր . 5 :
 Խորխոռունիք . 6 :
 Խոսրով Ա . 75-77 :

- Խոսարով Բ . 86—88 :
 Խոսարով Գ . 102—106 :
 Խոսարով Թագաւոր Պարսից . 127—132 :
 Խոսարովանոյշ . 158 :
 Խոսարովիդուխտ . 76 , 82 :
 Խորասան . 220 :
 Խուզինա ոստիկան . 138 :
 Խտրիկ . 166 , 167 :
 Ծաղկոտ լեռն . 92 :
 Ծամնդաւ . 176 :
 Կամսարականք . 94 :
 Կայաակ . 17 :
 Կաշմ ոստիկան . 137 :
 Կապադովկացիք . 8 , 27 :
 Կապադովկիա . 8 , 172 :
 Կապան . 216 :
 Կապոյտ . 149 :
 Կասպիականք . 74 :
 Կաստիոս . 44 :
 Կաստոր . 43 :
 Կատրամիտէ . 160 :
 Կար . 17 , 18 :
 Կարդոս . 14—16 :
 Կարէն . 97 :
 Կարա . 155—174 :
 Կաւատ . 125 , 126 :
 Կեղեստինեանց վանք . 218 :
 Կեղեստինոս Բ Պապ . 193 :
 Կեսարիա . 9 :
 Կիզիկոն . 41 :
 Կիզիստուա . 177 :
 Կիլիկիա . 180 , 198 :

- Կիւրոս . 206 :
 Կիռ Մանուէլ . 186 , 189 , 190 :
 Կիրակոս քահանայ . 165 :
 Կիւրոս . 21 , 24 :
 Կղէոսպատրա . 47 :
 Կոնրատոս արքեպիսկոպոս . 193 :
 Կոռիկոս . 205 :
 Կոռնակ . 20 :
 Կոստանդ կայսր . 87 , 88 :
 Կոստանդիանոս . 82 :
 Կոստանդին կայսր . 165 :
 Կոստանդին Ա . Թագաւոր Հայոց . 180 , 181 :
 Կոստանդին Բ . 204 , 205 :
 Կոստանդին Գ . 213 :
 Կոստանդին Դ . 204 :
 Կոստանդին եղբայր Օշնի . 211 :
 Կոստանդին կեսարացի կաթողիկոս . 207 :
 Կոստանդին . 96 , 97 :
 Կոստանդին իշխան Լամբրոնի . 198 :
 Կոստանդին քաղաքապետ ամրոցին Վահ-
 կայ . 184 :
 Կոստանդին Թագաւոր Եգերացւոց . 146 ,
 147 :
 Կոստանդին Պերփեռուժէն . 152 :
 Կոստանդնուպօլիս . 87—204 :
 Կոտոփրէտոս . 181 :
 Կորբուղոն . 68 :
 Կուաշ աւան . 91 :
 Կութ լեառն . 132 :
 Կուռնէլիոս Սիղլա . 40 :
 Կրասոս . 44 :
 Հագարացիք . 126 :

- Հալիձոր . 223 :
 Համազասպ Մամիկոնեան կիւրապանդան .
 136 :
 Համոռն . 157 :
 Հայկ . 1 , 31 :
 Հայկակ Ա . 17 :
 Հայկակ Բ . 20 :
 Հայկաշէն . 8 :
 Հայք . 9 :
 Հաշտեանք . 32 :
 Հասան ոստիկան . 138 :
 Հարմա . 6 , 7 :
 Հարպիկ . 173 :
 Հարք . 2 , 5 :
 Հաւանակ . 17 :
 Հեթում Ա . 197 , 200 :
 Հեթում Բ . 201 , 206 :
 Հեթում իշխան Կոսիկոսի . 205 :
 Հեթում իշխան Լամբրոնի . 190 , 191 :
 Հեղինէ . 56 :
 Հենրիկոս Զ . 193 :
 Հերակղէս . 36 , 39 :
 Հերովդէս . 51 :
 Հերովդէս չորրորդապետ . 52 :
 Հեփթաղք . 121 :
 Հիւսիսային ազինք . 83 :
 Հիւրկանոս . 87 :
 Հմայեակ . 121 :
 Հոլ . 138 :
 Հոյ . 17 , 18 :
 Հոնք . 113 , 126 :
 Հուգոն . 214 :

- Հռամիզդ . 67, 68 :
 Հռիփսիմեանք . 81 :
 Հռիփսիմէ . 79, 80 :
 Հռոդացիք . 214 :
 Հռովմ . 40, 206 :
 Հռովմայեցիք . 9, 76 :
 Հռուփանոս . 105 :
 Հռչէ . 77 :
 Հրանտ . 17, 18 :
 Հրաչեայ . 20 :
 Հրեայք . 41, 56 :
 Հօրոյ . 17 :
 Լազան խան . 204 :
 Լայսերի : Տ . Կեսարիա :
 Լեոնդ երէց . 114, 118 :
 Լեոնդիոս . 82 :
 Լուկիոս . 71 :
 Լուկուղղոս . 40-43 :
 Լրիմ . 209 :
 Ծէլալէտտին . 197 :
 Ծիհր Վղոն . 127 :
 Ծիւան : Տ . Յովհաննէս Պալ :
 Ծիւան իշխան Տրապօլտոյ . 196 :
 Ծղալէզատէ Սինան փաշա . 222 :
 Մաժակ Տ . Կեսարիա :
 Մաժան . 63 :
 Մակեդոնացիք . 26, 27, 29 :
 Մահմատ ոստիկան . 138 :
 Մազգատ . 41 :
 Մամեստիա . 183 :
 Մամլուն . 161 :
 Մանազկերտ . 174 :

- Մանածիհր Ռշտունի . 113 :
 Մանաւազ . 5 , 6 :
 Մանաւազեանք . 6 , 86 :
 Մանգոյ խան . 199 :
 Մանուէլ Մամիկոնեան . 27 :
 Մանտալէայ որդիք . 177-182 :
 Մասիս . 70 :
 Մարանդ գաւառ . 5 :
 Մարիամ Թագունի . 215 :
 Մարիամ կայսրուհի . 204 :
 Մարիբասկամ Մար Աբաս Կատինա . 4 , 10 , 31 :
 Մարկոս մեարապօղիտ . 176 , 177 :
 Մարք . 7 , 62 :
 Մէլիք շահ . 180 :
 Մէլիք Բարսաղան . 223 :
 Մեծամօր գետ . 61 :
 Մեղրի . 130 , 131 :
 Մեղրի . 225 :
 Մեսրոպ . 104 , 105 , 106 :
 Մէհէմէտ : Տ . Ֆաթիհ Սուլդան Մէհմէտ :
 Մերուժան Արծրունի . 96 , 118 :
 Մոէժ Գնունի . 126 :
 Միհրան . 128 , 133 :
 Միհրդատ Մեծն . 35 , 45 :
 Միհրդատ եղբայր Փարսմանայ . 67 :
 Միհրշապուն . 116 :
 Միջագետք . 58 , 73 :
 Միջերկրական ծով . 8 , 35 :
 Միքայէլ կայսր . 165 , 167 , 169 :
 Մէհ . 189 , 190 :
 Միսիթար . 223 , 226 :

- Մծբին . 30 :
 Մշակ . 8 , 9 :
 Մշակ կամ Մաժակ քաղաք : Տ . Կեսարիա :
 Մոգունտիա . 193 :
 Մոհմատ . 136 , 137 :
 Մոնոմախոս կայսր . 169-171 :
 Մովսէս Խորենացի 104 :
 Մովսէս Կաթողիկոս . 126 :
 Մորիլիդիկէս . 30 :
 Մուշ քաղաք . 129 :
 Մուշեղ զօրավար . 134 :
 Մուշեղ Ազատ իշխան . 128 , 129 :
 Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետ . 97 :
 Մուշեղ մամիկոնեան զօրավար . 138 :
 Մուշեղ Թագաւոր Կարուց . 157 :
 Մուշկան Կիւսալաւուրտ . 116 :
 Մուռան . 138 :
 Մօրիկ կայսր . 127 :
 Յարեթ . 1 :
 Յազկերտ Ա Թագաւոր Պարսից . 106 , 108 :
 Յազկերտ Բ . 112 , 121 :
 Յակոբ Կաթողիկոս . 212 :
 Յոյնք . 9 , 168 :
 Յովակիմ Պատրիարք . 221 :
 Յովհաննէս . 209 :
 Յովհաննէս Թագաւոր Սպանիոյ . 217 :
 Յովհաննէս իշխան Ուտէացոց . 226 :
 Յովհաննէս Կաթողիկոս պատմաբան . 148 ,
 152 , 153 :
 Յովհաննէս Կողեռն . 165 :
 Յովհաննէս Պայլ կամ Ճիւան . 213 , 215 :
 Յովհաննէս Պերսիեռուժէն . 183 , 186 :

- Յովհաննէս Սմբատ . 161 , 165 :
Յովսէփ Վաթողիկոս . 114 :
Յուլիանոս Ուրացոյ . 88 , 89 :
Յուլիոս Կեսար . 9 :
Յուսակ . 17 :
Յուսիկ . 88 :
Յուսուփ . 146 , 155 :
Յուստիանոս Ա . 127 :
Յուստիանոս Բ . 136 :
Նաբոլզոդոնոսոր Բ . 20 :
Նախջուան . 137 :
Նասր Սուլդան Եգիպտոսի . 208 , 212 :
Նատրշահ իւան Տ . Դահմազ Ղուլի :
Նեմզար կամ Նոյեմզարա . 5 :
Ներշապուհ Արծրունի . 115 :
Ներոն . 68 , 69 :
Ներսէհ Հայկազն . 26 :
Ներսէհ եղբայր Երկայնակեաց Շապհոյ . 88 :
Ներսէս Բասենցի . 128 :
Ներսէս Կամսարական . 136 :
Ներսէս Մեծն . 90—105 :
Ներսէս որդի Լևոնի Գ . 203 :
Նըսր . 154 :
Նիգ . 164 :
Նիխոր Վչնասպադատ . 124 :
Նինոս . 10 , 12 :
Նինուա . 15 :
Նինուէ . 31 :
Նիւքար . 7 , 8 :
Նոյ . 1 , 5 :
Նորայր . 17 :
Նոր Զուլա . 223 :

- Նպաստ լեռուն . 5 , 97 :
 Հահաբաա . 222 :
 Համբաթ . 20 :
 Համիրամ . 12 , 15 :
 Համիրամակերտ : Տ . Վան :
 Հապուհ Երկայնակեաց . 76 , 101 :
 Հապուհ Միհրանեան մարզպան . 123 :
 Հապուհ որդի Յազկերտի Ա . 106 , 108 :
 Հարա . 6 :
 Հաւարչ Ա . 17 :
 Հաւարչ Բ . 17 :
 Հաւարչ եղբայր Գաղաւոնի . 103 :
 Հեխի . 139 , 141 , 142 :
 Հերգիր . 97 :
 Հիրակ . 6 , 143 , 150 :
 Հղովնապուհ . 121 :
 Թոն դուքս . 215 :
 Որդունիք . 86 :
 Ուլահ . 209 :
 Ուխտաթախան . 198 :
 Ուտէացիք . 59 , 143 :
 Ուտի . 153 , 154 :
 Ուրբանոս Ե պապ . 215 :
 Չարմաղան . 197 , 198 :
 Պալտին . 195 :
 Պաղտատ . 139 , 142 :
 Պաճոյճ . 20 :
 Պայապիս . 8 :
 Պապ արքայ . 94 , 96 , 98 , 99 :
 Պարգև Ամատունի . 103 :
 Պարէտ . 16 , 17 :
 Պարթևք . 28 , 29 :

- Պարոյր . 16 , 20 :
 Պարսիկք . 21 , 166 :
 Պեղգինէ Ուռաբէլեան . 221 :
 Պեմունդ . 191 , 195 :
 Պետրոս Կաթողիկոս . 196 :
 Պետրոս Կարդինալ . 196 :
 Պերդիկկաս . 27 :
 Պերճ Ա . 17 , 18 :
 Պերճ Բ . 17 , 18 :
 Պերոզ Ա Թագաւոր Պարսից . 70 :
 Պերոզ Բ . 121 , 123 :
 Պերոզ զօրավար Յոյն . 173 :
 Պէքիր . 138 :
 Պիզու . 171 , 177 , 178 :
 Պիլարդու . 207 , 208 :
 Պլուտարքոս . 48 :
 Պղատոս . 105 :
 Պողիկրատոս սլատմարան . 36 :
 Պոմպէոս . 43 , 44 , 46 :
 Պոնապիք . 33 :
 Պոնտոս . 30 , 35 , 38 , 39 , 42 :
 Պռորոս կայսր . 77 :
 Պաղումայիս . 41 :
 Պրիամոս . 17 :
 Պրոկոպիոս Յոյն սլատմարան . 51 :
 Պրուսա . 221 :
 Ռշտունիք . 45 , 89 :
 Ռոստոմ . 191 , 192 :
 Ռուբէն Ա . 180 :
 Ռուբէն Բ . 190 , 191 :
 Ռուբէն որդի Լէոնի Ա . 185 , 190 :
 Ռուբէն . 195 , 196 :

- Ռուբինեանք . 151 , 154 :
 Ռոփի . 71 :
 Սաթինիկ . 62 :
 Սահակ Բագրատունի Պատրիկ . 137 , 138 :
 Սահակ Մեծն Պարթև . 102 , 109 :
 Սահակ Կաթողիկոս . 136 , 137 :
 Սահուռ Անձևացի . 134 :
 Սամուսատ . 105 :
 Սանասար . 19 :
 Սանասունք Տ . Սասունք :
 Սանատրուկ Աբբայ Հայոց . 55 , 57 :
 Սանատրուկ իշխան . 87 :
 Սանդուխտ . 56 :
 Սասունք . 19 , 139 :
 Սարգիս Վեստ : Տ . Վեստ Սարգիս :
 Սարգանաբաղ . 18 , 19 :
 Սեբաստիա . 164 :
 Սելևկիացիք . 26 , 27 , 29 , 40 , 41 :
 Սելևկիոյ գետ . 193 :
 Սեղբեստրոս . 82 :
 Սեղենէ . 41 :
 Սենասար . 2 :
 Սենէքերիմ Արծրունի . 162 , 164 , 166 :
 Սևան . 154 , 155 :
 Սևերիանոս . 71 :
 Սևոզեր . 220 :
 Սևորդիք . 149 :
 Սիկիւլացիք . 208 :
 Սիւ . 192 , 216 :
 Սիւլէյման . 138 :
 Սիւնիք . 27 , 167 :
 Սկայորդի . 17 , 18 :

- Սկիւթացիք . 164 , 200 :
Սղուր խան . 200 :
Սմբատ Ա . 144 , 151 :
Սմբատ Բ . Տիեզերակալ . 158 , 160 :
Սմբատ Բագրատունի 78 , 79 :
Սմբատ Բագրատունի . 97 :
Սմբատ Բիւրատեան . 57-65 :
Սմբատ Բագրատունի մարզպան . 122 :
Սմբատ Բագրատունի խոստովանող . 139 ,
140 , 141 :
Սմբատ Բազմայաղթ իշխան . 127 , 128 :
Սմբատ Բիւրատեան կիւրապաղատ . 136 :
Սմբատ որդի Վարազտիրոցի Կիւրապաղատ .
135 , 136 :
Սմբատ իշխան Տարօնոյ . 133 :
Սմբատ Սպարապետ . 202 :
Սմբատ Թագաւոր Ռուբինեան . 204 :
Սմրդանդ . 219 :
Սուրբ Սոփիա եկեղեցի . 193 :
Սուրէն որդի Անակայ . 75 :
Սուրէն Ճիհր մարզպան . 126 , 127 :
Սուրմարի բերդ . 168 :
Սուր . 17 , 18 :
Սպանդարատ . 94 , 97 :
Ստեփանէ . 189 , 190 :
Սօս կամ Սօսանուէր : Տ . Անուշաւան :
Սօսեաց անտառ . 16 :
Վախտանկ զօրավար Պարսիկ . 133 :
Վախտանկ Թագաւոր Վրաց . 121 :
Վահագն . 24 , 25 , 26 :
Վահան Ամատունի . 88 :
Վահան Մամիկոնեան . 120 , 126 :

- վահան իշխան Տարօնոյ . 133 , 134 :
վահան : Տ . Գայլ վահան :
վահէ . 26 , 31 :
վահկայ բերդ . 184 , 187 :
վահունիք . 26 :
վահրամ . 168 :
վաղարշ Արքայ Հայոց . 72 :
վաղարշ արքայ Պարսից . 123 , 125 :
վաղարշակ Ա . 28 , 30 , 33 :
վաղարշակ Բ . 101 :
վաղարշապատ . 72 , 82 , 88 , 124 :
վաղարշաւան . 72 :
վաղենտիանոս կայսր . 90 , 91 :
վաղերիանոս կայսր . 75 :
վաղէս . 94 :
վան Թադաւոր Հայկազն . 26 :
վան քաղաք . 14 , 26 :
վանայ Ծով . 3 :
վաշտակ . 17 , 18 :
վասակ Պահլավունի . 164 , 168 :
վասակ Սիւնի ուրացող . 112 , 119 :
վասիլ Արշակունի կայսր . 143 :
վասիլ Գող . 188 :
վասիլ իշխան Մանազկերտոյ . 174 :
վասիլ կայսր . 163 , 164 , 169 :
վասպուրական աշխարհ . 148 :
վարազդատ . 99 , 100 :
վարազդատ Պարսիկ . 126 :
վարազտիրոց մարզպան . 128 , 134 :
վարաժ . 34 :
վարաժնունիք . 35 :
վարրակէս . 18 , 19 :

- Վարդ . 124 :
Վարդան Մամիկոնեան Մեծն . 113 , 119 :
Վարդան Մամիկոնեան Նախարար . 91 , 92 :
Վարդան Բ . Մամիկոնեան . 127 :
Վարդան Պատմիչ . 2 :
Վարդգէս աւան . 72 :
Վարշիր . 131 , 132 :
Վեհմիհր շապուհ . 112 :
Վեստն Սարգիս . 169 , 171 , 178 :
Վիլթ . 138 :
Վիրք . 23 , 162 :
Վշնասպ Վահրամ . 126 :
Վռամ . 109 :
Վռամշապուհ . 103 , 109 :
Վռամ Կռման . 104 :
Վստամ . 17 :
Վրթանէս . 66 , 87 , 88 :
Վրկան աշխարհ . 128 :
Վրոյր . 63 :
Տաճիկք . 166 :
Տայք . 160 , 161 :
Տաշիքք . 147 :
Տարօն . 105 , 129 :
Տարսոն . 177 :
Տերենտիանոս զօրավար . 96 , 99 :
Տիբեր . 52 , 67 :
Տիգրան Ա . Մեծն . 15 , 25 :
Տիգրան Բ . 34 , 46 :
Տիգրան Գ . 63 , 71 :
Տիգրան իշխան . 181 :
Տիգրան կրտսեր . 66 , 67 :
Տիգրան կրտսերագոյն . 68 :

Տիգրան որդի Արտաւազդայ Ա. 49 :

Տիգրանակերտ . 42 , 93 :

Տիգրանուհի . 22 , 23 :

Տիրան Ա . 63 , 69 , 70 :

Տիրան Բ . 88 , 92 :

Տիրան որդի Տիգրանայ Ա . 24 :

Տիրան որդի Տիգրանայ Բ . 43 :

Տիրան եղբայր Վահանայ կամսարականի .

134 :

Տիրիթ Թագաւոր Վերին Հայոց . 67 , 68 , 69 :

Տիրիթ Թոռն Տիրանայ Բ . 91 , 92 :

Տիւրացիք . 209 :

Տիւրոս : 209 :

Տուղրիլ . 166 , 172 , 176 :

Տուրացիք . 60 :

Տրայիանոս . 64 :

Տրապոլիս . 196 :

Տրոյիացիք . 17 :

Տրոյիա . 17 :

Տրդատ . 76 , 85 :

Տրդատ եղբայր Արշակայ Բ . 90 :

Յլիկ Ամրամ . 154 :

Փառանձեմ . 91 :

Փառնակ Ա . նահապետ Հայկազն . 17 :

Փառնակ Բ . 17 :

Փառնակ որդի Միհրդատայ . 43 :

Փառնաւաղ . 20 :

Փառնաւաղ . 17 :

Փասայեղոս . 45 :

Փարիզ . 217 :

Փաւոս . 20 :

Փիլիպպոս Առաքեալ . 53 :

- Փիլիսոփայու կոմս Անտիոքայ . 197 :
Փլեդոնիոս պատմարան . 36 :
Փնտուխտար ամիրայ . 199 , 200 , 202 :
Փոքր Ասիա . 9 , 38 :
Փրեդերիկոս . 192 . 193 :
Քայքաւուղ ամիրայ . 194 :
Օգոստոս . 49 , 59 , 66 :
Օձ քաղաք . 129 , 130 :
Օշին . 207 , 208 :
Օշին Պայլ . 208 , 210 :
Օսմանցիք . 221 :
Օտա նախարար . 76 , 78 , 81 :
Փաթիհ Սուլդան Մէհմէտ . 221 :

40

